UDC 93 ; 94(497.6) ISSN 1840-1120

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLA

S A Z N A NJ A 9
ČASOPIS ZA HISTORIJU

SAZNANJA, GOD. 9/2021, STR. 1–264 TUZLA, 2021.

SAZNANJA 9

IZDAVAČ

Udruženje građana „Društvo historičara“ Tuzla

ZA IZDAVAČA

Prof. ddr. Azem Kožar

REDAKCIJA

Akademik dr. sc. Galib Šljivo
Dr. sc. Ivan Balta (Osijek)
Ddr. sc. Azem Kožar
Dr. sc. Salkan Užičanin
Dr. sc. Muhamed Husejnović
Dr. sc. Zećir Ramčilović (Skoplje)
Mr. sc. Sait Šabotić (Crna Gora)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ddr. sc. Azem Kožar

UREDNIK

Dr. sc. Salkan Užičanin

Prema prijedlogu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke broj: 04-15-5560-1/05 od 28.12. 2005. godine časopis *Saznanja* je proizvod na koji se ne plaća porez na promet proizvoda i usluga.

S A D R Ž A J

Predgovor 5
Foreword 7

I. ČLANCI

Galib ŠLJIVO, Odnosi Hercegovine i Crne Gore prije i poslije Sporazuma Ali-paše Rizvanbegovića i Petra II Petrovića Njegoša, Ploče, 22. i 23. septembar 1842. 11
Sait Š. ŠABOTIĆ, Odnosi Bosanskog ejaleta i Crne Gore u doba Šćepana Malog iz vizure crnogorske historiografije 37
Ivan BALTA, „Revolucionarne" borbe mađarona i narodnjaka za prevlast u slavonskim županijama 1848. i 1849. godine 55
Zećir RAMČILOVIĆ, Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Makedoniju (1878-1912) 85
Salkan UŽIČANIN, Metalna industrija u Bosni i Hercegovini (1918–1941) 107
Azem KOŽAR, Osvrt na opće stanje nauke u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini (1995-2020**)** 183

II. PRIKAZI

Azem KOŽAR, Salkan Užičanin, „NACIJA I TEROR. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)", Tuzla, 2019, 582 str. 221
Salkan UŽIČANIN, Azem Kožar, „Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću, Studije i članci, Knjiga druga", Tuzla, 2020, 533 str... 227
Senaid HADŽIĆ, Enes Pelidija, „Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća – biografski i bibliografski podaci", Knjiga 1, Sarajevo, 2019. 237 str., „Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća – biografski i bibliografski podaci", Knjiga 2, Sarajevo, 2020, 469 str. 231
Esaf LEVIĆ, Izložba dokumenata „Brčko u osmanlijskim spisima" , Brčko, 10. marta 2021. 235

III. IZ DRUŠTVA

Zapisnik sa Izborne skupštine Društva historičara (sa prilozima), Tuzla, 2020. 241
Promocije izdanja „Društva historičara“ Tuzla iz 2019. i 2020. godine 250
Pregled štampanih publikacija i održanih stručnih i naučnih skupova 258
Upute saradnicima 261

PREDGOVOR

Ove godine „Društvo historičara“ Tuzla obilježava devetnaest godina postojanja i rada (2002-2021). U tom vremenskom intervalu Društvo je ostvarilo impozantne rezultate: izdalo je dvadeset publikacija (osam brojeva Časopisa za historiju „Saznanja“, sedam Zbornika radova i pet knjiga), organiziralo devetnaest stručnih i naučnih skupova (tribina, okruglih stolova, savjetovanja, naučnih skupova), izvršilo promociju svojih (i drugih) izdanja i obavilo brojne druge poslove (medijske prezentacije, stručna izlaganja, aktivnosti za izmjene i dopune nastavnih planova i programa iz historije u osnovnim i srednjim školama i dr.) od značaja za popularizaciju i razvoj historijske struke i nauke, te kulture i tradicije bosanskohercegovačke države i društva.

U ovoj 2021. godini, Društvo je planiralo realizaciju više sadržaja, među kojima: održavanje naučnog skupa, izdanje jedne publikacije (studije), promociju svojih izdanja iz 2020. godine, te pripremu i štampanje novog (devetog) broja časopisa „Saznanja“. Na taj način se, i pored prisutnih poteškoća materijalne prirode, ostvaruje kontinuitet u radu i ispunjava obaveza prema članstvu, stručnoj i široj javnosti.

*Ovaj **deveti** broj **Časopisa** sadrži **šest članaka** (prvo poglavlje**)** i **četiri prikaza (**drugo poglavlje), te više sadržaja **iz rada Društva** (treće poglavlje). Iako prvo poglavlje ima najveći značaj i težinu, od velike su važnosti i sadržaji iz drugog i trećeg poglavlja, između ostaloga, jer čine jednu cjelinu i potvrđuju dosljedno provođenje i konzinstentnost programske koncepcije u radu Društva.*

*Prvo poglavlje „**Članci“** sadrži šest historiografskih priloga, od kojih su tri radovi domaćih (bosanskohercegovačkih) autora a kod tri rada su autori iz inozemstva (iz Hrvatske, Crne Gore i Makedonije). Autori priloga su renomirani historičari i kulturolozi: Galib Šljivo, Azem Kožar, Salkan Užičanin, Sait Šabotić, Ivan Balta i Zećir Ramčilović. Radovi se uglavnom odnose na područje Bosne i Hercegovine i tuzlanske oblasti, a tri rada se odnose i na konkrentna pitanja koja se tiču odnosa Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja (Crna Gora, Hrvatska, te Makedonija). Svi radovi se odnose na vremensko razdoblje 19, 20. i 21. stoljeća. Dakle, posmatrano sa tematskog, prostornog i vremenskog aspekta, objavljeni radovi su vrlo struktuirani i pružaju informacije o širem spektru pitanja po raznim historijskim dimenzijama.*

Svi članci su na određen način, manje ili više, originalni, zanimljivi i pregledni, recenzirani su i lektorisani, tako da će, nadati se, privući pažnju i izazvati interesovanje stručne, naučne i šire javnosti.

*Drugo poglavlje **„Prikazi“** donosi dva prikaza u toku minulih 2019. i 2020. godine objavljenih naučnih studija autora Salkana Užičanina i Azema Kožara, te dvije knjige autora Enesa Pelidije objavljene 2019. i 2020. godine. Radi se o ustaljenoj programskoj orjentaciji da se konkrentno prikažu i analiziraju rezultati i dometi bar nekih u bliskoj prošlosti objavljenih historiografskih djela, a što je, razumljivo, od značaja za bosanskohercegovačku historiografiju.*

*Treće poglavlje **„Iz Društva“** sadrži Zapisnik sa Izborne skupštine Društva održane 2020. godine, sa prilozima (Poziv sa dnevnim redom, Izvještaj o radu Društva za 2020. i Program rada Društva za 2021. godinu), što je također ustaljeni sadržaj svakog broja Časopisa.*

Poseban dio u okviru ovog poglavlja čine sadržaji informativne naravi koji se odnose na promocije izdanja Društva historičara iz 2019. i 2020. godine. Radi se o promociji dva Zbornika radova sa održanih naučnih skupova u organizaciji Društva i dvije historiografske studije. Zbornici zadova i studije se odnose na 19. i 20. stoljeće.

Pregled objavljenih izdanja Društva i održanih stručnih i naučnih skupova u toku devetnaestogodišnjeg postojanja i rada (21 izdanje i 19 skupova) dat je na kraju Časopisa kao poseban prilog. Za saradnike Časopisa objavljene su i Upute za pisanje i dostavu priloga.

***Redakcija,** koju čini sedam renomiranih historičara iz Bosne i Hercegovine (četiri) i inostranstva (tri), mišljenja je da će i ovaj broj Časopisa opravdati očekivanja članstva, čitalaca i šire javnosti. Bitno je naznačiti da je Časopis nastao prije svega zahvaljujući entuzijazmu autora članaka, prikaza i drugih sadržaja. Njima pripada najveća zahvalnost, ali i svima koji su na bilo koji način doprinijeli izlaženju ovoga (devetoga) broja. Poseban doprinos imaju sufinansijeri, a naročito Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, bez čije podrške ovaj broj Časopisa ne bi mogao biti objavljen.*

Očekujemo još aktivnije učešće i podršku historičara i drugih naučnika iz sfere društvenih i humanističkih nauka iz Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja, kao i znatno veću finansijsku podršku ovom originalnom i entuzijatskom izdavačkom projektu, prije svega od institucija Grada i Kantona, ali i drugih sudionika i pobornika programske koncepcije Časopisa, među kojima posebno mjesto i značaj imaju institucije i asocijacije koje djeluju na području Federacije Bosne i Hercegovine.

Redakcija

PREFACE

This year „Society of historians" Tuzla celebrates nineteen years of existence and work (2002-2021). During that time the Society of historians has achieved impressive results, published twenty publications (eight history Journals „Saznanja", seven Historic reviews and five books), organized nineteen professional and science sessions (public discussions, round tables, counseling, science symposiums), promoted its and other publications and done plenty of other works (media presentations, professional lectures, activity for change and update curriculums of history for elementary and high schools, etc.) of importance for popularization and development history as professions and science, culture and traditions Bosnian and Herzegovinian state and community.

In 2021 the Society of historians has planned many issues such as: a science session, publish a publication, promotion its publications from 2020, preparation and print the new (ninth) Journal „Saznanja. On that way, despite of financial challenges, has achieved continuity in work and obligations to the members, professionals and general public has been fulfilled.

*This **ninth** issue of the **Journal** contains **six articles** (first chapter) and **four reviews** (second chapter), as well as more contents from the work of **the Society** (third chapter). Although the first chapter has the greatest significance, the contents from the second and third chapters are of great importance, among other things, because they create one whole package and confirm the consistent implementation and consistency of the program concept of the work of the Society.*

*The first chapter **"Articles"** contains six historic contributions, three of them are pieces of works by domestic (Bosnian and Herzegovinian) authors and the three are pieces of work authors from abroad (from Croatia, Montenegro and Macedonia). The authors of the articles are distinguished historians and culturologists: Galib Šljivo, Azem Kožar, Salkan Užičanin, Sait Šabotić, Ivan Balta and Zećir Ramčilović. The articles mainly refer to the territory of Bosnia and Herzegovina and Tuzla area, and three articles also refer to specific issues concerning the relations between Bosnia and Herzegovina and the surrounding countries (Montenegro, Croatia, and Macedonia). All pieces of work refer to the time period of the 19, 20 and 21 centuries. Thus, seen from a thematic, local area point of view and time aspects, the published papers are highly structured and provide information on a wider range of issues across various historical dimensions.*

All articles are in a certain way, more or less, original, interesting and structured, reviewed and edited, so that, hopefully, the interest of the professional, scientific and wider public attention will be attracted and aroused.

*The second chapter **"Review"** brings two reviews of scientific studies published in 2019 and 2020 by Salkan Užičanin and Azem Kožar, as well as two books by Enes Pelidija published in 2019 and 2020. It is a well-established program orientation to concretely present and analyze the results and achievements of at least some historiographical works published in the recent past, which is understandably, important for the historiography of Bosnia and Herzegovina.*

*The third chapter "**From the Society"** contains the Official record from the Electoral Assembly of the Society which was held in 2020, with attachments (Invitation to the agenda, Report on the work of the Society for 2020 and the Work Program of the Society for 2021), which is also the regular content of the Journal.*

A special part in this chapter consists of informative contents related to the promotions of the editions of the Society of Historians from 2019 and 2020. It is about the promotion of two Collections from scientific conferences organized by the Society and two historiographic studies. The Collections of work and studies are related to the 19 and 20 centuries.

An overview of the published editions of the Society and the professional and scientific conferences which have been holding during the nineteen years of existence and work (21 editions and 19 conferences) is given at the end of the Journal as a special contribution. Instructions for writing and submitting articles have also been published for the Journal's associates.

***The Redaction**, which consists of seven distinguished historians from Bosnia and Herzegovina (four) and abroad (three), has opinion that this issue of the Journal will justify the expectations of the membership, readers and the general public. It is important to point out that the Journal was created primarily because of the enthusiasm of the authors of articles, reviews and other content. The greatest gratitude belongs to them, but also to all those who in any way contributed to the publication of this (ninth) issue. The co-financiers have great contribution, especially Foundation for publishing Sarajevo, because without their support, this issue of the Journal could not have been published.*

We expect even more active participation and support of historians and other scientists from the field of social and human sciences from Bosnia and Herzegovina and neighboring countries, as well as significantly greater financial support for this original and enthusiastic publishing project, primarily from institutions of the city and Canton, but also other participants, supporters of the program concept of the Journal, among which a special place and importance have institutions and associations which operating in the Federation of Bosnia and Herzegovina.

The Redaction

I. ČLANCI

Akademik prof. dr. Galib ŠLJIVO
Društvo historičara Tuzla

ODNOSI HERCEGOVINE I CRNE GORE PRIJE I POSLIJE SPORAZUMA ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA I PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA, PLOČE, 22. i 23. SEPTEMBAR 1842.

Apstrakt: *U drugoj trećini XIX stoljeća incidenati na neutvrđenoj granici Hercegovine i Crne Gore često su obilovali ljudskim žrtvama i materijalnim razaranjima. Bilo je to u vrijeme kada je Hercegovina povjerena na upravu mutesarifu Galib Ali-paši Rivanbegoviću, a Crnom Gorom upravljao vladika Petar II Petrović Njegoš. U rješavanje ovih sukoba Namjesništvo Dalmacije je uvijek pokušavalo da posreduje, kao i ruski vicekonzul u Dubrovniku. Upravo su oni bili posrednici sastanka koji je održan u Pločama 22. i 23. septembra 1842. godine koji je predmet ovoga rada.*

Ključne riječi: *Ali-paša Rizvanbegović, vladika Petar II Petrović Njegoš, Ejalet Bosna, Engleska, Austrija, Uzvišena Porta, Abdul Medžid-han, Hatišerif od Gülhane, Lilienberg, Hasanbeg Resulbegović, Grahovo, vladika Ignjatije, Mehmed Husrev-paša, Ploče, Omer Lutfi-paša.*

Abstract: *In the second third of the 19 century, incidents on the undetermined border of Herzegovina and Montenegro often abounded in human casualties and material destruction. This was at a time when Herzegovina was assigned to the administration of the mutessarifat Galib Ali-pasha Rizvanbegović, and Montenegro was ruled by Bishop Petar II Petrović Njegoš. The Governor's Office of Dalmatia always tried to mediate in resolving these conflicts, as has the Russian Vice-Consul in Dubrovnik. They were the mediators of the meeting which was held in Ploče on September 22 and 23, 1842, which is the subject of this paper.*

Keywords: *Ali-pasha Rizvanbegović, Bishop Petar II Petrović Njegoš, the Bosnian Vilayet, England, Austria, the Sublime Porte, Abdul Majid-khan, Hatisherif of Gülhane, Lilienberg, Hasanbeg Resulbegović, Grahovo, Bishop Ignjatije, Mehmed Husrev-pasha, Ploče, Omer Lutfi Pasha.*

Interesovanje Austrije za Bosanski ejalet bilo je naglašeno 1838. godine, i to u vezi sa viješću, koja se brzo proširila po susjednim krajevima, kako je i engleska vlada imenovala vicekonzularne agente u „skoro za sve u nečemu otmenije varoši Bugarske, Rumelije, Makedonije, Arnautluka i Bosne". Austrija nije razumijevala interesovanje Engleske za ove krajeve, pošto sa njima nije imala trgovačke veze, a izdržavanje takvih ustanova iziskivalo je velike finansijske izdatke. Engleska je u ovim krajevima mogla imati jedino „kakav politički uzrok".[1] Ovo su bili samo nagovještaji interesovanja Engleza za Balkan, ali ustvari, nisu bili poduzeti koraci za otvaranje konzularnih agencija.

Austrija je u to vrijeme nastojala da upozna prirodna bogatstva Bosne, pa je u tom cilju u novembru 1838. godine uputila Zadranina Đovanija Drankića u Bosnu. Da bi mu bilo omogućeno istraživanje ruda, on je valiji Mehmedu Salih Vedžihi-paši donio poklone koje je brižljivo odabrao u dogovoru sa dalmatinskim namjesnikom Lilienbergom. Dvojica njegovih sluga odjeveni u bogato narodno odijelo iznijeli su darove pred valiju. Sâm Đovani Drankić bio je svečano odjeven, epolete su mu bile zlatne, pa su valijini sinovi stalno obilazili oko njega i dodirivali epolete, tako da im je napokon morao poklonit po jedan par. Valija je inače bio zadovoljan odnosom Dalmatinskog namjesništva prema Bosanskom ejeletu, a posebno je bio zahvalan grofu Lilienbergu što je zahvaljujući njemu dobio od sultana „počasni ferman za uspjehe", jer je grof preko Beča preporučio da valija bude pohvaljen na Uzvišenoj Porti.

Đovani Drankić se odmorio u Travniku dva dana, a zatim je u pratnji jednog kavaza otišao najprije u Fojnicu, a potom u Sutjesku i Kreševo. Tu je tražio rudu i minerale, pri čemu su mu pomagali fratri koji su ga obavijestili kako u brdima ima raznih i veoma zanimljivih minerala, a posebno olova, srebra, arsena i željeza najbolje vrste. On je posjetio i izvor mineralne vode Kiseljak, pa je pri povratku u Dalmaciju ponio nekoliko boca kiseljaka, zajedno sa primjercima različitih minerala. Za sve vrijeme istraživanja bili su uz njega valijin kavaz i prevodilac, čime je donekle ograničeno uzimanje uzoraka. Kad je završio posao vratio se u Travnik, a poslije nekoliko dana otputovao u Dalmaciju. Valija mu je prije odlaska poslao u stan muziku i lakrdijaša da ga zabavljaju, a haznadar mu je donio cigarluk od jantara kao valijin dar i krzno za grofa Lilienberga. Uz to je odredio 12 konjanika da ga svečano isprate, kao što

[1] Galib, Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849.* Drugo izdanje, Tešanj, 2006, 368.

je svečano bio i dočekan. Na rastanku sa Drankićem zamolio je da ga Lilienberg obavijesti ukoliko austrijski car Ferdinand I bude putovao po Dalmaciji, „jer bi on želio da mu uz odobrenje sultana poljubi skute, kao što je i njegov otac imao sreću da to isto učini njegovom veličanstvu caru Franji“.[2]

U Osmanskom carstvu su svake godine imenovani ili potvrđivani valije i mutesarifi i o tome je izdavan tevdžihat. Hercegovački mutesarif je također potvrđivan svake godine. Tako su 19. februara 1838. u Mostar stigla šesterica tatara iz Istanbula i donijela mutesarifu ferman za sljedeću godinu.[3] Po običaju, Ali-paša Rizvanbegović darovao je tatare, a ferman je obnarodavao u svim kadilucima. Dervišaga Ćatović, koji je 11. aprila 1838. stigao karavanom iz Trebinja, pričao je da su mutesarifom nezadovoljni i muslimani i nemuslimani gotovo u svim kadilucima: mostarskom, ljubuškom, duvanjskom, trebinjskom, korjeničkom, nikšićkom, gatačkom, nevesinjskom, fočanskom, pljevaljskom, čajničkom, goraždanskom i počiteljskom. Svi zabiti su se izjasnili protiv poreza i nameta koje je uvodio Galib Ali-paša Rizvanbegović i dogovorili su se da – ukoliko ne udovolji njihovim zahtjevima – pošalju nekoliko uglednih muslimana i hrišćana u Istanbul da se žale na mutesarifa. U pitanju su bili plaćanje đumruka (na svakog vola je tražio po tri cvancika) i povećani harač, znatno veći nego u drugim ejaletima (povisio je za jedan cvancik za svaku haračku glavu), jer i inače „uzimanju poreza kraja nema“, pa jedan još nije ni skupljen, drugi se već razrezuje. Uveo je da se deseti brav daje od stoke, a desetina od prihoda na zemlju na koju se nikad nije plaćala desetina, i uz to je tako strogo ubirao desetinu da niko nije smio obrati ni jednu voćku dok se ne preda desetina. Protiv njega su se izjašnjavali i njegovi dotadašnji prijatelji Hasanbeg Resulbegović i Smailaga Čengić Gačanin.

U to vrijeme je Uzvišena Porta uputila hercegovačkom mutesarifu „brod sa čephanom dvie iljade barila“ koji je trebalo da pristane u dubrovačkoj luci, pa se on obratio grofu Lilienbergu za dozvolu da taj ratni materijal iskrca u Kleku, zato što se u blizini nalazi njegova palanka Hutovo, odakle bi materijal mogao brzo prebaciti do Stoca.[4] Iako su Lilienberg i Ali-paša veoma često razmjenjivali pisma, pa i darove, Lilienberg ovog puta nije udovoljio Ali-pašinom

[2] Historijski arhiv Zadar (dalje: HA Z), Prezidijalni spisi, svežanj 231, cat. X/1. 2. decembar 1838; HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 231, cat. X/1. 3. maj 1838.

[3] *Ilirske narodne novine*, 20. februar 1838.

[4] Hajrudin, Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji*, Sarajevo, 1960, 22, 25-26; AS, KK, XXXVII-1799. Ljubovija, 29. april 1838.

traženju, pošto je za takvu stvar mogao dobiti odobrenje samo iz Beča.[5] Međutim, to nije utjecalo na njihove odnose, što se vidi iz Lilienbergovog poklona Ali-paši 10. marta 1838, kad mu je poslao tri puške različitih kalibara, i uz pošiljku priložio i pismo da, ukoliko želi „koga pravilno obučavati s tim oružjima, a vi mi pošaljite kakva čovjeka mlada zdrava i pojaka, a osobito pak dobra razumna i okretna, u grad Špljet ...“[6] Inače je između hercegovačkog mutesarifa i dalmatinskog namjesnika, pa i nižih vlasti, naročito okružnih kapetana, održavana prepiska koja je postajala učestalija kad su to događaji zahtijevali.

Hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović bio je dužan da održava mir na granicama prema Crnoj Gori i Dalmaciji, sa Dubrovnikom i Bokom Kotorskom. Najugroženije su bile okoline Grahova i Krivošija, jer su se stanovnici ovih krajeva međusobno napadali i pljačkali, a Grahovljani su, uz to, odbijali da priznaju vlast hercegovačkog mutesarifa, pa prema tome i poreze koje su kao sultanovi podanici morali donositi u Mostar. Grahovljane je štitio crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš. On je 3. avgusta 1836. pisao Ivančiću kako je čuo da hercegovačka vojska namjerava opljačkati Grahovo i objesiti nekoliko glavara, pa se Crna Gora priprema da spriječi upad osmanske vojske u Grahovo.[7] Vladika Petar II Petrović Njegoš istovremeno je pisao hercegovačkom mutesarifu da, ukoliko želi mir na granici, onda neka na njoj postavi poštene pandure koji neće ugnjetavati sirotinju i mirni narod.[8] I vladika i hercegovački mutesarif su se zaklinjali da žele mir, ali su istovremeno pripremali vojsku da nametnu svoju vlast na spornom području. Ali-paša Rizvanbegović je na granicu postavio buljubašu Murata Borčanina i pandure, ali su oni tlačili narod, pa je knez Rade Božović nagovorio nezadovoljnike da ubiju buljubašu i dvojicu njegovih drugova. Pošto su Grahovljani odbili da plate harač, to je mutesarif Ali-paša Rizvanbegović odlučio da ih na to natjera silom, jer su do 1835. plaćali harač njemu, ali je vojvoda Jakov Daković od te godine odbio

[5] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 217, cat. X/1 2. 10. mart 1838.

[6] Hamdija, Kapidžić, Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića Njegoša, *Istorijski zapisi*, God. V, Knj. VIII, Cetinje, 1952, 69-98.

[7] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 217, cat. X/1. Cetinje, 3. avgust 1836.

[8] Hajrudin, Ćurić, Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir, u: *Godišnjica Nikole Ćupića,* knj. XLVI, 1937, 223; Jevto M. Milović je u šest tomova pod naslovom *Petar II Petrović Njegoš. Građa 1830-1851*. iscrpno donio arhivsku građu o ovom vremenu. Autor je u šestom tomu naveo: „Od 1945, godine do danas sistematski smo istraživali dokumente o Petru II Petroviću Njegošu i Crnoj Gori njegova vremena, koji se čuvaju u Arhivskom odjeljenju Državnog muzeja na Cetinju, u arhivima i bibliotekama Beograda, Zagreba, Ljubljane, Zadra, Dubrovnika, Cavtata i Kotora“.

da plaća. Mutesarif je koncem jula 1836. doveo vojsku u Gacko, kojoj se zatim priključio i gatački muteselim Smailaga Čengić.[9]

Budući da se stanje u Hercegovini pogoršalo, bosanski valija Mehmed Salih Vedžihi-paša je dobio nalog od Uzvišene Porte da sredi crnogorsko-hercegovačke odnose u vezi sa Grahovom. Vladika je 16. jula 1838. pisao: „Pleme Grahovsko, od kako ga je naselio moj pradjed i nikšićki kapetan, ono je stajalo na jedan način, to jeste pod Turcima je vazda pošteno plaćalo za zemlje, koje je držalo unutar u turskoj zemlji, a Crnogorci su vazda sudili". Hercegovački mutesarif i bosanski valija su smatrali da Grahovo isključivo spada pod upravu hercegovačkog mutesarifa, a vladika je tvrdio da i Crna Gora ima pravo na ovaj kraj. U međuvremenu je vojska, kojom je komandovao Hasanbeg Resulbegović, u Gacku čekala samo na znak da krene na Grahovo, ali je i vladika bio zaokupljen pripremama svoje vojske koja je trebala da ga brani.[10] Dalmatinski namjesnik je obavijestio grofa Sedlnickog da je hercegovački mutesarif s oko 2.000 ljudi krajem jula krenuo na crnogorsku granicu, ali je oklijevao da napadne Grahovljane, pošto nije imao dovoljno vojske da ih sigurno pobijedi. Poslije obavljenih priprema, Hercegovci su krenuli na Grahovo i 13. avgusta 1836. uspjeli da pobijede, a tom prilikom su poginuli vladičin brat Jako i osam njegovih rođaka. Kod Hercegovaca se posebno istakao Smailaga Čengić.[11] Međutim, nije se moglo sa sigurnošću tvrditi da je hercegovački mutesarif ovom pobjedom pokorio Grahovo i učvrstio mir i red, jer su poraženi Crnogorci spremali osvetu. Izgledalo je da su se odnosi između Hercegovine i Crne Gore poslije bitke na Grahovu sredili i da se situacija smirila. Crnogorski vladika i hercegovački mutesarif su se redovno dopisivali.[12] Vladika je tvrdio da Grahovljane niko ne nagovara „da ne daju ono, što su i prije davali Turcima", ali je tražio od mutesarifa da Hercegovci ne napadaju pogranična sela. Mutesarif je odgovorio vladici 7. oktobra 1838. kako i on želi „da se zauzda svaki rđav

[9] H. Ćurić, *Ali-paša Rizvanbegović - Stočević,* 223; H. Kapidžić, *Odnosi Ali-paše i vladike Petra II*, 72.

[10] D. Nikolajević, *Prilozi bosanskoj istoriji,* 662, H. Kapidžić, *Odnosi Ali-paše i vladike Petra II,* 74; P. Đukić, Petar Petrović II i Ali-paša Stočević, *Zapisi*, God. VIII, knj. XIII, Cetinje, 1935, 201-216. Prve veze između Ali-paše i crnogorskog vladike počinju 1833. godine.

[11] H. Ćurić, *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević,* 224; H. Kapidžić, *Odnosi Ali-paše i vladike Petra II*, 72.

[12] Dušan, Vuksan, Prepiske vladike Rada s Ali-pašom, *Zapisi*, Cetinje, 107.

čovjek od vaše strane, a po našu državu biće gotovo svaki u miru". Ali-paša mu je odgovorio kako se više na mogu trpjeti sirotinjske tužbe za dotadašnja zla, lopovluke i ubistva „i niđe u svijetu nema takvog rušfanluka".

Da bi se utanačio ugovor o miru Hercegovaca i Crnogoraca u odnosu na Grahovo, kod vladike su došli silhadar bosanskog valije hadži Ahmed i Ali-pašin čovjek Ubejdulahaga Šehović. Oni su sklopili ugovor i potvrdili ga svojim pečatima, ali vladika nije u njega vjerovao, nego je pisao mutesarifu da mu odgovori je li on „kail na ovaj mir". Pošto su sklopili primirje, vladika je ponovo pisao Ali-paši o tome 22. oktobra, obećao da će poštovati mir i izrazio nadu da će to isto učiniti i on, Ali-paša. Potom je vladika poslao u Mostar perjanika Radovana Pipera „za više uvjerenje mira". I po njemu je Ali-paša poručio da će poštivati mir i zadao mu „božju vjeru". O tome je obaviješten i bosanski valija, a hercegovački mutesarif je poslao i Radovana Pipera u Travnik. Pošto je potpisao mirovni ugovor, hercegovački mutesarif je poručio pograničnim muteselimima da će biti kažnjeni svi koji ga naruše.

Vladika nije bio zadovoljan što je crnogorska delegacija zadržana u Mostaru, mada je bio obaviješten da je lijepo dočekana i u Mostaru i u Travniku, pa je tražio da se odmah vrati. Mutesarif je zadržao delegaciju da bude garancija za mir, da bi ih pustio, tražio je da mu vladika pošalje umjesto njih Grahovljane. Mir je bio kratkog vijeka. Ko ga je prvi narušio, teško je utvrditi, ali iz Ali-pašinog pisma vladici, 6. juna 1839, moglo bi se zaključiti da su to bili Crnogorci. Naime, neki hajduk iz Morača je sa družinom prešao u Taslidžu, pa su poharali nekoliko kuća i ubili dvojicu ljudi, što se, kako je pisao mutesarif, dogodilo „mimo rečenog mira".[13] Stoga je tražio od vladike da vrati stoku i primjereno kazni ubice. Vladika se pravdao da su to učinuli hrđavi ljudi, a „ne može se naći ni najurednije države u svijetu, da su u njoj svi ljudi dobri i da se ne nađe po đekoji zao". Obećao je izvršiti istragu i vratiti stoku, ali su se pogranični sporovi i dalje množili, pa mira na ovoj granici nije bilo.

[13] D. Vuksan, *Prepiske vladike Rada s Ali-pašom,* 111; *Srbijanska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833-1851),* Sakupio i za štampu priredio dr. Ljubomir Durković-Jakšić, Beograd, 1951, 97. Ugovor koji su sklopili opunemoćenici bosanskog valije, hercegovačkog mutesarifa i crnogorskog vladike da se Grahovo ustupi Crnoj Gori nisu odobrili bosanski valija i hercegovački mutesarif. (Vladan, Đorđević, *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, 1924, 43-45; Jagoš, Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti. Istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918*, Cetinje, 1948, 219-220).

Mira nije bilo ni na granici s Austrijom, pa se Ali-paša Rizvanbegović 22. jula 1839. žalio grofu Lilienbergu kako dalmatinske vlasti ne rješavaju njegove pritužbe. Među ostalim nije mu odgovoreno ni na prijavu za ubistvo izvjesnog Kadunića. „I vidimo po svemu moi dragi prijatelji za sve što vi Nama pišete, oćete da vam bude svršeno, a mi, sa puno stvari što smo pisali vama javna ubistva i lupeštine, sve s politikom ostavljate…"[14] Najviše se žalio na Krivošijane, jer „nije moguće više trpiti Sirotinjske tužbe...", a na njih se žalio i kotorskom kapetanu, kome je poslao Beširagu Hasanbegovića da sa njim raspravi te tužbe.

Međutim, neredi su se nastavili, pa je Ali-paša Rizvanbegović ponovo 7. septembra poslao hadži-Ibrahima Drecu na pregovore. Opet su se dogovorili da svu štetu koju naprave krivošijski uskoci „ima se platiti i vratiti", a isto je ugovoreno i za štetu koje bi načinili Hercegovci. Prilikom utvrđivanja štete u Dragalju dogodio se izgred, pa je Ali-pašin pregovarač Ibrahim Dreca bio izudaran, a drugi pregovarač Luka Bijelić uhapšen, na „našu veliku sramotu, tako isto i vašem prijateljstvu". Ali-paša je pisao: „Ako je Luka Bijelić načinio neko nevaljalo djelo, trebalo je to nama javiti i tada bismo ispitali slučaj, kao što je bilo ugovoreno sa baronom Šalerom. A bokokotorski serdar se nije držao tog ugovora nego je uhapsio čovjeka koji je došao na prijateljski sastanak". Isti taj serdar je dopuštao krivošijskim buntovnicima da napadaju hercegovačka sela.[15]

Ovaj putnik je posebno zapazio kako se Bošnjaci i Osmanlije, mada su muslimani, „mrze strašno kao prava nebraća. Bošnjak mrzi Osmanliju, jerbo kaže, da neima pod nebom gadnijeg čovjeka od Osmanlije, a Osmanlija kaže da su Bošnjaci poturice, i da su gori od đaura, zato da ih treba daviti i gaziti".[16] I turski jezik je manje upotrebljavan u Bosni nego u Srbiji, u kojoj su turski jezik smatrali za „izobraženi jezik", pa su svi varošani nastojali da ga nauče, dok je u Sarajevu bio priličan broj i aga koji nisu znali turski. Mada je sarajevski muteselim Mustafa-paša Babić dobro znao turski, arapski i arbanaški, ipak,

[14] H. Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istorijii*, 32; J. Radulović, Odlomak iz hronike Mostara, *Istorijski zapisi*, God. II, Knj. IV, Cetinje, 1949, 118-129. Kavazbaša Ibrahim je na Nevesinjskom polju ubio jednog čovjeka koji je sakupljao gloginje i poslije se hvalio da je „duši mjesto uhvatio", jer: „Kad nesretni čovjek nije u stanju svom evladu crna hljeba dohraniti, bolje je da ne živi; njegovoj djeci svakako će biti bolje poslije njega: odahnuće nakon zalaska njegove zle zvijezde."

[15] H. Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji,* 34.

[16] *Pogled u Bosnu*, 53-54.

nije mu bilo drago da se pred njim govori turskim jezikom. Kada bi ga neko upitao nešto na turskom, on bi uvijek odgovarao bosanskim, jer je „naš slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svijetu“. Prilikom putovanja službenih lica po Ejaletu, cjelokupno stanovništvo u mjestima kroz koje su prolazili, bilo je dužno da im pripremi hranu i konak. „U Visokom nam je svaki Turčin morao nešto donijeti za večeru, i sijena našim jedekima, kako god kad prolaze nizami ili spahije. Neki je donio pečeno janje, neki ćurku (puru, tuku), neki pitu, a drugi pogaču, neki kupus i mesa, a koje kakvih kolačića, a najviše pilava rezanacah. Koliko smo dobili jela, dovoljno bi nahranio cijelu kompanju austrianskih vojnikah“.[17]

Dolazak sultana Abdul Medžida-hana na osmanski prijesto nije u Bosni imao nekog posebnog odjeka. Njegov Hatišerif od Gülhane još nije bio obnarodovan u ovom Ejaletu, a izgleda da je to učinjeno sa znatnim zakašnjenjem.[18] U to vrijeme su u Bosni vladali neredi.

U Hercegovini su počeli veći neredi na granici. U Dubicu je, 30. maja 1842, stigao valijin tatar, i istog dana produžio u Novi, gdje je razglasio vijest kako je hercegovački mutesarif Ali-paša Rizvanbegović tražio od bosanskog valije pomoćne trupe, jer su se, navodno, pobunili hrišćani, a također i Crnogorci upadaju i pljačkaju pogranična sela, pa je valija naredio da se vojska iz Dubice i Novog pošalje u Hercegovinu. Istovremeno se hercegovački mutesarif odazvao zahtjevu barona Roznera da uhapsi Vlaha Zeca, koga je potom zatvorio u stolačku tvrđavu. Obavještavajući o tome dubrovačkog okružnog kapetana, Ali-paša Rizvanbegović ga je prekorio što i on tako ne čini po njegovoj prijavi, kad je tražio da izruči sve prebjege, posebno nizame: „nego vi, dragi prijatelju, ako želite imati od naše strane svakoga vašega podložnika koji bi pobjegao na našu državu pod krivicom, poslite nama jedno pismo od vlasti s pečatom da će te i vi na isti način vraćati svakoga koji pobježe tamo pod krivicom i predavati našemu vlasti i pravdi bićete služeni i za ovoga višerečna koga ištete sada da vam predamo i za svakoga koi bi napried pobjegao amo pod krivicom drugačie niesmi oblegani“.[19]

[17] *Pogled u Bosnu*, 23.

[18] Državni arhiv Republike Hrvatske Zagreb (dalje: DARH Z, Slavonska generalkomanda, Prezidijal 14. Zagreb, 13. januar 1840.

[19] H. Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji*, 42.

Iz njihovih izvještaja je proizilazilo da se stanovništvo u Ejaletu Bosna buni zbog uvođenja novih nameta, za koje je valija izjavio da su neophodni za provođenje reformi.[20] Tada se u Bosanskoj Krajini pročulo da je Mahmud-paša Tuzlo otkazao poslušnost valiji, pa mu je krajiško stanovništvo uputilo delegaciju koju su sačinjavali predstavnici Velike Kladuše, Vrnograča, Bužima, Todorova, Jezerskog, Krupe, Novog, Dubice i Prijedora, da ga obavijesti o žalbama na njihove muteselime koji ih ugnjetavaju, na šta im je on obećao zaštitu. Pošto ih je Mahmud-paša Tuzlo podržao, stanovnici Bužima su se pobunili, ali je valija brzo intervenirao i poslao na njih odred od 500 naoružanih Arbanasa, pa je buna odmah ugušena, a osmerica vođa pobune sprovedena su u Travnik. Pobuna se digla i u Velikoj Kladuši, ali su Arbanasi i tu spriječili nezadovoljnike da prošire pobunu, a vođe pohvatali i sproveli u Travnik.[21] Pobuna se ipak nekako proširila na ostrovički kraj sredinom juna 1840, pa je valija ponovo poslao odrede od 600 Arbanasa da smiri stanovništvo. Sve je to stvaralo veliko nezadovoljstvo među muslimanima, pa se očekivao opći ustanak, a toga je bio svjestan i valija, pa je naredio da straže patroliraju i dan i noć u naseljima, naročito uz granicu sa Austrijom.[22] Ni hrišćansko stanovništvo nije bilo zadovoljno onim što je poduzimao valija Mehmed Salih Vedžihi-paša, tako da je Generalkomanda iz Zagreba, 14. jula 1840, obavijestila Dvorsko ratno vijeće da vlada veliko nezadovoljstvo kod hrišćana prijedorskog kraja.[23]

---

[20] *Ilirske narodne novine*, 25. juli 1840. „U Bosni obći mutež ugnjetene raje jednako traje, drugo sledstvo Hatišerif od Gjulhane u ovoj pokrajini od danas proizveo nije, kao ni u Hercegovini i u mnogih drugih predelih, tako je s njim za nižje stalište prie gore šta učinjeno nego olakšano".

[21] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, 388

[22] DARH Z, Slavonska generalkomanda, Prezidijal 14. Vinkovci, 24. juni 1840; *Ilirske narodne novine*, 11. juli 1840, 218. „U Bosni se svaki dan sve većma muti." Pravoslavni i katolici su se složili „da se silom oružija oproste turskog jarma, koi su tako dugo nosili". (*Ilirske narodne novine*, 14. juli 1840). U Bosni i Albaniji „vri i prie, nego bi se obazreli, mogli bi u onih zemljah događaji nastupiti, koje bi na Greice znamenitu borbu za neodvisnost opominjali".

[23] Haus Hof und Staats Arhiv, Wien (dalje: HHStA W,), St. K. Bosnien/4, Hardeg Dvorskoj tajnoj kancelariji, Beč, 27. juli 1840.

Mutesarif Ali-paša Rizvanbegović se u više navrata obraćao dalmatinskom namjesniku da Krivošijani upadaju u Hercegovinu i pljačkaju, pa je fon Turski naredio bokokotorskom okružnom kapetanu da raspravi to pitanje s hercegovačkim mutesarifom. Istovremeno je obavijestio mutesarifa kako su Krivošijani mirni ljudi, a da štetu čine „crnogorski razbojnici, Grahovljani i uskoci koji imaju zaklon u Grahovu i po selima pograničnim s Crnom Gorom".[24] Ali-paša Rizvanbegović je ugovorio sastanak na koji je trebalo da dođu brat crnogorskog vladike i nekoliko glavara za utvrđivanje „vječnog mira", pa je tražio od barona Šalera da nagovori bokokotorskog kapetana da i on prisustvuje pregovorima o miru, jer će u protivnom Crnogorci tvrditi da štetu čine Krivošijani, a Krivošijani da to čine Crnogorci, a on je sa svoje strane poslao svog sina Rizvanbega i Hasanbega Resulbegovića na raštel Magaza kod Igala kako bi na licu mjesta pratili događaje.[25]

Jedan događaj u Hercegovini uzbudio je valiju i bosansko stanovništvo, a također ga je kasnije opjevao Ivan Mažuranić. O njemu se nadugo i naširoko pričalo, a vijest se prenosila i prepričavala i izvan granica Hercegovačkog sandžaka i Bosanskog ejaleta. Riječ je o ubistvu Smailage Čengića, muteselima gatačko-pivsko-drobnjačkog, koje je izvršeno 2. oktobra 1840. Naime, Crnogorci i njihov vladika bili su kivni na Smailagu Čengića, jer je on najviše doprinio porazu Crnogoraca na Grahovu 1836. i pogibiju Petrovića, pa su smišljali osvetu. U pomoć mu je došao njegov pobratim Ahmed Bauk sa 200 Nikšićana. Tada su Drobnjaci i Crnogorci noću napali Smailagu i ubili ga, a budući da je on bio junak na glasu, njegova smrt je odjeknula nadaleko.[26] Hasanbeg Resulbegović je po mutesarifovom nalogu naredio svim stanovnicima trebinjskog kraja „da svaki, kako čuje, da su dva topa po gradu ispaljena, bio Turčin,

[24] H. Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji*, 39-40.

[25] H. Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji*, 38-39; HHStA W, St. K. Türkei VIII/13, Štirmer Meternihu. Carigrad, 30 septembar 1840. Rašid-paša je obavijestio internuncija da je na carskom savjetovanju odlučeno da se u Hercegovinu uputi komesar zbog izgreda na dalmatinsko-hercegovačkoj granici. To je bio Selim-beg, pravedan i uticajan čovjek koji je upravo pozvan u Carigrad da primi uputstva. (H. Ćurić, *Ali-paša Rizvanbegović*, 229-230).

[26] H. Ćurić, *Ali-paša Rizvanbegović*, 227-229; St. R. Delić, Istina o pogibiji Smail-age Čengića, *Gajret*, br. 17 i 18, Sarajevo, 1925, 262-268; br. 19 i 20, 304-307; br. 21, 327-330; br. 22 i 23, 352-357; br. 24, 381-383; br. 1, 11-13; br. 2 i 3, 32-34; br. 4, 53-55; br. 5, 75-77; M. Prelog, *Povijest Bosne*, 64. Smailagi je došao u pomoć pobratim Ahmed Bauk sa 200 Nikšićana i utaborio se na Mljetičku 5. oktobra 1840.

bio raja, pušku ščepa, i na vojsku ide“. Ako bi od peterice iz jedne kuće izostao samo jedan, on će platiti glavom, pa je tako u vojsku morao ići i jedinac.[27]

Nije bilo sumnje u to da je crnogorski vladika oduševljeno primio vijest o Smailaginoj pogibiji: „kad mu je doterčao jedan kaluđer na muštuluk, i kazao, da je Ismail-aga poginuo podigao se vladika sa svog stola, i svom arhimandritu, koi se u taj čas kod njega našao, digo kerst s persiuh, koi je više nego 100 zlatnih cekinah važio, i kaluđeru na vrat obesio“. Hercegovačkom mutesarifu Ali-paši je javio da njegovi Crnogorci nisu učestvovali u napadu na Smailagu, ali mutesarif nije vjerovao vladici, nego mu je napisao kako smatra da je on organizirao to ubistvo: „Ti si poslao svoje hajduke, da moga Muselima ubiju; nu platićeš mi ljuto. Ili ću ja do koi dan u Cetinju kafu, ili ti u Mostaru vino piti“. Vladika ga je ponovo uvjeravao da nije znao za pripremanje ubistva, a ako je i bilo Crnogoraca iz Drobnjaka, „zaista ja ih nisam poslao“. Do borbe je došlo 31. oktobra 1840, kad je Hasanbeg Resulbegović sa 800 vojnika pozvao Drobnjake da mu se predaju jer će ih inače napasti.[28] Podržani od Moračana, Drobnjaci su odbili njegov poziv, pa je došlo do borbe. Hercegovačkoj vojsci pridružilo se 110 pripadnika regularne bosanske vojske pod komandom juzbaše Osmanbega, a suprotstavilo im se oko 600 ljudi protivničke strane. Borba se odigrala u mjestu Tušina i trajala je dva sahata.[29]

Upravo u ovo vrijeme obavljen je popisa stanovništva. Kao što se inače popisivalo bosansko stanovništvo tog vakta i ovog puta popisom su obuhvaćeni samo muškarci, a najprije je izvršen u gradovima, potom u selima. U Livnu je popis izvršen tako što su 19. aprila 1841. pozvani svi katolici da se skupe na jednom mjestu, a potom popisani svi muškarci do 80 godina starosti, a zatim pravoslavni i muslimani. Svima je naređeno da za sebe moraju imati ćefila, a popis je odmah odnesen valiji.[30] To je izazvalo novo uznemirenje stanovništva, jer se nije znalo u koju svrhu se vrši popis, pa su počeli novi pokreti

[27] *Ilirske narodne novine*, 21. novembar 1840; S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 987.

[28] S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne*, 157.

[29] *Ilirske narodne novine*, 8. decembar 1840, iznose nešto drugačije podatke; naime, da je Bosanaca bilo oko 5.000 i da ih je poginulo 900, što je svakako preuveličano. (S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 987). Hozerev-paša je poslao 110 nizama pod komandom juzbaše Osmanbega kao pojačanje hercegovačkoj vojsci koja je trebalo da kazni Drobnjake; u hercegovačkoj vojsci su bili i Ali-pašini sinovi Rizvanbeg i Zulfikarbeg, a Ali-paša je ostao u Gackom. (S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne*, 988).

[30] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 412. 413.

među muslimanima. Mahmud-paša Tuzlo se nije odazvao valijinom pozivu da dođe u Travnik, nego mu je poručio da će mu se suprotstaviti ukoliko pošalje vojsku protiv njega: „Moje noge neće ti glave donijeti dok su zajedno, a kad glavu od njih rastaviš, ako budeš jači - jerbo jači kvači - možeš je nositi, kud je tebi drago“. Izrabljivanjem pravoslavnih kmetova isticao se i sarajevski mitropolit Ambrozije, pa je bio opozvan, a na njegovo mjesto bio postavljen samokovski vladika Ignjatije, rodom Bugarin. Za njega se znalo da svoju pastvu nije štitio od velmoža, nego bi se prije moglo reći da je nahuškavao feudalce protiv kmetova. On je kupio svoju eparhiju za 25.000 forinti srebra, a stigao je 25. marta 1842. iz Samokova u Sarajevo. Najprije se predstavio sarajevskom muli i ostalim sarajevskim zapovjednicima, a potom je, 29. marta, otišao u Travnik da se pokloni valiji i odveo mu dva konja na poklon. Mitropolit Ignjatije je inače i ranije bio valijin prijatelj; naime, kad je valija bio muteselim u Samokovu, Ignjatije mu je spasio život od napada nekih hrišćana. Valija mu se sad odužio time što ga je predložio Uzvišenoj Porti za položaj bosanskog mitropolita, i tako je on stigao u Bosnu.[31]

Uz ove nevolje došle su i epidemije; u Livnu je harala bolest koju su zvali *terlema*, opaka bolest koje se stanovništvo bojalo isto kao kuge. Čim se u kući jedan član porodice razbolio od ove bolesti, ona se prenesila i na ostale ukućane, koji su ubrzo umirali. „Inače od ove bolesti rijetko kome da se pamet ne okrene“. U Duvnu i u Hercegovini harala je druga bolest: *ospice* ili *variola.*[32]

Novi valija Mehmed Husrev-paša objavio je da će upravljati Bosnom po Portinim naređenjima i da će sprečavati samovolju i nasilja, ali je ubrzo zaboravio svoje obećanje. Kao pravi povod za sazivanje bosanskih spahija, *Ilirske narodne novine* navode: „Vezir je njima, bez da su Turci osetili, u ovoj skupštini sve berate (diplome od blagorodstva) izmamio, kao da ih u Istanbul pošalje, za da ih novi sultan potvrdi; a kada se je on novih berata dočepao, tada im je do nekoliko dana proglasio, da na sve svoje zemlje desetinu caru davati moraju, koji na to pristanu, dobit će berate natrag, a koji ne pristanu, njihova će

[31] *Ilirske narodne novine*, 9. juli 1842.

[32] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 257, cat. X/2 1. Livno, 14. april 1841; HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 257, cat. X/2 1. Livno, 18. april 1841.

se zemlja oduzeti i raji podeliti, koja će i desetinu od istih zemalja caru davati".[33] Bio je to pokušaj da se u Bosni ukinu spahiluci, ali postepeno, s obzirom na to da je i spahijska vojska od redovne prevedena u redifu (rezervu).

Bilo je to vrijeme kad su učestali pogranični sporovi i na granici s Austrijom. U slučaju sporova, Uzvišena Porta je je postupala tako što je određivala posebne emisare da ih ispitaju. Portin komesar Selim-beg je, pored ostalog, upućen i da riješi sporove između Hercegovine i Dalmacije, ali i Crne Gore, pa je iz Travnika otišao u Mostar. Internuncij je izvijestio kneza Meterniha da Selim-beg ima zadatak da riješi sporove između osmanskih i austrijskih podanika u Hercegovini, a naročito pitanje obeštećenja porodice Cvitović.[34] Stoga su austrijske vlasti očekivale mubaširov dolazak u Dubrovnik da bi pospješile rješavanje graničnih spornih pitanja. Selim-beg je 5. juna 1841. stigao u pograničnu osmansku tvrđavu Carina i odmah uputio Ibrahima Drecu na raštel Brgat da obavijesti dubrovačkog okružnog kapetana. Potom je 6. juna 1841, u pratnji Hasanbega Resulbegovića, Ibrahima Drece, mula Jusufa i svog sekretara, sa slugama i velikim prtljagom, stigao u dubrovački lazaret, a istog dana ga je posjetio dubrovački kapetan s potpukovnikom Rotom i tvrđavskim komandantom Zanbonijem.[35] Razgovarali su prijateljski i dogovorili se da sporna pitanja počnu rješavati poslije izdržanog kontumaca.

Selim-beg se nastanio u Dubrovniku, i tu je očekivao crnogorskog vladiku. Sa baronom Roznerom koga je dalmatinski namjesnik odredio da predstavlja austrijsku stranu, Selim-beg je razmatrao nadoknade za štete počinjene porodici Cvitović i poharu crkve u Kistanju, kad je odneseno 195 forinti i 35 krajcara. Kad je baron Rozner zatražio da se udalji Hasanbeg Resulbegović iz Trebinja, Selim-beg je to bez dvoumljenja odbio i rekao da je porodica Hasanbega Resulbegovića jedna od najutjecajnijih u Hercegovini i da bi udaljavanje Hasanbega Resulbegovića na zahtjev Austrije prouzrokovalo kod stanovništva više štete nego koristi. Inače, Rozneru je rekao još i to kako sa crnogorskim vladikom treba da uglavi mir na osnovu ovih osam tačaka: 1. da vladika ograniči svoju djelatnost samo na svoje područje i da se ne miješa u prilike u pograničnim osmanskim krajevima; 2. da se i mutesarif i vladika obavežu da

[33] *Ilirske narodne novine,* 28. avgust 1841.

[34] HHStA W, St. K. Türkei III/18. Beč, 6. juni 1841.

[35] HHStA W, St. K. Türkei III/18. Beč, 21. juni 1841; HHStA W, St. K. Türkei III/18. Beč, 28. juni 1841.

neće držati podstrekače nemira na granici; 3. da omoguće kažnjavanje zločinaca, pljačkaša, ubica i sličnih prestupnika; 4. da niko neće dati utočište bjeguncima i zločincima; 5. da vladika neće dati utočište osmanskim bjeguncima, nego će ih izručiti; 6. da i mutesarif i vladika postave na granici pandure koji će održavati mir i red; 7. da Turci mogu ići u Crnu Goru, a Crnogorci u Hercegovinu redovno sa pasošem; 8. da niko ne može putovati bez pasoša. Upitao je barona Roznera za mišljenje o ovome, ali se on izgovorio da ne poznaje prilike u Crnoj Gori.[36]

U Ejaletu Bosna sustizale su se vijesti o nezadovoljstvu, uglavnom zbog prevelikih nameta. Iz Hercegovine su sve češće stizale uznemirujuće vijesti o zlostavljanju kmetova, posebno hrišćana. Naime, u Bosni su i muslimani, posebno seljaci, plaćali poreze i snosili podjednako sve obaveze kao i hrišćani, dok je u Hercegovini sve „na samu kukavnu raju bačeno". Mutesarif Ali-paša Rizvanbegović je prikupljao poreze kako je htio, a niko nije znao ni koliko ni zašto treba da plati. U avgustu 1841. naredio je da se iz Mostara iseli 320 porodica u roku od 15 dana i da se privremeno smjeste pod šatore, a onima koji u tom roku ne napuste svoje ognjište zaprijetio je smrtnom kaznom. Internuncij je obavijestio Uzvišenu Portu o tome i podsjetio da je on više puta zahtijevao od mutesarifa da prestane s „varvarskim ponašanjem", ali da se ništa nije promijenilo, pa smatra da je jedini izlaz u tome da Uzvišena Porta prepusti Hercegovinu drugom upravljaču.[37] Štirmer je izvijestio Meterniha 3. novembra 1841. da je cilj austrijske politike da istjera Ali-pašu Rizvanbegovića iz Hercegovine, što se Uzvišenoj Porti obrazlaže pritiskom i ugnjetavanjem hrišćanskog naroda u Hercegovini. Kada mu je to saopćio prvi tumač Internuncijature baron Testa, ministar inostranih poslova Rifat-paša je izjavio da shvata važnost ovog saopćenja, ali da nastupa Ramazan, pa o tome trenutno ne može izvijestiti Uzvišenu Portu.[38]

[36] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 257, cat. X/2 1. Dubrovnik, 12. juli 1841.

[37] HHStA W, St. K. Türkei VIII/17. Carigrad, 10. oktobar 1841; *Ilirske narodne novine,* 2. novembar 1841. Tjerajući hrišćanske porodice iz Mostara, hercegovački mutesarif je navodno rekao: „Nitkovi jedni! Vi ste tek ovdi priselci i jabanlije, nit ste se ovdi rodili u ovom mestu, nit ovde odrasli, nu samo s vašom tergovinom i radnjom otimate komad hleba vjernim urođenikom, tovarite berže, vaš pertljag, pa mi se turnjajte odavde jer više vas terpiti nemogu." (*Ilirske narodne novine,* 9. novembar 1841; *Ilirske narodne novine,* 14. decembar 1841).

[38] HHStA W, St. K. Türkei VIII/16. Carigrad, 3. novembar 1841.

Osim rješavanja pograničnih sporova, Selim-beg je imao zadatak da u Bosni i Hercegovini obnaroduje Hatišerif od Gülhane, pa se dogovorio sa valijom Mehmed Husrev-pašom da se sazove skup bosanskih i hercegovačkih prvaka u Konjicu, za početak oktobra 1841. godine. Mehmed Husrev-paša je stigao u Konjic sa bosanskim muteselimima koje je bio pozvao u Travnik, ali u Konjic nije došao mutesarif Ali-paša Rizvanbegović, nego ga je zastupao najstariji hercegovački prvak. U Konjicu se sakupilo oko 1.200 ljudi i Selim-beg ih je upoznao s Hatišerifom od Gülhane, a vjerovatno i s ostalim novim Portinim odredbama, pa je zahtijevao da se odredbe tačno ispunjavaju i da to potvrde svojim muhurima. Skup bosanskih i hercegovačkih prvaka je, pored Hatišerifa od Gülhane, raspravljao i o drugim pitanjima kao što su uređenje i sporovi na granici s Austrijom, provedba novih uredbi, plaćanje poreza, popisivanje ljudi u vojsku. Dogovorili su se da se stane nakraj nezakonitim postupcima vlasti prema stanovništvu, da se nađe način koji bi garantirao da više neće biti nereda i buna, a ukoliko bi došlo do njih, trebalo je da ih svi spriječavaju i da niko ne pruža pomoć onima koji ih izazivaju, i najzad da će svi predano ispunjavati Portina naređenja.[39] Poslije toga se valija Mehmed Husrev-paša vratio 7. oktobra u Travnik s uglednim bosanskim prvacima. Hauer, koji je izbliza pratio „istočnu krizu u Srbiji" i nalazio se u Zemunu, pisao je inernunciju Štirmeru 29. oktobra da se može samo žaliti što se u nekim novinama optužuje bosanski valija za nerede u Bosni i Hercegovini, pošto je za nerede u Hercegovini jedino odgovoran mutesarif Ali-paša Rizvanbegović.

Hauer je vjerovatno mislio i na članak u *Ilirskim narodnim novinama* od 2. novembra 1841, u kome se kaže: „Vele hvaljeni Hatišerif od Gjulhane u mnogoj je mladjanoj glavi goleme probudio želje; jer kad ga čovek čita, mislio bi da će zaista bolje vreme u državi nastati". Tu se za bosanskog valiju kaže: „Sadašnji se vezir zove Kozrev-Memet-paša. Pravi je to Osmanlija, koji po vazdan u saraju sedi, a druge šalje, da mesto njega gospodare". On se okružio najmoćnijim „dahijama", kao što su Ali-paša Stočević- Rizvanbegović koji stoluje u Mostaru, Čaušlaraga Ćoro iz Travnika, Mustafa-paša Babić, Fazli-paša Šerifović, Mahmud-paša Tuzlo i neki Hasan Čizmić, najbogatiji bosanski trgovac, koji inače boravi u Livnu, „čovjek bez dostojanstva, no koji valjda na dvadeset milja u okolini po volji vlada i gospodari".[40]

[39] *Ilirske narodne novine,* 5. februar 1842; S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne,* 996.

[40] *Ilirske narodne novine,* 2. novembar 1841; *Ilirske narodne novine,* 23. oktobar 1841; Vuk Karadžić, *Istorijski spisi, II*, Beograd, 1969, 544. „Inače, Hatišerif je ostao beskorisno

Mehmed Husrev-paša započeo upravu mjerama koje su nagovještavale sređivanje nezadovoljstva stanovništva. Među prvim mjerama bila je dozvola sarajevskim pravoslavcima da mogu popraviti crkvu, a da mu nisu „i jedne krajcere platili“.[41] Kada je stigao u Bosnu, Mehmed Husrev-paša je preko sveštenika obavijestio stanovništvo da se ukidaju sve globe i nameti i da će se plaćati samo harač, desetinu i đumruk. Nagovijestio je i to da će biti ukinuta krvarina, a umjesto nje će se vršiti istraga, da se neće uzimati *erdžum* od duga i tamnice, neće moći da se otkupljuje krivica, nego će morati da se odleži u zatvoru. Obećao je da će kadije, muteselime i ostale službenike plaćati državna hazna. Ukoliko se muteselimi ne budu držali ovih odredaba, stanovništvo treba da ih prijavi valiji, „ako pak ne tuže, a vezir pročuje, bit će i oni kažnjeni, koji nisu ih hteli tužiti“.[42] Međutim, prvi koji nije provodio te odredbe bio je valija, pa je krvarina redovno naplaćivana. Stanje u Bosni nije se promijenilo ni poslije godinu dana valijinog upravljanja. Kad je internuncij posredovao na Uzvišenoj Porti u korist bosanskih hrišćana, ministar inostranih poslova mu je rekao da su izvještaji koje Austrija prima iz Bosne najvećim dijelom pretjerani. To je izjavio na osnovu toga što je bosanski mitropolit izvijestio istanbulskog patrijarha da je položaj bosanskih hrišćana povoljan. Mitropilit je posjetio nekoliko mjesta i utvrdio da se iseljavaju samo porodice pljačkaša, a da u svim dijelovima provincije vladaju mir i zadovoljstvo. Ukoliko je mitroplit to pisao, vjerovatno je imao namjeru da bosanskog valiju, kao svog prijatelja, predstavi u boljoj svjetlosti.[43]

Odnosi sa Crnom Gorom naginjali su pregovorima o mirnom rješavanju pograničnih sporova.[44] Tako je Ali-paša Rizvanbegović, 10. avgusta 1842, pisao dalmatinskom namjesniku da kako namjerava da se sastane sa crnogorskim

parče ispisane hartije, neizvodljiv i nemoguć u Turskoj kao *Turskoj*. Bosanski muhamedanci zovu ga na svoj sirovi način *kilane-hatešerif*, tj. šeretska odredba, i niti je ugnjetana raja dosad od njega blagodeti nešto osetila niti ugnjetači hoće ma šta o njemu da znaju”. (V. Stojanović, *Prilike u Bosni i Hercegovini*, 141; V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 41; M. Prelog, *Povijest Bosne*, 60-61). Hatišerif su kršili veziri i „pokvareni turski činovnici“, a ne samo domaći muslimani.

[41] *Ilirske narodne novine*, 30. novembar 1841.

[42] *Ilirske narodne novine*, 7. decembar 1841.

[43] HHStA W, St. K. Türkei VI. Carigrad, 7. septembar 1842.

[44] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, 430-434; *Srbijanska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833–1851)*, Skupio i za štampu priredio Ljubomir Durković-Jakšić, Beograd,

vladikom, pa ga je zamolio da mu baron Rozner osigura mirnu kuću za vođenje pregovora, ali da na pregovore dođu i baron Rozner i Ivačić, kako bi se istovremeno utvrdio mir sa Krivošijanima. U međuvremenu Ali-paša Rizvanbegović je promijenio mjesto sastanka sa crnogorskim vladikom pa je umjesto Dubrovnika predložio Ploče, te je upoznao austrijske vlasti zašto mu za sastanak više odgovaraju Ploče; zato je zamolio barona Roznera da ga obavijesti čim vladika stigne u Dubrovnik kako bi i on prihvatio Ploče kao mjesto susreta. Ali-paša je krenuo 15. ili 16. septembra 1842. na put u Carinu, u koju je stigao 18. septembra i prenoćio u selu Drijevu. Baron Rozner je 20. septembra izvijestio dalmatinskog namjesnika fon Turskog da je hercegovački mutesarif dan ranije stigao u Carinu, a odatle je produžio u tvrđavu Brgat, gdje su također već bili stigli baron Rozner i Ivačić, uz pratnju majora Sartorija, kapetana Roterda i majora Lobingera, s grupom oficira da ga pozdrave. Sastali su se istog dana u Brgatu.

I hercegovački mutesarif imao je pratnju. U njegovoj pratnji su bili trebinjski komandant Hasanbeg Resulbegović, trideseterica hercegovačkih uglednih ljudi, pedeset naoružanih Arbanasa i mnoštvo drugih. Utom je stigla i prethodnica crnogorskog vladike Petra II Petrovića Njegoša. Mutesarif ih je primio u svom čadoru i tada je saznao kako vladika neće doći u Brgat, nego je predložio da mjesto sastanka bude ipak Dubrovnik. Kad mu je to predloženo, Ali-paša Rizvanbegović „je na savršeno uglađen i ljubazan način“ odgovorio da, s obzirom na svoje poodmakle godine i ozbiljno narušeno zdravlje, ne želi ići na austrijsko područje i pored toga što mu je veoma važno da sa vladikom razgovara o osjetljivim pitanjima, tim prije što je vladika zdrav i mlad, te nije bilo prepreka da dođe u Brgat. Baron Rozner je izvijestio dalmatinskog namjesnika da sve teškoće oko održavanja sastanka nastaju zbog izvrdavanja crnogorskog vladike, a njega na to podgovara ruski vicekonzul Gagić, koji na sve načine pokušava da omete ove pregovore. Nasuprot crnogorskom vladici, hercegovački mutesarif je bio za održavanje pregovora, pa je na Roznerov i Ivačićev nagovor čak pristao da dođe i u Dubrovnik, iako je zaista bio slabog zdravlja.[45]

1951, 112. Iako je još u junu 1842. razglašeno o pripremanju okršaja na crnogorsko-hercegovačkoj granici.

[45] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 269, cat. X/2 1. Dubrovnik, 20. septembar 1842.

U međuvremenu je vladika insistirao da se pregovori održe u Dubrovniku pošto su uslovi u Dubrovniku mnogo povoljniji nego u manjim mjestima. Ali-paša Rizvanbegović je zatim uputio Hasanbega Resulbegovića u Dubrovnik da sa vladikom utvrdi mjesto sastanka. Đorđe Petrović je uvjeravao Hasanbega Resulbegovića kako njegov sinovac, crnogorski vladika, nema pretenzije ni na jedan pedalj osmanskog teritorija i zamolio ga da to prenese hercegovačkom mutesarifu. Ova razmimoilaženja oko mjesta za održavanje pregovora vrlo brzo su prevaziđena tim prije što se Ali-paši Rizvanbegoviću žurilo da čim prije počnu pregovori i što u Carini nije imao udobnosti na koje je navikao, a i vrijeme je bilo nepogodno, puhao je snažan vjetar praćen kišom, uobičajen za jesenje vrijeme u primorskim krajevima, pa mu boravak u čadoru onako bolesnom zaista nije bio prijatan. Na kraju su se Hasanbeg Resulbegović i Đorđe Petrović ipak dogovorili da se pregovori vode u lazaretu Ploče.

Kad je usaglašeno mjesto pregovora, hercegovački mutesarif je stigao u srijedu, 21. septembra 1842. u pratnji pedesetak osoba, među kojim su bili Hasanbeg Resulbegović, zatim komandant Nikšića, kadija Stoca i komandant Arbanasa. Sastanak je održan sutradan, 22. septembra 1842. godine, a započeo je u 9 sati prije podne. Dubrovački kapetan je dobro osigurao mjesto sastanka, što je objasnio željom da iskaže čast visokim ličnostima koji vode pregovore. Vladika je stigao u pratnji vicekonzula Gagića, svog sinovca Đorđa Petrovića i još nekoliko Crnogoraca. Bio je odjeven u skupocjenu narodnu nošnju, a oko vrata je imao veliki krst, rusko *Odlikovanje svete Ane*. Pratnja mu je bila skromnije odjevena, ali je imala dobro oružje. Hercegovački mutesarif je nosio starinsku istočnjačku nošnju, a na prstima je imao ukras od dijamanta. Dubrovački i kotorski kapetani zauzeli su mjesta između Crnogoraca i Hercegovaca i razgovor je protekao u prijateljskom tonu. Hercegovački mutesarif je biranim riječima izrazio zahvalnost austrijskom caru za prijem i pažnju koja mu je ukazana, a isto je učinio i crnogorski vladika. Prvog dana pregovora obojica su izrazila želju da učvrste mir i riješe sporna pitanja koja su bila prepreka za trajnije prijateljske odnose. Sjednica je nastavljena 23. septembra, ali nije prisustvovao Gagić, nego se vladičinoj pratnji priključio njegov sekretar Dmitar Milaković. Najprije je govorio vladika koji je Galib Ali-pašu Rizvanbegovića obasuo pohvalama za njegovo ponašanje i mudrost, izrazio zadovoljstvo što mu se pružila prilika da ga upozna i tako promijeni mišljenje o njemu, koje do

tada nije bilo povoljno, zato što je dobijao netačna obavještenja. Kasnije je Rozner sebi pripisao zaslugu za takvo vladičino ponašanje.

Za crnogorskog vladiku je presudno bilo pitanje Grahova. Kad je razmatrana sporna teritorija Grahova, crnogorski vladika je izjavio kako Crna Gora smatra da je Grahovo pod njenom zaštitom, ali da je dužno da plaća danak hercegovačkom mutesarifu. Na to je Ali-paša Rizvanbegović odgovorio da bi i on na to pristao, samo da se učvrsti mir između dvije zemlje, kad bi to bilo u njegovoj nadležnosti, ali Grahovo pripada sultanu, pa on stoga ne može prihvatiti vladičino gledište. Crnogorski vladika je potom predložio mutesarifu da ovo pitanje predoči sultanu i da mu tom prilikom predloži da uputi izaslanika kako bi na licu mjesta ispitao sva sporna granična pitanja. Pored toga, vladika je predložio mutesarifu da utječe na Uzvišenu Portu da se, u vezi s rješavanjem Grahova, pored sultanova izaslanika, uključe i austrijski i ruski dvor imenovanjem svojih izaslanika, pa da njih trojica odluče kome će Grahovo pripasti, pod čijom će zaštitom biti i kome će plaćati danak. Nije bilo teško uočiti da je ovim prijedlogom vladika pokušao da pitanje Grahova internacionalizira, očekujući tako međunarodnu podršku svom prijedlogu. A možda je na to uticao ruski poslanik u Dubrovniku sa kojim je vladika bio u prijateljskim odnosima.

I hercegovački mutesarif je naginjao mirnom rješenju spora oko Grahova. Istočnjačkom mudrošću Ali-paša Rizvanbegović se naoko saglasio sa vladičinim razmišljanjem oko rješenja ovog spora i izjavio kako je zadovoljan ovim prijedlogom, te obećao kako će zamoliti sultana da ga prihvati, s tim da se njih dvojica, vladika i mutesarif, brinu za mir dok komisija ne riješi spor oko Grahova. „U vezi s ovom tačkom, sastanak je zadovoljio obje strane, ali se na vladičinom licu zapazilo snažno uzbuđenje, kao da je već postao *car* Grahova“. Na kraju je zaključeno da Grahovo neće nikom plaćati porez, dok trojica izaslanika ne donesu odluku.[46] Konačni ugovor između vladike i mutesarifa potpisan je 24. septembra 1842. na „ilirskom jeziku“. Ugovor je potpisan na 15 mjeseci, to jest do 1. januara 1844. godine.[47] Mutesarif se obavezao da će zamoliti sultana da prihvati vladičin prijedlog, vladika je bio zadovoljan što je mutesarif priznao *status quo* na Grahovu, a mutesarif što je svojim podanicima osigurao mir i što bar za neko vrijeme neće biti razbojništava. U nedjelju

[46] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 269, cat. X/2 1. Dubrovnik, 23. septembar 1842.

[47] *Srbijanska štampa o Njegošu*, 114.

ujutro su vladika i mutesarif razgovarali u „četiri oka“ iza zatvorenih vrata, tako da se nije znalo o čemu, ali kada su izašli, izgledali su veoma zadovoljni. „Rekli su da su se pobratimili i kad su silazili niz stepenice, paša se oslonio na vladičinu ruku“.

Poslije postignutog sporazuma, po uobičajenom tadašnjem običaju, potpisnici sporazuma su izmijenjali darove. Hercegovački mutesarif je dao vladici na dar pušku izrezbarenu narodnim motivima, a vladika mutesarifu zlatan cilindrični sat. Istog dana poslije podne vladika Petar II Petrović Njegoš je došao kod Galib Ali-paše Rizvanbegovića i veoma srdačno ga pozvao da ga posjeti u njegovom stanu. „Obojica su jašili na konjima, vladika naprijed ispred svog prijatelja, pokazujući mu put. Počastio ga je zaista bogato, ispod prozora je svirao gradski orkestar, pa je bilo zanimljivo i lijepo gledati ova dva nova prijatelja na balkonu kako prisno razgovaraju pred mnogobrojnim narodom, koji se pobuđen radoznalošću okupio ispred kuće“. U nedjelju uveče, vladika je brodom „Baron Ribek“ otplovio u Kotor, a mutesarif se u ponedjeljak ujutro vratio u Mostar.[48]

Ono što je nastalo poslije prijateljskog susreta mutesarifa Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića Njegoša u historijskom nasljeđu nije dovoljno potkrijepljeno pa se raspredalo i iskonstruisalo više pretpostavki. U pitanju je pogibija Ali-pašine delegacije na Bašinoj vodi 1843. godine. O tome je i Jov. V. Magovčević u kraćem radu donio podatke koje je Radoje Kontić, major crnogorske vojske u svojim zabilješkama u tri sveske, „kako one, koje je kao savremenik zapamtio, ili u njima učestvovao, tako i one ranije, po pričanju savremenika ili učesnika“.[49] Ono u čemu se autor nije dvoumio jeste „da je tačno i istinito, da je napad na Ali-pašinu delegaciju organizovan i izvršen po sporazumu Vladike Rada i Ali-paše na sastanku u Dubrovniku 1842. godine, kao što je tvrdio i pok. L. Tomanović“. Autor je vjerovatno mislio na

[48] HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 269, cat. X/2 1. Dubrovnik, 26. septembar 1842.; HA Z, Prezidijalni spisi, svežanj 269, cat. X/2 1. Kotor, 29. septembar 1842.

[49] Jov., V., Magovčević, Još nešto o odnosima Vladike Rada i Ali-paše Stočevića, *Zapisi*, Glasnik Cetinjskog Istorijskog društva, Knjiga XIV, sveska 2, avgust 1935, Cetinje, 1935, 65-71. Autor se ogradio od nekih podataka koje je naveo: „I ako se tvrđenja Radojeva moraju podvrći kritici i ne mogu primiti za tačna bez provjeravanja, i ako se neka uopšte jedva mogu i provjeriti, ipak nalazim da u njima ima ne samo interesantnih detalja, nego i tačnosti i istine“.

njihov sastanak u Pločama, 22. i 23. septembra 1842. godine, gdje su pregovarali, a nisu oni tih dana pregovarali u Dubrovniku.[50] Radoje je za Ali-pašu rekao da je bio Srbin po narodnosti iz stare srpske plemićke porodice, da govori srpskim jezikom, da je pismen i da je pisao ćirilicom. Navodno, autor donosi i podatak kako su se u toku razgovora, koji su vodili nasamo, Ali-paša žalio vladici na neke svoje neprijatelje muslimane „prvake hercegovačke, koji rade protiv njega, i koji su ga i caru tužili".[51] Ali-paša je navodno rekao da su oni spadali u velike zulumćare te da će oni sve pokvariti što njih dvojica uglave i urede. Kad ga je vladika upitao koji su mu to glavni neprijatelji, on je nabrojao Hasanbega Resulbegovića, Bašagu iz Nevesinja, Alibega Ljubovića, beglerbega iz Nevesinja, Smailagu Čengića iz Gacka, Mujagu Tanovića iz Gacka, Mujagu Mušovića i Muka Ljucu. Vladika ga je upitao šta on misli na koji način bi mogao ukloniti njegove neprijatelje, navodno je Ali-paša rekao da bi najbolje bilo da Vladika, kad se vrati u Crnu Goru napiše njemu jedno pismo u kome će ga zamoliti, da on pošalje Hasanbega i ostale prvake, pobrojane njegove neprijatelje, „radi pregovora o miru sa njim, u manastir Ostrog", ali da u toj grupi ne bude i Smailaga Čengić, jer on ne bi smio ni doći, bojeći se osvete od strane Crnogoraca".[52] Kad dobije to pismo od vladike, Ali-paša će pozvati „svoje najglavnije neprijatelje, osim Smail-age i kazati im da je potrebno da odmah idu na sastanak sa vladikom u manastir Ostrog radi pregovora za utvrđivanje mira, a da će on, štogod oni sa vladikom ugovore i uglave, potvrditi svojim vezirskim muhurom i svojeručnim potpisom". Istovremeno je potrebno da delegati budu poubijani prilikom povratka sa sastanka u Ostrogu. Vladika je

[50] Pavić, Đukić, Petar Petrović i Ali-paša Stočević, *Zapisi*, Glasnik Cetinjskog Istorijskog društva, Knjiga XIII, sveska 4, april 1935, Cetinje, 1935, 208. Sastanak je bio u Dubrovniku i mir utvrđen 12. septembra 1842. O njihovom prvom viđenju, po kazivanju vladičinu, kad ga je konzul Gagić pitao, kako je bilo na prvom sastanku, vladika mu je ovako odgovorio: „Grdno nam se oči susretoše – oči kažu što nam srca žude!" Kad je Gagić pripitao vladiku jesu li zborili što, i o čemu, vladika je opet u stihovima odgovorio: „Bi Gagiću, mutna razgovora – mi o glavi, a oni o repu! Nadebljaju kao pašalije, - a nadimlju ka stari intovi; - slično lažu, a ukrupno kažu".

[51] J. V. Magovčević, Još nešto o odnosimaVladike Rada i Ali-paše Stočevića, 66-68.

[52] G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827. – 1849.* 408. Smailagu Čengića su Drobnjaci i Crnogorci napali i ubili 2. oktobra 1840. godine, te on nije mogao biti predložen ni član delegacije.

navodno primio ovaj mutesarifov prijedlog i izjavio da će po povratku u Crnu Goru postupiti po njegovom prijedlogu. Čim je dobio pismo od vladike Ali-paša „pozvao je svoje neprijatelje“ i uputio ih na sastanak s vladikom u manastir Ostrog. Vladika se unaprijed dogovorio s Crnogorcima, posebno onima iz Povije i zaselaka sela Povije u kojima su živjela bratstva: Kontići i Mijuškovići „da pobiju turske delegate“ pri povratku iz Ostroga i da se ova pogibija pravda krvnom osvetom za pogibiju čete Stevana Kontića u kojoj je poginulo devet srodnika i braće Kontić, a Stevan bio ranjen. „Njih su na prevaru pobili srodnici Muka Ljuce iz Nikšića koji su ih primili na vjeru na prenoćište na svom katunu u mjestu Vučje, u Ćeranića gori, pod planinom Vojnikom“. Iako su vladika i mutesarif drugog dana zaista razgovarali nasamo, autor ne navodi podatak otkud zna da su se oni dogovorili da vladika organizira ubistvo deputata koji su došli na pregovore u manastir Ostrog radi definisanja sporazuma.[53]

Kako navodi autor, u hercegovačkoj delegaciji, koja je bila na okupu u Nikšiću su nešto posumnjali, pa su se skanjivali pet dana da idu vladici u Ostrog. „Da je to u istini bilo može se potkrijepiti Radojevim tvrđenjem, da se Hasan-beg Resulbegović, najvažniji delegat, bio, tobož, razbolio i nije sa ostalima otišao na sastanak“. Ovlastio je Mujagu Mušovića da ga zastupa. I vladika se iznenadio kad u delegaciji nije bio Hasan-beg „i odmah se vidjelo da od tobožnjih pregovora ne može biti ništa“. Vladika ih je ipak lijepo primio i „učinio im stimu i poštu“. Čak ih je i darivao sabljama, puškama i satovima. „A dvije pozlaćene ledenice, koje su nekad bile svojina vezira Bušatlije, koje su zaplijenili Crnogorci kad je poginuo u borbi na Kruse, poslao je na dar Hasan-begu“. Pri povratku ove delegacije kroz prolaz Pješivce, kod Bašine vode, napali su ih Crnogorci i sve pobili izuzev Baš-age Resulbegovića i njegova dva srodnika, koji su utekli, „pošto ih je spasao Serdar Ibro Mrkojev Mijušković“.[54]

Autor je pokušao da dokaže da su Alipašini delegati pobijeni na Bašinoj vodi po dogovoru i utvrđenom planu od strane Vladike i Ali-paše na sastanku u Dubrovniku. To je potkrijepio vladičinim pismom od 29. jula 1843. koje je uputio ruskom konzulu Gagiću u Dubrovnik u kome „Vladika priznaje – da je on znao – da su se ljudi, koji su oko njega bili i drugi iz obližnjeg sela o zlu

[53] J. V. Magovčević, Još nešto o odnosimaVladike Rada i Ali-paše Stočevića, 67.

[54] J. V. Magovčević, Još nešto o odnosimaVladike Rada i Ali-paše Stočevića, 67, 68.

turskom dogovorili i skočili na oružje da Turke isijeku. Navodi da se on svakako starao da se to ne dogodi, i da je polovinu Turaka spasao, a 9 ili 10 od njih, blizu same granice turske, isjekli su Crnogorci".

Kad su se, prema ovoj raspravi, pojavili nemiri u Bosni, u vrijeme valije Tahir-paše, „zbog sprovođenja gilhanskog hatišerifa sa slobodama za hrišćane, i kad je Ali-paša počeo pomagati pobunjenike, - sultan je poslao Omer-pašu da pobune uguši i silom sprovede reforme. Omer-paša se bojao da se pobunjenicima ne pridruže Srbi iz Bosne i Hercegovine, a i Crnogorci iz Crne Gore. Za to je tajno i zvao pojedine srpske prvake iz Bosne i Hercegovine i nagovarao ih, da se pridruže carskoj vojsci protivu svojih krvnika, domaćih Turaka.[55] Omer Lutfi-paša je navodno, da bi srpske prvake uvjerio da im istinu obećava, govorio da je on Srbin iz Like „i pokazivao im na prsima, ispod košulje, zlatno raspeće, koje mu je na zlatnom lančiću visilo o vratu".[56]

Biće zanimljivo da se spomene i interesovanje za Omer Lutfi-pašu jedne Švicarkinje Fazilet Ozem koja se obratila Državnom i carskom arhivu u Beču (HHStA W) koje donosim u originalu. Arhiv je dopis proslijedio autoru monografije o *Omer Lutfi-paši* kako bi je detaljnije upoznao o muširu Omer Lutfi-paši.

Fazilet Ozem se obratila Državnom arhivu u Beču ovim pismom:[57]
Madame Fazilet Ozem
Ave. De la Harpe 40
1007 Loussane
Svisse
11. Nov. 1990

Haus, Hof und Staatsarchiv
Wien I

[55] J. V. Magovčević, Još nešto o odnosima vladike Rada i Ali-paše Stočevića, 68, 69.

[56] Uporedi, Galib, Šljivo, *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850. – 1852. Drugo izdanje.* Tešanj, 2007.

[57] Pismo se nalazi u kućnoj arhivi. G. Šljivo se odazvao prijedlogu Državnog arhiva u Beču i odgovorio Madame Fazilet Ozem na adresu koju je navela. Vjerovatno zbog rata ova prepiska je prekinuta.

Gospodine,

Ja sam unuka Michaela Lattasa (Omer Pascha). Dozvolila sam sebi da vas pitam da li je, prema mom saznanju, moj djeda Michael Lattas bio Austrijanac. Molim vas da mi potvrdite tu činjenicu. Nakon vašeg odgovora, voljela bih doći u Beč da bih s vama stupila u vezu povodom ovog predmeta.

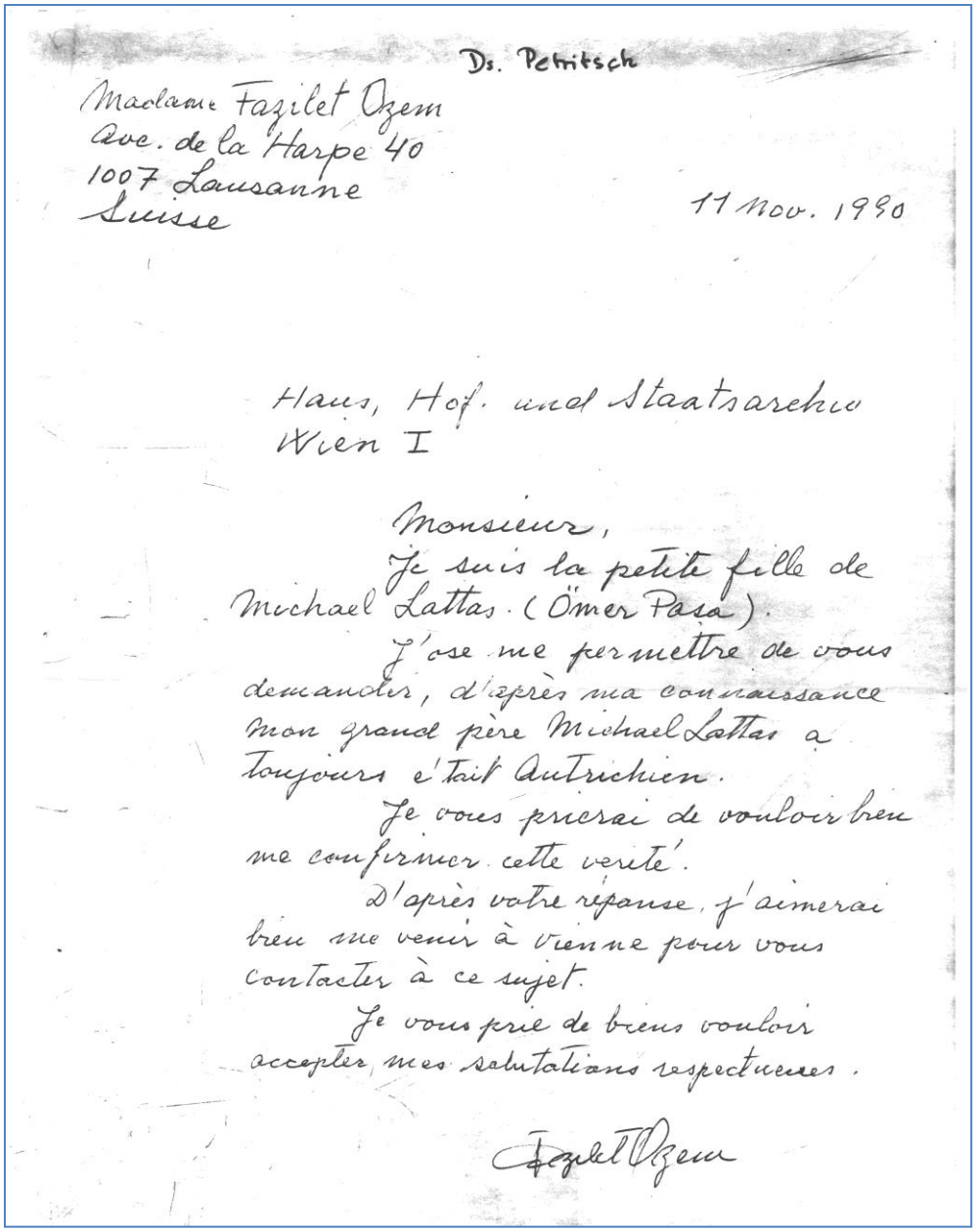

Ds. Petritsch

Madame Fazilet Ozem
Ave. de la Harpe 40
1007 Lausanne
Suisse

11 Nov. 1990

Haus, Hof. und Staatsarchiv
Wien I

Monsieur,

Je suis la petite fille de Michael Lattas. (Ömer Paşa).

J'ose me permettre de vous demander, d'après ma connaissance mon grand père Michael Lattas a toujours était Autrichien.

Je vous prierai de vouloir bien me confirmer cette verité.

D'après votre réponse, j'aimerai bien me venir à Vienne pour vous contacter à ce sujet.

Je vous prie de bien vouloir accepter, mes salutations respectueuses.

Fazilet Ozem

Rezime

Poslije neuspjelog pokušaja Huseinbega Gradaščevića da Ejalet Bosna u okviru Osmanskog carstva dobije autonomiju, Uzvišena Porta je Ali begu Rizvanbegoviću povjerila na upravljanje Hercegovinu 1832. godine. Rizvanbegović je neprekidno bio mutesarif Hercegovine sve do pogibije kod Banjaluke 1851. godine. U Crnoj Gori je u to vrijeme bio i svjetovni i crkveni poglavar vladika Petar II Petrović Njegoš. Nemiri u Ejaletu Bosna su neprekidno trajali i nastojanja Uzvišene Porte da uspostavi redovno stanje i sprovede Hatišerif od Gülhane nailazili su na otpor nezadovoljnog stanovništva koje je nezadovoljstvo ispoljavalo unutrašnjim nemirima posebno u Bosanskoj krajini. Istovremeno su učestali pogranični sukobi sa Crnom Gorom, posebno oko područja Grahovo na kojem su Crnogorci uspostavili svoju prevlast, a osmanska uprava ih u tome spriječavala. Vladika Petar II Petrović Njegoš i hercegovački mutesarif su često bili u sukobu upravo oko područja Grahova. Da bi uspostavili redovno stanje Ali-paša Rizvanbegović i vladika Petar II Petrović Njegoš sastali su se u Pločama i pregovarali o miru 22. i 23. septembra 1842. godine i tada uspostavili prijateljske odnose i čak se pobratimili. Redovno stanje je malo potrajalo. Iznenada i neočekivano Crnogorci su napali i ubili dio delegacije koja je bila na pregovorima u manastiru Ostrogu. U nauci su ovaj događaj drugačije opisivali Crnogorci, a drugačije u Hercegovini, pokušavajući da prebace krivicu jedni na druge, pa čak i da je to učinjeno po dogovoru Ali-paše i vladike na sastanku u Pločama.

RELATIONS BETWEEN HERZEGOVINA AND MONTENEGRO BEFORE AND AFTER AGREEMENT BETWEEN ALI-PAŠA RIZVANBEGOVIĆ AND PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ, PLOČE, SEPTEMBER 22 and 23, 1842

Summary

After an unsuccessful attempt by Huseinbeg Gradaščević to provide the Bosnian Vilayet autonomy within the Ottoman Empire, the Sublime Porte assigned Ali beg Rizvanbegović with the administration of Herzegovina in 1832.

Rizvanbegović was continuously the mutesarif of Herzegovina until his death near Banja Luka in 1851. At that time, the secular and ecclesiastical head of Bishop Petar II Petrović Njegoš was in Montenegro. The riots in the Bosnian Vilayet continued uninterruptedly, and the efforts of the Sublime Porte to restore order and implement the Hatisherif of Gülhana met with resistance from the dissatisfied population, which expressed dissatisfaction with internal riots, especially in "Bosanska Krajina". At the same time, border conflicts with Montenegro became more frequent, especially around the Grahovo area, where Montenegrins established their dominance, and the Ottoman administration tried to prevent them. Bishop Petar II Petrović Njegoš and the Herzegovinian mutesarif were often in conflict over the area of Grahovo. In order to establish a regular state, Ali-pasha Rizvanbegović and Bishop Petar II Petrović Njegoš met in Ploče and negotiated peace on September 22 and 23, 1842, and then established friendly relations and even became brothers. The regular situation lasted little while. Suddenly and unexpectedly, Montenegrins attacked and killed a part of the delegation which was negotiating in the Ostrog monastery. In science, Montenegrins described this event differently, and Herzegovinian differently in Herzegovina, trying to shift the blame on each other, and even if it was done by agreement between Ali Pasha and the bishop at the meeting in Ploče.

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić

ODNOSI BOSANSKOG EJALETA I CRNE GORE U DOBA ŠĆEPANA MALOG IZ VIZURE CRNOGORSKE HISTORIOGRAFIJE

Apstrakt: *Autor u radu analizira poglede crnogorske historiografije na odnose Bosanskog ejaleta i Crne Gore u periodu od 1767-1773. godine. Odnosi Bosanskog ejaleta i Crne Gore iz vremena Šćepana Malog, odvijali su se u periodu kada je Porta Crnu Goru još uvijek smatrala dijelom svoje teritorije, a pripadnike crnogorskih plemena svojim poreskim obveznicima. Specifičnost položaja Crne Gore od pojave mitropolita Danila Petrovića, ukazivala je na činjenicu da je pravoslavno stanovništvo s tog prostora započelo odbijati redovno plaćanje poreskih obaveza, na kojima je osmanska centralna vlast uporno insistirala. Međusobne odnose opterećivala je i nemogućnost da se otkrije pravi identitet samozvanog cara, koji se predstavljao kao svrgnuti ruski car Petar III. Samim tim i ciljevi njegovog djelovanja, doveli su u Bosanskom ejaletu do niza nedoumica pa i pitanja kako neutralisati uticaj jedne velike sile u svom susjedstvu i njenog glavnog eksponenta, koji je svojim dolaskom dodatno uzdrmao labavu osmansku vlast u Crnoj Gori. Uz primjenu diplomatskih aktivnosti i konkretnih radnji, bosanski vezir nije uspio da ubijedi Crnogorce da Šćepana Malog kao varalicu, udalje od sebe. Zbog te činjenice, ali i odbijanja plaćanja harača pojedinih plemena po nagovoru Šćepana Malog, bosanski vezir je 1768. godine po naređenju Porte preduzeo vojnički pohod na Crnu Goru. Sultanova vojska bila je nadmoćnija, pa su sva plemena, koja su bila van područja glavnih borbi, pristala da plate zaostale poreske obaveze. Vojni pohod osmanske vojske za izvjesno vrijeme je pogoršao odnose Bosanskog ejaleta i Crne Gore, umanjio mogućnosti daljih pregovora i zaustavio protok trgovačke robe između ova dva politička subjekta.*

Ključne riječi: *Šćepan Mali, Bosanski ejalet, Osmansko carstvo, Crna Gora, Crnogorci, historiografija, historija, historičari.*

Abstract: *The author in his work analyzed the views of Montenegrin historiography on the relations between the Bosnian Vilayet and Montenegro in the period from 1767-1773. Relations between the Bosnian Vilayet and Montenegro at the time of Šćepan Mali took place at a time when the Sublime Porte, still considered Montenegro as a part of its territory, and members of*

Montenegrin tribes as its taxpayers. The specific position of Montenegro since the appearance of Metropolitan Danilo Petrović, pointed to the fact that the Orthodox population from that area began to refuse regular payment of tax obligations, which the Ottoman central government persistently insisted on it. Mutual relations were burdened by the impossibility of revealing the true identity of the self-proclaimed Tsar, who presented himself as the deposed Russian Tsar Peter III. Thus, the goals of his activities led to a series of doubts in the Bosnian Vilayet, including the question of how to neutralize the influence of a great power in its neighborhood and its main exponent, which with its arrival further shook the loose Ottoman rule in Montenegro. With the application of diplomatic activities and concrete actions, the Bosnian vizier failed to convince the Montenegrins to distance Šćepan Mali as a fraud. Due to that fact, Šćepan Mali urged certain tribes for refusal to pay tribute, the Bosnian vizier in 1768, on the orders of Porte, undertook a military campaign in Montenegro. The Sultan's army was superior, so all the tribes, which were outside the area of the main battles, agreed to pay the arrears of taxes. The military campaign of the Ottoman army for some time worsened the relations between the Bosnian Vilayet and Montenegro, reduced the possibilities of further negotiations and stopped the flow of trade goods between these two political entities.

Keywords: *Šćepan Mali, Bosnian Vilayet, Ottoman Empire, Montenegro, Montenegrins, historiography, history, historians.*

U historiji Osmanske države XVIII stoljeće predstavlja izuzetno dinamično i burno razdoblje koje je ispunjeno ratovima, ekonomskim krizama i migracionim pokretima stanovništva. Kao ozbiljan takmac na političkoj sceni naspram Osmanske države, pojavila se tada i Rusija, kojom je upravljao Petar Veliki. Ojačala Rusija počela je u XVIII stoljeću razvijati svojevrsnu strategiju kojoj je na ruku išla vjerska pripadnost znatnog dijela balkanskih naroda, koji su u njoj vidjeli svoju moćnu zaštitnicu i oslobodioca. Rusija je u svojim političkim težnjama pribjegavala različitim planovima, a jedan od njih bio je raspirivanje požara unutar Osmanske države u njenim raznim provincijama, naročito na Balkanu.

U zamršenoj konstelaciji balkanskih odnosa našao se i Bosanski ejalet. Njegova teritorija je u XVIII stoljeće ušla kao najistureniji dio Osmanskog carstva u evropskom dijelu, čime je uveliko porasla njegova strateška pozicija.[1]

[1] Hazim, Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982, 77-79; Enes, Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo, 1989, 7.

Prilična eksponiranost prema Mletačkoj republici, Habzburškoj monarhiji i nemirnoj Crnoj Gori, bila je uzrok čestih političkih nestabilnosti na toj teritoriji tokom čitavog XVIII stoljeća. Ipak, za razliku od XVII stoljeća kada je područje Bosanskog ejaleta bilo polazišni prostor za ofanzivne akcije, u XVIII stoljeću njegova teritorija postaje odbrambeni bedem iz kojeg se njegovo stanovništvo branilo od svih spoljnih nasrtaja.[2]

Jedan od glavnih razloga za sukobe sa Crnom Gorom, proizilazio je iz čestih upada Crnogoraca i Brđana na teritoriju Hercegovačkog sandžaka i drugih djelova Ejaleta. U prvom redu tu se radilo o napadima na torine, pljenidbi stoke i borbama oko pasišta, ali i o tome da su se Crnogorci tokom XVIII stoljeća odlučili na sklapanje saveza sa Mletačkom republikom i Austrijom, a prvenstveno sa Rusijom, očekujući da uz njihovu pomoć ostvare konačno oslobođenje od osmanske vlasti.[3] Zbog pograničnih sukoba, osmanska centralna vlast je bila prinuđena da u više navrata organizuje i vojne pohode protiv Crne Gore, ne da zaštiti svoje pogranično stanovništvo, već da Crnogorcima stavi do znanja da Osmanska država još uvijek polaže svoja suverena prava na tu teritoriju.[4]

U periodu neposredno nakon Karlovačkog mira, iz pograničnih oblasti Bosanskog ejaleta moglo se računati na 16.000 vojnika i njihovih zapovjednika, koji su mogli biti angažovani i u vojnim pohodima protiv susjeda, ukoliko bi to nalagala određena situacija.5 Jedan od prvih pohoda protiv Crne Gore preduzet je 1712. godine, da bi dvije godine kasnije (1714), protiv Crne Gore ratovao i Numan-paša Ćuprilić.[6]

U pohodu Ahmet-paše Šapčalije koji je započeo u julu, a bio okončan u avgustu 1712. godine, u potpunosti su probijene crnogorske odbrambene linije,

---

[2] Enes, Pelidija, Ratovi i odbrana Bosanskog ejaleta u XVIII stoljeću, u: *Bosna i Hercegovina od najastarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 156.

[3] Muhamed, Hadžijahić, *Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom u XVIII vijeku*, Istorijski zapisi, 3, Titograd, 1980, 85; *Istorija Osmanskog Carstva*, priredio Rober, Mantran, Clio, Beograd, 2002, 382 (u narednim napomenama za ovu bibliografsku jedinicu prilikom navođenja koristićemo skraćenicu IOC).

[4] M. Hadžijahić, *Odnosi Bosanskog ejaleta sa Crnom Gorom*, 85.

[5] E. Pelidija, *Ratovi i odbrana Bosanskog ejaleta u XVIII stoljeću*, 157.

[6] Jovan, Tomić, *Pohod Numan-paše Ćuprilića na Crnu Goru 1714*, Glas SKA, CXLVII, Beograd, 1932, 45-132; Gligor, Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955; *Kratka istorija Crne Gore 1496-1918*, priredio Živko, M., Andrijašević, Bar, 2000, 57; Žarko, Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore*, Podgorica, 2002, 136; Živko, M., Andrijašević-Šerbo, Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 114.

čime je osmanskoj vojsci bilo omogućeno da lahko dođe do Cetinja. Ahmet-paša je po dolasku na Cetinje sazvao najuglednije knezove i sa njima izvršio pomirenje. Prema izvještaju koji je sam Ahmet-paša uputio zadarskom providuru, knezovi su „priznali našu vlast kao i ranije i obećali odustati od hajdučije, nereda i buna i u tu svrhu dali snažne zaloge.“[7] Što se tiče poreskih obaveza, prema navodima kojima je raspolagala dubrovačka vlada „pobunjenicima će biti sve oprošteno ako se vrate do određenog vremena svojim kućama i budu mirni i pokorni; što se glavarine tiče, mogu je platiti u dvije-tri rate“.[8] Mitropolita Danila Petrovića, koji je prebjegao na mletačku teritoriju, Ahmet-paša nije uspio da uhvati. Smatrajući da je izvršio zadatak, Ahmet-paša je Cetinje napustio 4. septembra 1712. godine.[9] Posmatrano sa vojnog stanovišta, politički vrh Bosanskog ejaleta je, u saglasnosti sa centralnom vlašću, pohodom na Crnu Goru, svojim susjedima poslao jasnu poruku o spremnosti da uz pomoć vojnih snaga ne dozvoli bilo kakve promjene u odnosu na postojeće stanje.

Sklopljeno primirje na Cetinju nije bilo dugog vijeka. Novi neredi i neizvršene poreske obaveze od strane Crnogoraca prema osmanskoj državnoj blagajni, te uz njih i četovanja, bili su dovoljan razlog za novi pohod osmanske vojske kojom je 1714. godine komandovao Numan-paša Ćuprilić. Pohod je započeo u septembru i potrajao je do početka novembra 1714. godine. Sa područja Bosanskog ejalet bilo je mobilisano oko 7.000 vojnika.[10] Crnogorske snage nijesu uspjele da pruže jači otpor pa je Numan-paša 20. oktobra uputio izvještaj Porti u kome je saopštio da je Crna Gora pokorena. Podaci o broju stradalih Crnogoraca u ovom pohodu su različiti, tako da se pominju brojke od 500 do 2.000 poginulih.[11] U Numan-pašinom pohodu naročito teško su stradala naselja u podlovćenskoj Crnoj Gori. U ropstvo je odvedeno između 2.000 i 3.000 ljudi, koji su naseljeni po Glasincu i Romaniji.[12]

[7] M. Hadžijahić, *nav. rad*, 89.

[8] *Isto*, 89.

[9] E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira,* 78.

[10] *Isto*, 90.

[11] Uporedi: Ž. Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore*, 137; *Kratka istorija Crne Gore*, priredio Živko M. Andrijašević, Bar 2000, 58; Ž. M. Andrijašević-Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, 114; Živko M. Andrijašević, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2006)*, Beograd, 2015, 108.

[12] Uporedi: E. Pelidija, *Ratovi i odbrana Bosanskog ejaleta u XVIII stoljeću,* 159; Ž. Šćepanović, *nav. dj.*, 137.

Nakon pomenutih pohoda Osmansko carstvo je za duži period bilo zauzeto ratovima protiv Mletačke republike i Rusije, tako da su odnosi između Bosanskog ejaleta i Crne Gore bili uglavnom snošljiviji sve do sredine XVIII stoljeća. Pogoršanje u međusobnim odnosima uslijedilo je nakon povratka mitropolita Vasilija Petrovića iz Rusije 1755. godine. Prema svjedočenju Bona Benića, hrvatskog franjevca, filozofa i ljetopisca, pomenute godine se „Crna Gora poče odmetati i Turkom dosta zla činiti", zbog čega je tadašnji bosanski vezir Mehmed-paša Kukavica iznova posegao za upotrebom vojske.[13] Učinio je to nakon odobrenja sultana Osmana III, koji je početkom 1756. godine izdao naredbu o napadu na Crnu Goru. Do napada je došlo krajem oktobra iste godine. Osmanske trupe su u ovom pohodu raspolagale sa 20.000 ljudi, među kojima je bilo 4.000 janičara, ali su uprkos tome Crnogorci nastojali da pruže otpor dostojan njihovog nastojanja da više ne plaćaju poreske obaveze.[14] Glavni napad bio je usmjeren od Nikšića prema Čevu. Osmanskim snagama koje su nadirale suprotstavio se Nikola Tomanović od Rovina („Nikac od Rovina"). Tokom same borbe Nikac je s odredom od 30 ljudi uspio da prodre u glavni logor osmanske vojske i ubije Osman-pašu.

Drugi odred osmanske vojske je sa područja Hercegovine, preko Grahova, imao zadatak da prodre na područje Cuca. U jednom od sukoba crnogorske snage su uspjele da 3. decembra kod sela Prediša (Bjelice) pod komandom

[13] Bono Benić (Ćatići kraj Kaknja, oko 1708. – Kraljeva Sutjeska, 25. mart 1785), hrvatski ljetopisac. Pripadao je franjevačkom redu. Studirao je filozofiju i teologiju u Italiji, predavao filozofiju u Šibeniku i Zaostrogu od 1731-1734. godine. Na tlu Bosanskog ejaleta obavljao je niz značajnih funkcija za potrebe Rimokatoličke crkve. Bio je vaspitač, gvardijan, definitor (1748), kustod (1758) i provincijal Bosne Srebrne (1765-1768; 1774-1777). Zbog zaštitničkog stava koji je imao u vezi sa franjevcima, više puta je bio zatvaran i kažnjavan. Autor je spisa o osnivanju Bosanske provincije „Cum Auctor Epitomae", („Budući da je autor pregleda"), koji je objavljen 1777. godine. U rukopisu je ostao njegov rad pod naslovom „Protocollum conventus Suttiscae", koji je u cjelosti objavio I. Gavran 1979. godine pod naslovom „Ljetopis sutješkog samostana" (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id= 6918). Vidi i: M. Hadžijahić, *nav. rad.*, 90.

[14] Dimitrije Milaković navodi da su osmanske snage brojale 40.000 ljudi (*Istorija Crne Gore*, napisao Dimitrije, Milaković, Pančevo, 1856, prvo presnimljeno izdanje, Kragujevac, 1995, 119).

Stanislava Stana Radonjića i u rejonu Tomića, na kratko zaustave osmansku vojsku i nanesu joj određene gubitke.[15] Nakon ove bitke dalje operacije osmanske vojske su obustavljene u prvom redu zbog loših vremenskih okolnosti, što je za crnogorsku stranu bio veliki moralni uspjeh. Iako osmanske snage u ovom sukobu nijesu bile poražene, narodno predanje i epska pjesma su ovakav ishod pretvorili u veliku pobjedu crnogorskih snaga. Tokom daljeg razvoja događaja ipak je došlo do potpisivanja sporazuma o daljim odnosima. Mir je potpisan u Nikšiću u januaru 1757. godine. Crnogorski knezovi su prihvatili zahtjeve bosanskog vezira da se odreknu četovanja na osmanskoj teritoriji, da isplate harač i da na svojoj teritoriji ne primaju izaslanike stranih država.[16]

Krajem decembra 1757. godine vezir Bosanskog ejaleta je objavio svoju bujuruldiju mitropolitu Savi Petroviću, koja se odnosila na dozvolu obavljanja mitropolitskih funkcija. Bujuruldija je trebala da svjedoči o priznavanju osmanske vrhovne vlasti nad Crnom Gorom, čak i u dijelu koji se odnosio na sferu duhovnih pitanja.[17] Da bi mirovni ugovor imao potpunu važnost, crnogorski izaslanici su pred šerijatskim vijećem u Travniku, morali preuzeti obavezu o plaćanju godišnjeg harača koji je bio utvrđen na 1.010 haračkih bošči. Kao garanciju da će „biti pokorni i privrženi u svakom pogledu kao ostala raja" osmanskoj vlasti i da će u buduće poštovati potpisani dogovor, Njeguši, Cetinjani, Ćeklići i Riječani su morali predati taoce koji su u Travniku imali ostati sve „dok ne skupe i isplate harač".[18]

Nakon smrti mitropolita Vasilija Petrovića u Sankt Peterburgu 21. marta 1766. godine, crnogorsko društvo je zapalo u tešku krizu, koja je prijetila da na izvjestan način oslabi i labave veze koje su povezivale Crnu Goru i Bosanski ejalet. Različite političke struje koje su u Crnoj Gori pokušale da ostvare premoć i tako izbiju u prvi plan, prijetile su da ugroze i kult Rusije koji je u Crnoj Gori mukotrpno gradio mitropolit Vasilije. Cjelokupnu krizu i politička spore-

[15] Uporedi: Ž. Šćepanović, Kratka istorija Crne Gore, 143; Ž. M. Andrijašević-Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore,* 121; Ž. M. Andrijašević, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2006),* 117.

[16] Radoslav, Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711-1918*, Podgorica, 2009, 66.

[17] *Isto,* 66.

[18] J. Tomić, *Turski pohod na Crnu Goru 1756*, 335.

nja pojedinih struja, vješto je iskoristio jedan stranac, koji se pojavio u manastiru Maine u blizini Budve u jesen 1766. godine, kome je pošlo za rukom da se već naredne godine dočepa prijestola u Crnoj Gori i na upravi ostane do pred kraj septembra 1773. godine. Bio je to Šćepan Mali, koji će u historiji Crne Gore ostati poznat kao samozvani car koji se izdavao za ubijenog ruskog cara Petra III.

* * *

Sve do pojave studije Gligora Stanojevića pod naslovom „Šćepan Mali", koja je objavljena u Beogradu 1957. godine u izdanju SANU, o Šćepanu Malom postajala je obimna objavljena građa, ali se, i pored te činjenice, niko nije usuđivao da o toj historijskoj ličnosti uradi adekvatnu studiju.[19] Crnogorska historiografija se svakako i prije pojave pomenute studije bavila Šćepanom Malim, ali ta razmatranja nijesu u potpunosti razriješila mnoštvo bitnih pitanja koja su vezana za ovu zanimljivu historijsku ličnost. U prvom redu, ni do današnjeg dana, sasvim pouzdano i sa sigurnošću, nije dobijen odgovor na pitanje o pravom identitetu Šćepana Malog. Istina, istraživački napori Rastislava V. Petrovića i Dušana Martinovića, koji su rezultirali dvjema studijama pod nazivom „Šćepan Mali: zagonetka je rešena" (Beograd, 2001) i „Dr Jovan Stefanović Baljević (ili Šćepan Mali), život i rad" (Podgorica, 2002), upućuju na zaključak da se iza ličnosti Šćepana Malog krije Stefan Baljević, rodom iz Bratonožića, koji je na Univerzitetu u Haleu 1752. godine odbranio disertaciju pod naslovom „Širenje religije militantnim sredstvima".[20] Prema istraživanjima Ruskinje A. P. Bažove, Šćepan Mali bi mogao biti Crnogorac u ruskoj službi, major Stjepan Petrović.[21] Bez obzira o kome se radilo i ma ko on bio, koristeći se rasprostranjenim kultom Rusije u Crnoj Gori, samozvanom caru je pošlo za rukom da preuzme vlast u Crnoj Gori 17. oktobra 1767. godine.[22] Malo prije preuzimanja vlasti, dok je još pokušavao da se nametne Crnogorcima, Šćepan

[19] Vidi: Šime, Ljubić, *Spomenici o Šćepanu Malom*, Glasnik SUD, 2, Beograd, 1870; Marko, Dragović, *Dokumenti o Šćepanu Malom*, Spomenik SKA, XXII, Beograd, 1893.

[20] ICG.

[21] Bažova, P., A, *Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков: проблемы, поиск, решения, „К вопросу о самозванстве кануна Крестьянской войни 1773-1775. г."*, Академия наук СССп, Москва, 1974, 390-399.

[22] ICG, 3/1.

Mali je juna 1767. godine (Muharrem 1181. godine po hidžri), pobunio crnogorske stanovnike nastanjene u graničnom dijelu prema Bosanskom ejaletu i muslimanskim stanovnicima nanio dosta štete.[23] Šćepan Mali se, da bi podstakao pobunu, lažno predstavljao kao ruski car, a svog prijatelja, koji je bio u njegovom društvu, predstavljao kao srpskog mitropolita.[24]

Porijeklo Šćepana Malog, koliko god da ga je on sam saopštavao, ostalo je nerazmršeno klupko u koje su bili uvezani konci sa različitih strana. On je govorio da je iz Trebinja, Mostara, Like, Bosne, Crne Gore, Hercegovine gdje je služio nekog agu Arslanovića itd.[25] Šta više, sinovac mitropolita Save Petrovića, koji se u vrijeme Šćepanovog ustoličenja vratio iz Rusije, tvrdio je da Šćepan nije ruski car, već jedan ruski general.[26] Bez obzira na to, sam mitropolit Sava je početkom januara 1768. godine povjerovao da je Šćepan Mali zaista ruski car i o tome svojim pismom obavijestio mletačkog generalnog providura. Međutim, po prispijeću pisma od ruskog poslanika iz Carigrada, koje je stiglo samo dan kasnije nakon što je mitropolit obavijestio mletačku vladu o Šćepanovom identitetu, saznalo se da je Šćepan varalica, pa se mitropolit Sava iznova morao obratiti generalnom providuru sa izvinjenjem, ali i čuđenjem da se tako nešto moglo desiti iz jednostavnog razloga što se samozvanac zakleo na krst i Jevanđelje da je ruski car.[27] Prema svjedočenju savremenika, Šćepan Mali se izdavao za osmanskog podanika iz Bosne, Grka iz Janjine, Mainota, čovjeka iz Mostara, Dalmatinca kome je prezime Raičević, ali isto tako i da je Crnogorac „rodom i koljenom".[28] Pojedini historičari su zapazili da je Šćepanov izgovor bio bosanski.[29] Bez obzira na te činjenice, Šćepan Mali je preuzimanjem vlasti u Crnoj Gori, izazvao čitavu lavinu uzbuđenja na tadašnjim evropskim dvorovima, posebno na sultanovom, ruskom i mletačkom dvoru. Na

[23] Salih, Sidki, Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 1, El-Kalem, Sarajevo, 1999, 541.

[24] *Isto*, 541.

[25] Opširnije: Gligor, Stanojević, *Šćepan Mali*, Beograd, 1957, 11-18.

[26] *Isto*, 12.

[27] Jevto, Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, 314-315.

[28] Marko, Dragović, *Dokumenti o Šćepanu Malom*, Spomenik SKA, XXII, Beograd, 1893, 38.

[29] Ljuba, Stojanović, *Prilog istoriji Crne Gore vremena Stepana Maloga*, Godišnjica Nikole Čupića, 11, Beograd, 1889, 301.

svim dvorovima bilo je i te kako razloga za zabrinutost od koraka koje će preduzeti „car Šćepan".

Sa aspekta ovog rada bitno je ukazati na to kako je crnogorska historiografija vidjela političko djelovanje Šćepana Malog, posebno u dijelu odnosa prema Bosanskom ejaletu, ne zanemarujući tu i ulogu susjednog Skadarskog sandžaka iz koga su do Crne Gore, takođe dopirali raznovrsni uticaji. U pokušaju da na definisano pitanje damo što iscrpniji odgovor, pregledali smo, između ostalog i bibliografiju „Zapisa" i „Istorijskih zapisa" kao najreferentijeg časopisa za historijska pitanja u Crnoj Gori i na žalost uočili da je svega jedan autor tretirao pitanje odnosa Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Radi se o dr Božidaru Šekularcu, koji je u broju 1-2 „Istorijskih zapisa" za 2002. godinu, publikovao svoj rad pod nazivom „Tragovi srednjovjekovnih veza i odnosa Crne Gore i Bosne."[30] No, iako je to tako, svakako se mora zapaziti da je kroz niz posebnih izdanja i drugih historiografskih radova, u crnogorskoj historiografiji zabilježeno niz korisnih podataka koji se tiču odnosa Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Tako je i sa onim radovima koji se odnose na period upravljanja Crnom Gorom od strane Šćepana Malog. Posebno je pitanje da li su u tim radovima tretirane različite dimenzije odnosa između Crne Gore i Bosne i Hercegovine kroz prošlost.

Svi crnogorski historičari iz XIX stoljeća, bez izuzetka, najveću pažnju su u svojim historijama, kada je u pitanju Šćepan Mali, usmjerili na način njegovog dolaska na crnogorski vladarski tron i pokušaj da formira organe vlasti. Na taj način uveliko su zapostavljene sve druge dimenzije u odnosima između Crne Gore i Bosne i Hercegovine, odnosno tadašnjeg Bosanskog ejaleta.

Jedan od prvih historiografskih spisa u kojima susrećemo podatke koji se odnose na upravu Šćepana Malog u Crnoj Gori, jeste „Kratka istorija Crne Gore" mitropolita Petra I Petrovića, koja je objavljena 1835. godine. Mitropolit Petar I nas u svojoj „Istoriji" izvještava o tome da se Šćepan Mali u Crnoj Gori pojavio 1766. godine i da je „neki protua rodom iz Kranjske". Plan kako da postane „gospodarom Crne Gore", skovao je u manastiru Maine, a nakon toga preuzeo vlast izdajući se za ruskog cara Petra III.[31] Za kratko vrijeme Šćepan Mali „takovi strah i pokornost useli u narod k vlasti, kakove nigda dotle nije

[30] Vasilije, Jovović; Nada, Drašković, *Zapisi – Istorijski zapisi 1927-2007*, Podgorica, 2007, 143.

[31] Petar I, Petrović, *Djela*, priredio Branislav Ostojić, Podgorica, 1999, 812-813.

bilo u Crnoj Gori".[32] Upravo u zavođenju reda, koji nije odgovarao Mlečanima, koji su zbog toga korili sultana što je dozvolio da se „njegovoj mlogomućnoj vlasti protivi šaka naroda Crnogoraca i Brđana", po mitropolitovom shvatanju, nalazio se glavni razlog za poremećaj odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva. Kada je sultan Mustafa III saznao za takvo stanje u Crnoj Gori, izdao je naredbu vezirima oko Crne Gore da je napadnu sa 180.000 vojnika. Po sultanovoj naredbi oko polovine avgusta 1768. godine uslijedio je napad vojnih snaga vezira bosanskog i rumelijskog na Crnu Goru, kome se suprotstavilo 10.000 Crnogoraca. Crnogorci su u boju zaštitili Šćepana Malog, tako što su rekli da je poginuo, a osmanska vojska se usljed hladnih dana povukla sa bojišta. Crnogorci su joj u povlačenju nanijeli znatne gubitke tako da Crna Gora „i tad kao i vazda ostane samovlastna, a Brda od nevolje uđu pod Turke".[33] To bi u najkraćem bilo mitropolitovo viđenje uprave Šćepana Malog u Crnoj Gori i tadašnjih odnosa Crne Gore sa Bosanskim ejaletom. Dakle, mitropolit Petar I je u svom opisu vladavine Šćepana Malog bio vrlo površan, iako je tom periodu za razliku od ostalih autora vremenski bio najbliži, šta više bio je savremenik Šćepana Malog i u trenutku njegovog dolaska na vlast imao je 19 godina. On nije pribjegao tome da kroz detaljniju analizu sagleda tadašnje odnose Crne Gore sa susjedima, ali joj je ipak pokušao pribaviti atribut samostalnog političkog subjekta, navodeći da je „vazda samovlastna".

Sljedeći autor u čijem djelu je izložena i vladavina Šćepana Malog u Crnoj Gori, bio je Simeon Milutinović Sarajlija. U njegovoj „Istoriji Crne Gore od iskona do novijega vremena", koja je publikovana u Beogradu 1835. godine, takođe se daje kratak pregled uspona, odnosno dolaska na vlast u Crnoj Gori Šćepana Malog. Prema Sarajlijinim navodima, Šćepan je za to najviše imao da zahvali mainskom kapetanu Marku Tanoviću, koji je posvjedočio da se radi o ruskom caru Petru III.[34] Pojava ruskog cara u Crnoj Gori uznemirila je Mlečane i sultanov dvor, zbog čega je sultan na Crnu Goru poslao svoju vojsku sa zadatkom da uhapsi „cara". Značajnu ulogu u traženju Šćepana Malog imao je, prema tvrdnjama Simeona Milutinovića, Šuvajlija, paša bosanski

[32] *Isto*, 813.

[33] *Isto*, 814.

[34] Simeon, Milutinović, Sarajlija, *Istorija Crne Gore*, prevod Drago Ćupić, Cetinje, 1997, 100, 101.

(?), kome ipak nije pošlo za rukom da ga pronađe.[35] U daljim navodima vezanim za Šćepana Malog, Milutinović saopštava i jednu epsku pjesmu koja govori o sukobu Crnogoraca i osmanske vojske „pod Ostrogom, visokom planinom".[36] U toj pjesmi pjevač kritikuje Bošnjake (sic!), da se „sakriti ne znadu / kako što se kriju Crnogorci", već navodno „Bošnjak glasovito viče" i poziva na junački megdan.[37] Naravno, Šćepan Mali je preživio ovaj boj i u Crnoj Gori vladao sve do 1773. godine. Kao što se iz ovog kratkog navoda dâ zaključiti, Milutinović je odnose Crne Gore sa Bosanskim ejaletom vidio kao neprijateljske, a razlog za neprijateljstvo nalazio je u činjenici što Crnogorci nijesu htjeli da priznaju osmansku vlast. Uz navedenu pjesmu kao izvor, Milutinović navodi i carsku gramatu koja je Crnogorcima bila upućena iz Rusije 1769. godine, nakon objave rata Osmanskom carstvu.[38]

Ni Milorad Medaković u svojoj „Povjestnici Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830. godine", koja je štampana u Zemunu 1850. godine, ne donosi ništa novo u vezi sa Šćepanom Malim. Prema njegovim navodima Šćepan Mali se u Crnoj Gori pojavio 1766. godine pod imenom ruskog cara Petra III. Ubrzo je uspio da zavede red u Crnoj Gori, što je izazvalo podozrenje osmanske vlasti, koja je zbog toga 1768. godine uputila svoju vojsku protiv Crne Gore.[39] Medaković prihvata mišljenje mitropolita Petra I Petrovića u pogledu brojnosti osmanske vojske koja je napala Crnu Goru 1768. godine i saglasan je da se radi o brojci od 180.000 vojnika, mada se radi o pretjeranim ciframa.[40]

U „Istoriji Crne Gore" koju je napisao Dimitrije Milaković period vladavine Šćepana Malog obrađen je na 22 strane. Milaković hronološkim redom izlaže događaje u vezi sa Šćepanovim preuzimanjem vlasti u Crnoj Gori. On naglašava da je Šćepan Mali dvije godine prije jeseni 1767. godine obilazio svu Crnu Goru i tom prilikom se uvjerio u veliku privrženost Crnogoraca prema Rusiji.[41] To mu je, uz prvorazrednu pomoć mainskog kapetana Marka Tanovića i njegovo svjedočenje, pomoglo da se predstavi kao nestali ruski car

[35] *Isto,* 102.

[36] *Isto,* 104.

[37] *Isto,* 105.

[38] *Isto,* 107-111.

[39] *Povjestnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830*, sačinio Milorad, Medaković, u: *Povjesnica crnogorska,* Podgorica, 1997, 194.

[40] *Isto,* 194.

[41] Dimitrije, Milaković, *Istorija Crne Gore*, prvo presnimljeno izdanje, Kragujevac, 1995, 121.

Petar III. Za razliku od svojih prethodnika koji su se na odnose Šćepana Malog sa svojim susjedima malo ili nimalo osvrnuli, Milaković je pokušao da političku promjenu na prestolu u Crnoj Gori vidi iz ugla susjedskih odnosa. Tako on naglašava da je Šćepan Mali zapovijedio Crnogorcima da „drže među sobom slogu, a s mletačkim podanicima pogranično dobro prijateljstvo". Šćepan je zabranio svojim podanicima da nedjeljom i praznicima idu na pazar u Kotor, kao što je to ranije bio običaj.[42]

Odnose Šćepana Malog sa Osmanlijama Milaković je također pokušao da sagleda iz svog ugla. Prema njegovim zapažanjima dok je Šćepan Mali boravio u Mainama, njegovo prisustvo nije mnogo uznemiravalo osmanske vlasti niti stanovništvo iz Hercegovačkog i Skadarskog sandžaka. Međutim, kada je Šćepan prešao u Crnu Goru, to je unijelo brigu među predstavnicima osmanske vlasti. Navodni strah da bi Šćepan Mali mogao izvršiti napad na susjedne osmanske gradove, primorao je tamošnje zapovjednike da počnu popravljati gradske zidine i u njih dopremati hranu, vojsku i ratni materijal.

Tek sa pojavom Marka Dragovića u crnogorskoj historiografiji je došlo do značajnog zaokreta u pogledu tretiranja pitanja iz vremena Šćepana Malog.[43] Na bazi mnoštva historijskih izvora Dragović je praktično detaljno sagledao naznačeni period i jasno ukazao i na prirodu odnosa Crne Gore sa Bosanskim ejaletom. Dva svakako najznačajnija pitanja iz vremena Šćepana Malog na koja je pažnju skrenuo Marko Dragović su sukob Šćepana Malog sa bosanskim snagama u Ostroškom klancu 1768. godine i misija kneza Dolgorukova u Crnoj Gori.[44]

[42] *Isto*, 125.

[43] Marko Dragović (Velestovo, 1852. – Cetinje, 1918), istoričar i bibliograf. Osnovnu školu završio je na Cetinju gdje u Bogosloviji nastavio dalje obrazovanje. U Brčelima i Njegušima je radio kao učitelj. Godine 1882. završio je Duhovnu akademiju u Petrogradu, da bi, po povratku u Crnu Goru, bio postavljen za sekretara Uprave prosvjetnih i crkvenih djela. Bio je dopisni član Srpskog učenog društva, a od 1891. i dopisnik SKA. Bio je prvi crnogorski istoričar koji je počeo objavljivati izvore. Napisao je preko 120 stručnih i naučnih radova. Najznačajnija djela su mu: *Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović ili Istorija Crne Gore od 1750. do 1766. godine; Seobe knjaza gospodara crnogorskoga Ivana Crnojevića s Riječkog grada na Cetinje.*

[44] Marko, Dragović, *Dokumenti o Šćepanu Malom*, Spomenik SKA, XXII, Beograd, 1893, 12.

Historičar Đorđe Popović u svojoj „Istoriji Crne Gore“ (Beograd, 1896), kratko se osvrnuo na period vladavine Šćepana Malog. Fokus njegove pažnje bio je usmjeren na unutrašnje prilike, a znatno manje na procese na vanjskom planu, koji bi podrazumijevao i odnose sa Bosanskim ejaletom. Popović je u svojoj knjizi dao presjek vladavine samozvanog cara, objašnjavajući na koji način je želio da popravi društveni, politički i ekonomski položaj Crne Gore.[45]

Kao što je naprijed navedeno u studiji pod nazivom „Šćepan Mali“ (Beograd 1957), čiji je autor dr Gligor Stanojević, data je na jednom mjestu vrlo iscrpna analiza vladavine Šćepana Malog iz različitih uglova. U tom kontekstu Stanojević je sagledao i odnose sa Bosanskim ejaletom. Iako je u prvom planu dat pregled političkih odnosa, ipak se i kroz tu vizuru mogu nazrijeti i one druge dimenzije. Njihovu historiju Gligor Stanojević daje kroz obraćanja bosanskog vezira crnogorskom mitropolitu i glavarima i njegove pokušaje da diplomatskim putem ukloni Šćepana Malog iz Crne Gore. Već u svom prvom obraćanju mitropolitu Savi i crnogorskim glavarima vezir silahdar Mehmed-paša 21. marta 1768. godine na samom početku ističe da su Crnogorci „ipak podanici Porte“, zbog čega treba da protjeraju varalicu Šćepana, jer jedino njima i priliči da ga udalje „kao lažnog varalicu.“[46] Skadarski sandžak-beg je u isto vrijeme preduzeo mjere opreza prema Crnoj Gori, pa je za sve one koji putuju prema Boki Kotorskoj uveo posebne putne isprave, posadu grada Bara je dodatno pojačao i postavio straže prema granici.[47] Iz jednog drugog pisma koje je 25. maja 1768. godine crnogorskim glavarima uputio muhurdar Rumelijskog beglerbega, saznaje se da su u zatočeništvu kod Šćepana Malog bila i trojica Spužana, među kojima i sin spuškog kapetana. Toj trojici zatočenika Šćepan je dao tri pisma koja su trebala da dospiju do beglerbega Rumelije, vezira Bosne i spuškog kapetana. Posebno su kao loši, apostrofirani odnosi Crnogoraca sa Spužanima.[48]

Iz pera crnogorskog historičara Jagoša Jovanovića, prvi put se 1947. godine, na Cetinju pojavila knjiga pod nazivom „Stvaranje crnogorske države i

[45] Đorđe, Popović, *Istorija Crne Gore,* u: Povjesnica crnogorska, Podgorica, 1997, 471-477.

[46] G. Stanojević, *Šćepan Mali*, 54.

[47] Šime, Ljubić, *Spomenici o Šćepanu Malome*, Glasnik SUD, 2, Beograd, 1870, 68.

[48] G. Stanojević, *Šćepan Mali*, 55-56.

razvoj crnogorske nacionalnosti“, koja će dugo ostati kao reprezentativan izvor informacija za sve one koji su željeli da se upoznaju sa prošlošću Crne Gore. U izdanju Izdavačkog centra Cetinje i CID Podgorica, 1995. godine se pojavilo drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje ove knjige sa naslovom „Istorija Crne Gore“. I ovo izdanje tretira period vladavine Šćepana Malog (str. 128-146), dajući mu priličan značaj. Autor Jovanović je u predstavljanju odnosa između Osmanske carevine, Mletačke republike, Dubrovnika i drugih značajnih političkih činilaca, neizostavno upleo i Crnu Goru, odnosno Šćepana Malog, koji se u periodu od 1766-1773. godine nalazio na njenom čelu, kreirajući njenu unutrašnju i vanjsku politiku. U pokušaju da natjeraju Crnogorce da im predaju samozvanog cara, predstavnici osmanskih vlasti iz Skadarskog sandžaka, došli su u poziciju da taj naum moraju izvršiti oružanom silom. Upravo zbog toga je odnos Šćepana Malog prema Bosanskom ejaletu posmatran kroz prizmu susreta na bojnom polju, odnosno kroz borbe koje su uslijedile 1768. godine kada je došlo do poznatog sukoba između Crnogoraca i osmanske vojske na širem frontu, a u okviru njega i u Ostroškom klancu. Kako autor knjige navodi “prema mletačkim izvještajima, bilo je u napadu na Crnu Goru oko 67.000 Turaka“.[49] Tokom pomenutih sukoba Crnogorci su bili u teškoj poziciji, koju Jovanović procjenjuje kao težu od one iz 1714. godine kada je bio organizovan pohod Numan-paše Ćuprilića.[50] U svom napredovanju prema Crnoj Gori bosanski vezir i rumelijski begler-beg su uspjeli da prodru do Čeva, gdje je uslijedio predah. Odatle su cetinjskom vladici i njeguškim glavarima poručili da se predaju bez borbe i da im živa dovedu „moskovskog cara“.[51] Crnogorci, ne želeći da predaju Šćepana Malog, poručili da je on nekud pobjegao, a kao dokaz za to osmanskim zapovjednicima su poslali njegovog konja. U situaciji u kojoj su se našli, Crnogorce je spasla jedna slučajnost, kako piše Jovanović, a radilo se o tome da je jedna četa Brđana, koja je krenula u pomoć Crnogorcima, uspjela da na putu od Klobuka za Čevo, zaplijeniti municiju koja je bila namijenjena osmanskoj vojsci. Municija je doturena opkoljenim Crnogorcima koji su uspjeli da izvrše deblokadu i osmansku vojsku sa Čeva primoraju na povlačenje. Prema navodima Jagoša Jovanovića, za vrijeme tih oštrih borbi između

[49] Jagoš, Jovanović, *Istorija Crne Gore*, drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Cetinje-Podgorica, 1995, 134.

[50] *Isto*, 135.

[51] *Isto*, 135.

osmanske vojske i Crnogoraca, „mletačke vlasti su nemilosrdno kažnjavale svoje podanike u Primorju zbog njihovih pristajanja uz Šćepana Malog. Naročito su stradali Mainjani, Pobori i Brajići. Mnogi od njih su povješani ili pobijeni, a mnogi osuđeni na zatvor i na galije.“[52] Dalje sagledavanje odnosa sa Bosanskim ejaletom, uglavnom se svodi kroz prizmu odnosa Rusije i Porte o pojavi samozvanca u Crnoj Gori.

Interesantne detalje, koje ne nalazimo kod Jovanovića, dopunjava u svojoj studiji „Pleme Kuči 1684-1796“ (Beograd 1981.) Rastislav V. Petrović, obavještavajući nas da Šćepan Mali u teškim trenucima krajem 1767. godine, nije računao samo na pomoć Crnogoraca i Brđana, već da je jedno pismo uputio i pravoslavcima u Bosni (Petrović navodi „Srbima u Bosni“ – primj. autora), ali da su dva kurira upućena prema toj strani bila uhvaćena i odmah pogubljena.[53] Kao i njegovi prethodnici, R. Petrović događaje iz 1768. godine opisuje kao dramatične, surove i teške, navodeći stradanja pojedinih predjela u Staroj Crnoj Gori, Kučima i Piperima.

U svojoj „Kratkoj istoriji Crne Gore 1496-1918“ (Bar 2000), historičar Živko Andrijašević je neizostavno tretirao period vladavine Crnom Gorom od strane Šćepana Malog. Svoje viđenje ovog perioda Andrijašević je saopštio na tri stranice teksta (77-79), pridodajući mu i dvije stranice na kojima su data dva izvorna dokumenta, odnosno pismo Šćepana Malog upućeno Antoniju Renijeru 24. januara 1768. godine i pismo crnogorskih glavara upućeno mletačkom providuru 1. aprila 1770. godine (80-81). Tekst o Šćepanu Malom je sažet i obuhvata najvažnije detalje iz perioda njegove uprave Crnom Gorom. Andrijašević je u svom tekstu saglasan da je u pohodu na Crnu Goru 1768. godine učestvovalo 50.000 vojnika.[54] Historijsku ulogu Šćepana Malog u Crnoj Gori vidio je prije svega u formiranju organa vlasti, u prvom redu suda i pokušajima sprječavanja krvne osvete.[55] Druge dimenzije odnosa Šćepana Malog sa okruženjem, u radu nije tretirao.

[52] *Isto*, 136.

[53] Rastislav, V., Petrović, *Pleme Kuči 1684-1796*, Beograd, 1981, 219.

[54] Živko, M., Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore 1496-1918*, Bar, 2000, 78.

[55] *Isto*, 79.

Značajno mjesto epohi Šćepana Malog dao je i Žarko Šćepanović. U njegovoj posthumno objavljenoj „Kratkoj istoriji Crne Gore“ (CID, Podgorica 2002), vladavina Šćepana Malog je izdvojena kao posebno poglavlje koje je izloženo na šest stranica.[56] Šćepanović je hronološki sagledao vladavinu Šćepana Malog ističući da je on „priznat od Zbora za ruskog cara i crnogorskog vladara“, ali ne zanemarujući ni činjenicu da se isti pojavio na mletačkoj teritoriji, što je moglo ugroziti međusobne odnose Venecije i Osmanske države, odnosno Bosanskog ejaleta.[57] U sagledavanju neposrednih odnosa između Bosanskog ejaleta i Crne Gore iz doba Šćepana Malog, Šćepanović navodi zahtjev bosanskog vezira upućen mitropolitu Savi i glavarima da „varalicu Šćepana protjeraju iz Crne Gore“. Oštar zahtjev bosanskog vezira doveo je do organizovanja zbora u Mainama na kome je bilo odlučeno da se plati harač i daju taoci, ali ne i da se Šćepan Mali protjera. Negativan odgovor na glavni zahtjev bosanskog vezira bio je glavni razlog za pokretanje pohoda protiv Crne Gore 1768. godine.[58] U tom pohodu, kako saopštava Šćepanović, osmanska vojska je teško poharala Bjelopavliće što je ostala brdska plemena prinudilo da plate harač i kao garanciju daju taoce.[59] O ostalim vidovima odnosa između Bosanskog ejaleta i Crne Gore u vremenu od 1767-1773. godine, Šćepanović nije donio puno podataka.

Obimna „Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine“ koju su napisali dr Živko M. Andrijašević i dr Šerbo Rastoder (Podgorica 2006), u tretiranju vladavine Šćepana Malog postavljena je prije svega sa stanovišta uviđanja njegove uloge u učvršćivanju državne vlasti, tako da su, vjerujemo zbog toga, izostali diskursi vezani za detaljnije sagledavanje odnosa sa susjedima pa i sa Bosanskim ejaletom.[60]

U svojoj nedavno objavljenoj „Istoriji Crne Gore (Od najstarijih vremena do 2006. godine)“ (Beograd, 2015), Živko M. Andrijašević se iznova osvrnuo

[56] Žarko, Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore*, Podgorica, 2002, 147-153.

[57] *Isto*, 148, 150.

[58] *Isto*, 151.

[59] *Isto*, 151.

[60] Živko, M., Andrijašević, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 125-128.

na period vladavine Šćepana Malog i to na ukupno četiri stranice (121-125). Andrijaševićev osvrt je vrlo sličan prethodnim, što zapravo znači da je glavnu okosnicu odnosa vidio u pokušaju snaga sa područja Bosanskog ejaleta da sa vlasti uklone Šćepana Malog kao eksponenta ruskog uticaja.[61]

Vrlo je indikativno da se niko od navedenih autora Istorije Crne Gore, nije zapitao, kako to da je svima zasmetalo „zavođenje reda" u tada malenoj Crnoj Gori. Zar po prirodi stvari zavođenje reda ne predstavlja osnovu na kojoj je moguće graditi sve druge odnose? Zar jednoj zajednici koja je dugo bila u ratu, nije odgovaralo mirno stanje i ulazak u zonu stvaranja radnog poretka.

Pođemo li od činjenice da je Osmansko carstvo bilo država koja je insistirala na plaćanju poreskih obaveza, onda je sasvim razumljivo pretpostaviti da je i dijalog osmanskih dostojanstvenika sa Šćepan Malim mogao biti izvjestan.

Umjesto zaključka

Na kraju, umjesto zaključka, dovoljno je reći da je dominacija političke i događajne historije doprinijela tome da je pažnja historičara u pogledu Šćepana Malog više bila usmjerena na proces njegovog uzdizanja na crnogorskom vladarskom tronu i njegovo učvršćivanje vlasti kroz proces formiranja pojedinih organa, nego na prirodu raznovrsnih odnosa Crne Gore sa susjednim Bosanskim ejaletom ili Skadarskim sandžakom u tom periodu (političkih, trgovinskih, diplomatskih). Matrice dominantne događajne historije nije uspio da se oslobodi ni jedan od crnogorskih historiografa XIX stoljeća. Puko preuzimanje navoda od svojih predhodnika, imalo je za posljedicu nedovoljno razumijevanje politike koju je vodilo Osmansko carstvo kao uređena država i prije svega velika sila na Balkanu. Svestraniji pristup Šćepanu Malom, njegovoj vladavini i vremenu u kome je živio, ostvario je tek Gligor Stanojević, unoseći u svom radu i kritičku notu neophodnu za valjana historiografska ostvarenja koja treba da izdrže probu vremena. Njegov put slijedili su unekoliko Rastislav V.

[61] Živko, M., Andrijašević, *Istorija Crne Gore (Od najstarijih vremena do 2006. godine)*, Beograd, 2015, 124.

Petrović i Dušan Martinović, koji su kao primaran cilj u svom radu postavili otkrivanje identiteta Šćepana Malog, a ne razvijanje složenije historiografske slike jedne ličnosti i vremena u kom je ona djelovala.

RELATIONS BETWEEN BOSNIAN VILAYET AND MONTENEGRO IN THE AGE OF ŠĆEPAN MALI FROM INTERPRETATION MONTENEGRIN HISTORIOGRAPHY

Instead of a conclusion

In the end, instead of concluding, it is enough to say that the dominance of political and history events contributed to the historian's attention to Šćepan Mali focused more on the process of his rise to the Montenegrin throne and his consolidation of power through the process of forming specific bodies rather than on diverse relationships of Montenegro with the neighboring Bosnian Vilayet or Skadar Sandzak in that period (political, trade, diplomatic).

None of the Montenegrin historians of the 19-century did not succeeded to get rid of the matrix of this dominant event in history. Simply taking, the allegations from their predecessors resulted in a lack of understanding of the policies pursued by the Ottoman Empire as an organized state and, above all, a great power in the Balkans. Only Gligor Stanojević achieved a more versatile approach to Šćepan Mali, his rule and the time in which he lived, introducing in his work a critical note necessary for valid historiographical achievements that should stand the test of time. His path was followed to some extent by Rastislav V. Petrović and Dušan Martinović, who set the discovery of Šćepan Mali's identity as their primary goal, rather than developing a more complex historiographical picture of a person and the time in which he worked.

Prof. dr. Ivan BALTA
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

"REVOLUCIONARNE" BORBE MAĐARONA I NARODNJAKA ZA PREVLAST U SLAVONSKIM ŽUPANIJAMA 1848. I 1849. GODINE

Apstrakt: *Tadašnje takozvane slavonske županije (Virovitica, Požega i Srijem), 1848. i 1849. godine, bile su na razmeđu interesa, u kojima su s jedne strane bili mađaroni i mađarska vlada, a s druge strane hrvatski narodni pokret, odnosno hrvatski narodnjaci i srpski interesi novoformirane Srpske Vojvodine. Veliki feudalni zemljoposjednici u slavonskim županijama imali su identične interese s mađaronskim zemljoposjednicima u Ugarskoj i u velikoj su mjeri podržavali akcije mađarona i mađarske vlade 1848. i 1849. godine.*

Slavonski zemljoposjednici uglavnom su bili stranci koji su se nacionalno i politički suprotstavljali interesima naroda. Mali broj obrtnika, plemića, svećenika i trgovaca pridružio se hrvatskom narodnom pokretu, nastojeći zadržati svoju bivšu političku moć. Županijska birokracija se prilagodila društvenim promjenama, mijenjajući svoje političke ideale i stranke.

Građanstvo je bilo podijeljeno uz oslanjanje na Hrvatsku ili Mađarsku. Većina se Srba u početku odlučila za hrvatske narodnjake, ali su, na primjer, Nijemci i Jevreji zbog svojih specifičnih interesa bili skloniji mađaronima. Seljaštvo u Slavoniji činilo je preko 90% ukupnog stanovništva i utjecalo je na snagu narodnjačkog raspoloženja, koje je svoju podršku često tražilo van Slavonije. Dažbine (porezi) seljaka neprestano su se povećavale doprinosnim obavezama, a posebno prema vojsci, iako su formalno ukidani samo urbarijalni odnosi, položaj seljaka praktično se nije mijenjao, pa je bilo čestih seljačkih nereda.

Požeška županija neprestano je bila u rukama narodnjaka, a Virovitička i Srijemska županija promijenile su svoje političke opcije od mađarona do narodnjaka. Skupština najveće slavonske županije proglasila je svoje zahtjeve u martu 1848. godine u "Željama naroda", ali ipak je i dalje bilo društvenih promjena i jačih sukoba interesa. Tokom 1848. i 1849. godine u slavonskim županijama postojala je stalna borba na dva fronta: politička fronta ili mađaronsko-narodnjačka konfrontacija i socijalna fronta ili seljačka pobuna. Politička borba bila je vidljivija od juna 1848. godine, uz snažnu agitaciju mađarona i preuzimanje dijela vlasti u vojnoj i civilnoj Slavoniji.

Vladavina mađarona trajala je do septembra 1848. godine, a od tada su hrvatski narodnjaci preuzeli veći dio vlasti u županijama i vojnim pukovima. Pokušaj mađarona da prigrabe vlast, potpomognut i podržavan vojnom silom iz Mađarske, bio je privremeno uspješan, posebno nakon katastrofalnog poraza slavonskih graničara, tzv. "Slavonskog korpusa" 7. oktobra 1848. godine kod Ozore. U Slavoniji se previranja završavaju od februara do aprila 1849. godine, kada su kao povjerenici županija došli banski povjerenici za obnavljanje političke situacije kakva je bila prije "revolucije" 1848/1849. godine.

Ugarska vlada pokušala je 1848. godine otrgnuti tri slavonske županije od hrvatskog nacionalnog i teritorijalnog korpusa i pripojiti ih Mađarskoj, što je posebno politički kulminiralo privremenom političkom i izbornom pobjedom mađarona u županiji i zauzimanjem Osijeka od strane mađarske vojske. Prekretnica pobjede bana Jelačića i narodnjaka u Slavoniji bila je pobjeda narodnjačkih težnji i vojni gubitak grada Osijeka od strane mađarona, koji je u vojno-strateškom smislu imao poseban položaj. Na kraju su se slavonske županije, od donošenja oktroiranog Ustava, morale uklopiti u jedinstveni administrativni sustav Habsburške monarhije.

Ključne riječi: *Slavonija, "revolucija", 1848.*

Abstract: *At that time so-called Slavonian counties (Virovitica, Požega and Srijem), in 1848 and 1849, were at the crossroads of interests, with Magyars and the Hungarian government on the one hand, and the Croatian People's Movement and Serbian interests of the newly formed Serbian Vojvodina on the other hand. The great feudal landowners in the Slavonian counties had identical interests with the Hungarian landowners in Hungary and greatly supported the actions of the Magyars and the Hungarian government in 1848 and 1849.*

Slavonian landowners were mostly foreigners who nationally and politically opposed the interests of the people. A small number of craftsmen, nobles, priests and merchants joined the Croatian People's Movement, seeking to retain their former political power. The county bureaucracy has adapted to social change, changing its political ideals and parties.

Citizens were divided with reliance on Croatia or Hungary. Most Serbs at early beginning opted for Croatian nationalities, but, for example, Germans and Jews were more inclined to Hungarians because of their specific interests.

The peasantry in Slavonia made up over 90% of the total population and influenced the strength of the popular mood, which often sought its support outside Slavonia. Paying dues (taxes) of the peasants were constantly increasing with their contribution obligations, and especially towards the army, although only urban relations were formally abolished, the position of the peasants practically did not change, so there were frequent peasant riots.

Požega County was constantly in the hands of the People's Movement, and Virovitica and Srijem counties changed their political options from Hungarians to the People's Movement. The Assembly of the largest Slavonian County proclaimed its demands in March 1848 in the "Wishes of the People", but there were still social changes and stronger conflicts of interest. During 1848 and 1849, there was a constant struggle in the Slavonian counties on two fronts: the political front or the Hungarian-People's Confrontation and the Social Front or the Peasant Revolt. The political struggle was more visible from June 1848, with the strong agitation of the Magyars and the takeover of part of the government in military and civilian Slavonia.

The rule of the Magyars lasted until September 1848, and since then the Croatian People's Movement have taken over most of the power in the counties and military regiments. The attempt of the Magyars to seize power, aided and abetted by the military force from Hungary, was temporarily successful, especially after the catastrophic defeat of the Slavonian border guards, the so-called "Slavonian Corps" on October 7, 1848 near Ozora. In Slavonia, the turmoil ended from February to April 1849, when the Ban's commissioners came as county commissioners to restore the political situation as it was before the "revolution" of 1848/1849.

In 1848, the Hungarian government tried to separate three Slavonian counties from the Croatian national and territorial corps and annex them to Hungary, which culminated especially politically in the temporary political and electoral victory of the Hungarians in the county and the occupation of Osijek by the Hungarian army. The turning point in the victory of Ban Jelačić and the Croatian People's Movement in Slavonia was the victory of the people's aspirations and the military loss of the city of Osijek by the Hungarians, who had a special position in the military-strategic sense. In the end, Slavonian counties, since the adoption of the enacted Constitution, had to fit into the unified administrative system of the Habsburg Monarchy.

Keywords: *Slavonia, "revolution", 1848.*

"Revolucionarnim" događajima u slavonskim županijama 1848. i 1849. godine do sada su se bavile hrvatska,[1] mađarska[2] i srpska[3] historiografija.[4] Naziv u naslovu teme "revolucionarna" uvjetovan je jer ni tada ni dugo nakon

[1] Grupa autora, *Hrvatska 1848. i 1849. godine*, (simpozij), Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1999; Jaroslav, Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-1849*, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1979; Ivan, Balta, *Virovitička županija i grad Osijek u revolucionarnim zbivanjima 1848. i 1849. godine*, *Anali HAZU*, Osijek, 1997, 1-172; Isti, *Slavonija i Srijem 1848. i 1849. godine* (*Hrvatsko-mađarski odnosi*), SN Privlačica, niz monografije 7, Vinkovci, 2000, 1-96; Filip, Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-49*, Zagreb, 1984; Ferdo Šišić, Hrvati i Mađari uoči sukoba 1848, *Jugosl. njiva* 7/1928; Rudolf, Horvat, *Borba za Osijek 1848. i 1849*, Osijek, 1906; Isti, *Hrvatski pokret u proljeće, ljeto, jesen i zimi, godine 1848*, I-II, pretiskano iz „Obzora", Zagreb, 1898; Isti, Rat Hrvata s Mađarima 1848/49, pretisak, *Obzor*, XLII, Zagreb, 1901; Dragutin, Prohaska, Korespodencija o događajima u Ugarskoj 1848/49, *Starine* 36; Josip, Matasović, *Do Ozore 1848. Bojni pohod brodskih graničara*, Zagreb, 1919; Aleksej, Jelačić, *Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-1849. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka*, Zagreb, 1925; Vladimir, Koščak, Hrvatska politika 1848/49, *Forum*, VII, Zagreb, 1968; Josip, Adamček, Narodne straže 1848-1849, *Radovi* Filozofskog fakulteta Odsjeka za povijest, 3, Zagreb, 1963;

[2] György, Spira, *Polgári forradalom 1848-1849, Magyarország története 1848-1849*, (*Građanska revolucija 1848-1849. Mađarska povijest 1848-1849*), Budapest, 1987; *Kortárs krónika Pákozdtól aradig 1848/1849*, (Kronika bitke kod Pákozda 1848), Debrecen, 2000; Zoltán, I. Toth, *Košuti i nacionalnij vapros v 1848-1849*, Budapest, 1954; Imre, Deák, *1848. a szabadsaghare története levelekben*, Budapest, 1942. (*Povijest revolucije 1848. kroz prepiske*, Budimpešta, 1942; Ács-Gatine, *Magyarok és Risorgimento*, Budapest, 1961. (Mađari i ujedinjenje); Gyula, Toth, *Küzdelem, bukas, megtorlás. Emlekiratoz, naplok az 1848. forradalom és szobadsághre vegnapjarrol,* Budapest, 1978. (*Borba, pad, osveta. Memoari, bilješke iz revolucije 1848/49. revolucionara*); Gábor, Bona, *Tabornákok és Tortzstisztek a szábsaghareben 1848-49*, Budapest, 1987.

[3] Čedomir, Popov, Uloga podunavskih slovenskih naroda 1848/49. u svetlu novih istraživanja svetske istorigrafije, *Historijski zbornik*, 1-4, Zagreb, 1948; Isti, O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u podunavlju 1848-1849, *Republika*, 2-3, Zagreb, 1955; Vaso, Bogdanov, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-1849, *Historijski zbornik*, Zagreb, 1949; Isti, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848-1849*, Zagreb, 1949; Slavko, Gavrilović, *Srem u revoluciji*, 43, Beograd, 1953; Isti, Virovitička županija u revoluciji 1848-1849, *Historijski zbornik*, XIV, Zagreb, 1961; Isti, Mojsije Georgijević o srpsko-hrvatskom jedinstvu i oktroisanom ustavu (1848-1849*), Godišnjak* Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1957; Dušan, M., Berić, *Slavonska vojna granica u revoluciji 1848/49*, Zagreb-Sarajevo, 1984.

[4] Tri slavonske županije - Virovitička, Srijemska i Požeška, zajedno s hrvatskim županijama, dugo su u tadašnjem Austro-Ugarskom carstvu/kraljevstvu formirale poseban teritorijalni korpus, nominalno nazvan: Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Od austrougarske nagodbe (1867), Hrvatska i Slavonija pripadale su tzv. Translajtaniji (Ugarskoj), a Dalmacija

toga nisu izvršene “revolucionarne”, odnosno radikalne društveno-ekonomske promjene sistema, iako su se takvi naslovi često koristili u stručnoj i nastavnoj upotrebi za to razdoblje slavonske povijesti.[5]

Prije revolucionarnih događaja 1848. i 1849. godine Slavonija je bila podijeljena na dvije zasebne administrativno-političke i teritorijalne jedinice. Vojna granica ili Slavonska vojna granica (Slavonska krajina) nalazila se u dunavskom i posavskom dijelu (na uskom pojasu od rijeke u unutrašnjosti, dubokog 10-20 km) i indirektno je bila podređena Bečkoj sudskoj komori i Vojnoj komandi u Grazu, dakle, ovo hrvatsko područje nije bilo pod vlašću Trojedne Kraljevine do 1881. godine.[6] Pod tzv. građanskom vlasti bio je najveći dio Slavonije i unutar Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije sa saborom i banom u Zagrebu, a posredno pod Habsburškom monarhijom i Carskim vijećem u Beču. Civilna Slavonija sastojala se od tri županije: Virovitice (sa sjedištem u Osijeku), Srijema (sa sjedištem u Vukovaru) i Požege (sa sjedištem u

---

i Istra pripadale su tzv. Cislajtaniji (Austriji). Stvarno neslužbeno, područje se zvalo (Trojedna) Kraljevina Hrvatska i Slavonija, iako je imalo određeni stepen autonomije (teritorij, parlament, sudstvo, ban), pripadalo je ugarskoj polovici s zajedničkim ugarsko-hrvatskim saborom u Pozsunu (Bratislava). I teritorij Hrvatske (tri, kasnije četiri županije: Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Riječko-modruška) i područje Slavonije (s gore navedene tri županije) također su teritorijalno odvojena područja Vojnom granicom (Vojna krajina), iako su imali zajednički zakonodavni - Sabor, izvršnu vlast - Zemaljsku vladu i sudstvo - Sto sedmorice, sve sa središtem u Zagrebu. Slavonske županije često su slale svoje poslanike u parlament u Budim / Peštu, a ne toliko u Zagreb, što je uzrokovalo političke tenzije.

[5] Prema sociološkim tumačenjima, “revolucionarno” znači radikalne promjene, odnosno promjene u smislu pada jednog društvenog sistema, npr. “Kapitalizam” i uspostavljanje drugog društvenog sistema, npr. “Socijalizam”. Ali u ovim događajima 1848/1849. u Hrvatskoj i Slavoniji to se nije dogodilo, jer novi društveni sistem nije nastao, mada su u Saboru bili usvojeni i neki "revolucionarni" zaključci, npr. „14 tačaka“, koji uglavnom nisu provedeni. Npr. Jelačić je kao ban zahtijevao "revolucionarne" promjene u tzv. oporezivanju iznosa poreza. Naime, od 1800. do 1848. nisu rasli osnovni urbarijalni porezi, već tzv. superogacije, odnosno dodatne nove „porezne“ beneficije lokalnog stanovništva u naturi, novcu, ručnom radu i slično. U Slavoniji, na primjer, tzv. superogacija, povećana je u prvoj polovini 19. stoljeća i do 120% i na taj način značajno opteretila živote ljudi, koji su uzvraćali čestim protestima protiv vlasti, čak i neredima i neredima., odnosno dodatna davanja u naturi, tlaci, novcu ubirani nekoliko puta godišnje, što je ljudima otežavalo život, tj. kmetstvu (seljaštvu).

[6] Trojedna kraljevina uslovni je naziv za: Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, a u okviru Austrijske monarhije to su tada imali samo, na primjer: Kraljevina Mađarska i Kraljevina Češka, itd.

Požegi).[7] Središnju slavonsku vojnu utvrdu, Tvrđavu u gradu Osijeku, držali su austrijski carski granizoni, tj. pretežito italijanski vojnici (osam satnija pukovnije Zanini i Vaza iz Trevisa i Venecije). Početkom rata umjesto austrijskih (italijanskih) došli su mađarski vojnici (honved četa iz mađarske Baranjske županije).[8] Vijest o mađarskom revolucionarnom previranju 1848. godine došla je u slavonske županije 15. marta iz Pešte i 25. marta 1848. iz Zagreba. Ubrzo nakon toga, 23. i 24. marta 1848. godine, u Slavoniji je Gradsko vijeće grada Osijeka usvojilo, a 7. aprila 1848. potvrdilo 12 zahtjeva, tzv. "Želje naroda". U osječkim "Željama naroda" tražili su, između ostalog, da se gradske sjednice održavaju javno, uspostavi gradska straža, da se na stražama nose hrvatske oznake, da se štampa ne cenzurira, itd. Skupština Virovitičke županije 29. marta, a slijedile su je i druge slavonske županije - Srijem i Požega, donijela je odluke, odnosno zahtijeve, kao što su: zahtijev za jedinstvom s Trojedinom kraljevinom, uvođenje nacionalnog jezika kao diplomatskog, ali i, na primjer, kontradiktorni zahtijev za zajednicom s Ugarskom, itd.[9]

U narednom periodu, pod lokalnim društvenim, političkim i vojnim okolnostima, tzv. mađaroni i narodnjaci[10] u slavonskim županijama i gradu Osijeku izmjenjivali su se na vlasti sve do početka otvorenog rata s Mađarima, koji je započeo početkom jeseni 1848. godine. Početkom septembra 1848. graničari Slavonske vojne granice učestvovali su u borbama protiv mađarske vojske (npr. u županijama Baranya, Somogyi, Fejér, Tolna, ..., ali i na italijanskom frontu), kao tzv. desno krilo[11] Jelačićevih austrijskih vojnih snaga (uglavnom vojnika iz hrvatskih vojnih pukovnija, poput Petrinjske, Glinske itd.).

[7] Istovremeno, civilnu Hrvatsku činile su Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Riječko-modruška županija.

[8] Italijanske jedinice Habsburške (Austrijske) vojske prekomandovane su i prebačene u Erdelj (Transilvaniju), što su iskoristile ugarske narodne vojne formacije (honved) koje su iz tadašnje ugarske Baranje prebačene u osječku vojnu Tvrđu.

[9] U zahtjevima za "narodnim jezikom", nije rečeno koji jezik, svi narodi i jezici mogli su se naći pod tim nazivom, donesena je odluka "zajednica s Trojedinom Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom", a istovremeno "odluka o nastavku zajednice sa Ugarskom". Zapravo su u Virovitičkoj županiji donesene kontradiktorne odluke, jer su Trojedina kraljevina i Ugarska već bile u ratu, što je naravno podijelilo narodni korpus iste županije, a slično se dogodilo i u Srijemskoj županiji.

[10] Mađaroni i Narodnici bili su kolokvijalni nazivi za pristaše mađarske vlade (tzv. Ministerium) i za pristaše hrvatske banske vlade (Sabora).

[11] Josip, Matasović, *Do Ozore 1848. Bojni pohod brodskih graničara*, Zagreb, 1919. General Karl Roth (iz Vinkovaca) i general Nikola Filipović (iz Nove Gradiške) predvodili su

Društveni položaj većine stanovništva u slavonskim županijama bio je vrlo težak. Seljaci, dijelom kao kmetovi, najbrojnije stanovništvo (oko 94%), bili su u županijama opterećeni zakonskim doprinosima ili urbanim obvezama i županijskim porezima i superogacijama ili nezakonitim obvezama (javni radovi, podvozi itd.). Urbar iz 1836. godine propisao je da se kmet ne smije prisiljavati na služenje, već se mora sklopiti dobrovoljna nagodba, ali u praksi se to uglavnom nije primjenjivalo. Zbog čestih pobuna seljaka, slavonske županijske skupštine, da bi bile uspješnije 1848. godine, izabrale su "Upravljajuće odbore" koji su mogli djelovati brže od usporenog sistema i sporih reakcija županijskih skupština.

U Slavoniji je do 1848. godine oko 1.000 plemića steklo plemićka prava, a njihova imanja u prosjeku su imala oko 20 sela, ali su neki posjedi imali i do 80 sela. Većina plemića bili su tzv. jednoselci ili siromašni plemići bez zemlje. Više plemstvo bilo je stranog porijekla (njemačko ili mađarsko), niže plemstvo, uz iznimke, uglavnom je bilo hrvatskog ili srpskog porijekla. Slavonske županije izravno su zastupljeni od strane svojih predstavnika u ugarskom saboru od 1751. godine, ali županije nisu formalno odvojene od hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog bana, jer su njihovi poslanici, kao virilisti, također sudjelovali u radu hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog sabora. Kao mađarski revolucionarni političari Széchenyi i Kossuth, 1848. godine nisu prepoznali jedinstvenost građanske Slavonije i njenu pripadnost Hrvatskoj, odnosno Trojednoj kraljevini, već su govorili i pisali o Slavoniji kao mađarskoj provinciji ili zemlji povezanoj s mađarskom krunom sv. Stjepana (Szent Istvána), tj. Ugarske.

U osnovi u to vrijeme u Slavoniji je postojao latentni sukob između jakog mađarskog industrijskog kapitala i slabog hrvatskog trgovačkog kapitala. Hrvatski trgovački kapital nije bio upućen na trgovačke puteve kroz Mađarsku (Ugarsku), već je mađarski, trgovački i industrijski, bio upućen na more u Rijeku ili Senj, a vodio ga je cestama kroz slavonske, i naravno hrvatske županije.[12] Svake neplodne godine stanovništvo slavonskih županija dovodilo je do

desni bok Jelačićeve vojske, tzv. "Slavonski korpus" (dijelovi 4 i 5 rezerve, odnosno rezervni saziv pukovnije Gradiške i Brodske, te jednim dijelom i Đurđevačke pukovnije) od oko 6.500 vojnika preko Drave, Pécs-a, Sászd-a do Ozore, gdje su se predali mađarskoj vojsci nakon kratke bitke 7. oktobra 1848.

[12] Jedna od najvećih žitnica bio je Banat sa središtem u Temišvaru s okolnim županijama (Bačka, Torontalska, itd.), koji je izvozio velike viškove proizvoda, a najpovoljniji putevi vodili su kroz Slavoniju do mora, prvo rijekom, a kasnije željeznicom. Prijevoz je morao biti kratak i brz, jer su se poljoprivredni proizvodi brzo kvarili, pa je trebalo potražiti najkraći i najbrži put do hrvatskih morskih luka, kako bi se roba prevezla u svijet.

prijetnje glađu, koja se ponavljala gotovo svake godine, pa prehrana stanovništva nikada nije bila bez teškoća. Stanovnici Slavonije neprestano su bili izloženi poplavama Dunava, Save, Drave, Karašice, Vučice, Vuke, Orljave i raznim epidemijama bolesti (npr. kolera 1846, kuga 1848-1849. i dr.). Nevolje su povećavale stalni pokreti vojske na ratišta širom austrijske monarhije, poput Erdelja i Italije.

Godine 1848. mađarska /ugarska/ vlada (Ministerium), oslanjala se u slavonskim županijama uglavnom na neslavensku aristokraciju. Osim toga, slavonsko stanovništvo zbunio je mađarski Ministerium u svojoj politici izjednačavajući hrvatsko nacionalno ime sa slavonskim regionalnim nazivom i suprotstavio se slavonskoj aristokraciji, ekonomskim i političkim snagama ilirizma i tzv. "užoj" Hrvatskoj (u tzv. hrvatskim županijama). Nesposobna trgovišta u slavonskim županijama bila su ekonomski slaba kako za gospodarsku aktivnost, tako i za promjenu ekonomske situacije, pa je feudalno plemstvo većinom moglo podržavati mađarsku hegemoniju bez otpora i očekivati ekonomsku sigurnost. Stalno je postojao strah od seljaka i najamnih radnika zbog bijede i siromaštva, tzv. civilne "narodne garde", koje su imale klasni karakter, iako su formalno osnovane da čuvaju red i mir od "vanjskih i unutarnjih neprijatelja." Građanstvo u Slavoniji bilo je vrlo slabo, jer je jedini važan grad 1848. bio Osijek s oko 13.000 stanovnika (Zagreb je u to vrijeme imao nešto više stanovnika od Osijeka, iako je početkom 19. stoljeća bio manji od Osijeka). Znatno manje tržnice imale su i do 5.000 stanovnika: poput Vukovara, Požege, Rume, Dalja, Virovitice, Šida, Iloka i dr. Mađari su se 1848. godine politički izjasnili u slavonskim županijama za ugarski Ministerium, dok su Hrvati uglavnom bili podijeljeni. Većina ih je bila sklona banu Jelačiću, dok su neki bili neodlučni i skloniji politici kolebanja, ne pružajući dovoljan otpor mađarskoj politici. Kolokvijalno nazvani pravoslavci ili Srbi formalno su se izjasnili za bana Jelačića, ali dio njihovih političkih ciljeva u novim političkim okolnostima bio je povezan s ciljevima srpske politike u Vojvodini. Većina njemačkog i jevrejskog stanovništva bila je za mađarsku politiku. Kompromis iz 1848. godine rezultirao je različitim nacionalnim interesima i političkim stavovima u županijskim skupštinama, neodlučnim i istovremeno kontradiktornim zahtjevima, kao što su: jedinstvo Trojednice, unija s Mađarima i integritet Ugarske, narodni jezik (pod ovim imenom svako je mogao smatrati svoj jezik).

Stalna propaganda dodatno je zbunila stanovništvo, pa su Mađari poslali svoje izaslanike u Slavoniju u aprilu 1848. godine kako bi pridobili narod za svoje ideje, na primjer: zastrašivanje Nijemaca stvaranjem Ilirskog carstva i

odvajanjem Slavonije od Austrije. Kako su početkom 1848. uglavnom dominirali Mađari, ban Jelačić naredio je svom banskom namjesniku Josipu Bunjiku da “uvede red i mir” u slavonskim županijama.

Osječka vojna Tvrđa pokušavala je biti neutralna u tim okolnostima sve do ulaska mađarskih honvedskih (narodnih) trupa u grad 22. oktobra 1848. godine, od kada je do 14. februara 1849. godine Osijek bio pod mađarskom (mađarskom) okupacijom. Mađarska vojska je pokušala, ali nikada nije uspjela, vojno zauzeti slavonske županije, koje su ostale dio Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Austrijske monarhije, tokom “revolucionarnih” događaja 1848/49. godine.

Događaji u sve tri slavonske županije razvijali su se različito, pa bi ih trebalo promatrati u zasebnim kontestima.

Virovitička županija u “revolucionarnim” zbivanjima 1848. i 1849. godine

U Virovitičkoj županiji politička situacija bila je složena od marta do jula 1848. godine. Mađaroni su bili protiv bana Josipa Jelačića i njegovih pristalica koji su održavali veze, pored Pešte i Požuna, sa Zagrebom. Strategiju svoje političke borbe promijenili su i narodnjaci, uvidjevši mađaronsku opasnost, a nemajući dovoljno snage da ju otklone. U Virovitičkoj županiji mađaroni su se izjasnili za mađarski Ministerium, a Hrvati, te djelomično Srbi, podijelili su se na zagovornike narodnjačke i mađaronske politike. U južnom dijelu županije u većini narodnjaka, bili su skloniji banu Josipu Jelačiću, a većina narodnjaka u sjevernom dijelu županije bili su kolebljivi i više skloni politici oklijevanja, ne dajući dovoljno snažan otpor mađaronskoj politici. Na izborima za Skupštinu Virovitičke županije (4. maja 1848), mađaroni su doživjeli izborni poraz zbog akcije rodoljubnog dijela svećenstva i inteligencije,[13] kada je prihvaćeno imenovanje Josipa Jelačića za bana Hrvatske, Slavonije i Dalamacije i izglasana upotreba „hrvatsko-slavonskog“ jezika kao službenog jezika. Međutim, mađarona Ladislava Jankovića (László Jánkovics), narodnjaci nisu uspjeli svrgnuti kao podžupana, niti izolirati drugog mađaronskog podžupana Ljudevita Szállopeka.[14]

[13] Dragutin, Prohaska, Ilirizam u Osijeku, *Savremenik*, VII, Zagreb, 1912, 430-431.

[14] Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond: *Virovitička županija* (dalje: VŽ), PS (dalje: *Protokol Sedrialia*), S-1848 (dalje: *Spisi* 1848), br. 579/184.

Mađarska vlada je u prekodravskoj Virovitičkoj županiji i dalje imala snažan utjecaj zbog čega su za bana Jelačića prilike bile nepovoljne, posebno neposredno prije njegovog započinjanja rata s Mađarima. Nakon carskog proglasa Franje Josipa o svrgavanju bana Jelačića, mađarska vlada je imala u županiji snažnu propagandu, a mađarski utjecaj je bio još veći, posebno kada je za vojnog komesara za čitavu Slavoniju postavljen od cara general Ivan Hrabowski od jula 1848. godine. Uvidjevši tzv. „otpadništvo" Virovitičke županije, bilo je iskazano mišljenje od pojedinih narodnjaka da se u istu županiju uputi vojska te da Jelačić (car je neposredno prije na pritisak Mađara svrgnuo bana Jelačića) obiđe Slavoniju. Kako se otpor mađaronima nije mogao izvesti bez prikupljanja sredstava, na zagrebačkoj „saborskoj" sjednici 4. jula 1848. godine,[15] počelo je skupljanje dobrovoljnih priloga, a jedan od značajnijih dao je i srpski pravoslavni patrijarh Rajačić. Jelačićev obilazak Slavonije znatno je ohrabrio narodnjake, ali u Osijek nije došao, jer ga nije tamo imao niko primiti, obzirom da su granonačelnici mahom bili mađaroni kao i županijska uprava. Kako pregovori u Beču od 27. do 29. jula 1848. o pomirenju bana Jelačića i mađarske vlade nisu uspjeli rat je bio na pomolu, posebno nakon Jelačićevog proglasa 6. augusta 1848. „o tri uslova", koje su Mađari morali ispuniti. Jelačić je imenovao Ljudevita Szállopeka članom Banskog vijeća, kako bi ga vezao kao „prevrtljivog" podžupana, ali on nije prihvatio pod izgovorom „da mora ostati radi očuvanja reda i mira u županiji".[16] Kako bi smirio previranja u Virovitičkoj županiji, podžupan Lj. Szállopek je pozvao u pomoć Brodsku,[17] Gradišku i Đurđevačku pukovniju i 12. maja proglasio prijeki sud, o čemu je samo obavijestio J. Jelačića. U to vrijeme su se u županiji mađaroni okupili pod vodstvom Ljudevita Szállopeka, a većina narodnjaka pod vodstvom Jelačićeva namjesnika Josipa Jankovića.[18] Zbog napete situacije i čestih nemira, Odbor sigurnosti Virovitičke županije je odlučio 22. maja 1848.[19] da se trebaju ustrojiti po Jelačićevu nalogu narodne čete i alarmne straže (službe). Međutim,

[15] Kako se Sabor Kraljevine Hrvatske i Slavonije nije sastajao od 1847. godine, povremeno su se sastajali neki bivši saborski poslanici i istaknuti prvaci, pa uslovno se može govoriti o tzv. "saborskoj" sjednici.

[16] *Isto*, HDA, S-1848, spisi br. 140.

[17] Nominalno se zvala Brodska pukovnija, ali je sjedište bilo u Vinkovcima.

[18] Ivan, Dienka, *Skup mojih radova o prošlosti Virovitice* (rađeno 1936-1940. u rukopisu), 46. Zastupnici u ugarskom parlamentu bili su Ljudevit Szállopek, Eduard Tállian, Antal Mihály i Mato Tanaj.

[19] *Obzor*, (godište XLII), Zagreb, 1901, br. 117; Rudolf, Horvat, *Rat Hrvata s Mađarima 1848/49*, pretisak, *Obzor*, XLII, Zagreb, 1901.

njihovu Odluku županijska skupština je odbila, pod izgovorom da nema novca i oružja.[20] U isto vrijeme su u županiji kotarski suci izvršili pripreme za obranu, koja je prvenstveno bila zamišljena protiv unutrašnjeg, a ne vanjskog neprijatelja, odnosno protiv pobuna stanovništva. Istovremeno je odlučeno osnivanje sudskog stola za svaki kotar unutar županija.[21] Do juna 1848. godine, najveći dio stanovništva županije kao i skupština, bili su opredijeljeni za narodnjake i bana J. Jelačića.[22] Bilo je manjih otpora, na što je skretao pozornost i sam ban, obavještavajući da su mu se građani Virovitice tužili da ih mađaroni uznemiruju i bune te nagovaraju da svoje zastupnike ne šalju u Zagreb.[23] U županiji je do preokreta došlo carskim manifestom 10. juna 1848. o svrgnuću bana Josipa Jelačića, kada su mađaroni rasparčavali letke i skidali trobojnice u sjevernom dijelu županije te bacali proglase o prijekom sudu, pridobivši za to dio stanovništva. Tadašnje *Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske* pisale su, kako je Osijek postao kula mađaronstva, a Virovitica i Voćin glavna utočišta Jelačićevih pristalica.[24] Mađaronski podžupan Lj. Szállopek, kako bi slomio narodnjačku oporbu, pozvao je dvije satnije vojnika iz osječke Tvrđe, na što su se narodnjaci udaljili iz županijske skupštine. Dogovorno su to dočekali neki osječki Nijemci i mađaroni kao skupštinski vijećnici te zajedno donijeli odluku o pristupanju Virovitičke županije mađarskoj vladi (Ministeriumu) i generalu I. Hrábowskom[25] i zatražili da se opozovu poslanici u „hrvatskom Saboru", zapravo Narodnoj skupštini u Zagrebu. Izabrali su i nove poslanike samo za Ugarski sabor, te velikog župana mađarona L. Jankovića. Sve odluke bivšeg bana J. Jelačića proglasili su nezakonitim, kao i njegovo postavljanje J. Jankovića za banskog povjerenika.[26]

Nove mađaronske odluke skupštine Virovitičke županije izazvale su zbunjenost i strah u Slavoniji, posebno u Požeškoj županiji,[27] čiji je Jelačićev narod-

[20] HDA, fond: VŽ, PS, S-1848, spisi br. 263/25.

[21] *Isto*, S-1848, spisi br. 265/27.

[22] *Novine dalmatinsko-hrvatsko slavonske*, br. 49, 18. maj 1848.

[23] HDA, fond: VŽ, PS, S-1848, br. 542/237.

[24] *Novine dalmatinsko hrvatsko slavonske*, 24. juni 1848, br. 65, prema dopisu u Vučin 15. juni 1848.

[25] Kada je Josip Jelačić svrgnut carskim proglasom kao ban, za vrhovnog komandanta za Hrvatsku i Slavoniju car je proglasom postavio generala Ivana Hrábowskog.

[26] Dragutin Prohaska, *Ilirizam u Osijeku (1835-1849)*, Zagreb, 1913, 612.

[27] *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica, 1986; Filip, Potrebica, Virovitica u doba revolucije 1848/1849., *Virovitički zbornik,* Virovitica, 1984, 198.

njački podžupan Josip Bunjik, apelirao da se vojskom uguši "separatistički i izdajnički pokret u susjednoj Virovitičkoj županiji". Narodna skupština u Zagrebu je podržala požeškog podžupana J. Bunjika i zatražila da bivši ban J. Jelačić osobno ode u Slavoniju te podigne „narodnjački" moral narodu.[28]

U Virovitičkoj županiji J. Jelačić se obratio svom povjereniku J. Jankoviću od kojeg je tražio „da protunarodna gibanja svim sredstvima uguši i kazni prijekim sudom" te da se s njegovim „otvorenim nalogom" obrati u Vinkovce Brodskoj pukovniji za vojnu pomoć.[29] Jelačić je istovremeno naredio komandi Brodske pukovnije u Vinkovcima, da pošalje tri satnije u pomoć banskom povjereniku J. Jankoviću kako bi „uspostavio javni red" u Virovitičkoj županiji.[30] Međutim veliki dio časnika Brodske pukovnije, posebno u Vinkovcima, Staroj Gradiški i Brodu na Savi nije poslušalo naredbe, jer je bilo odano generalu I. Hrábowskom, postavljenog od cara i voljom mađarske vlade (Ministeriuma) umjesto bana Josipa Jelačića, za vojnog zapovjednika u civilnoj i vojnoj Slavoniji. Vršeni su i dalje pokušaji izmirenja mađarske vlade s hrvatskim predstavnicima na carskom dvoru u Beču, čime se želio po svaku cijenu izbjeći rat. Vjerojatno su u tom smislu mađaroni Virovitičke županije trebali biti žrtvovani radi mira i sporazuma mađarske vlade sa J. Jelačićem. Zbog nemogućnosti da ratuju na nekoliko strana, i u carskim i samostalnim honved (domobranskim) odorama (u Vojvodini, Mađarskoj, Italiji i Erdelju), Mađari (Ministerium) se nisu odlučili za prodor preko Slavonije prema Savi, već su smatrali da je dovoljno zadržati prekodravske i prekodunavske strateške vojne tačke, kao što su velike vojne utvrde Osijek i Petrovaradin. U mađarskoj vladi (Ministeriumu) neki ministri i dalje su pridavali veliko značenje Virovitičkoj županiji, a stečene pozicije mađarona nastojali učvrstiti stalnim naredbama, propagandama i raspirivanjem nacionalne netrpeljivosti stanovništva. Nasuprot hrvatskoj većini u Virovitičkoj županiji, mađarska vlada je tražila svoj oslonac u feudalnoj klasi i bogatom građanstvu, njemačkoj nacionalnoj skupini, osječkom vojnom zapovjedništvu i nacionalnoj gardi. Veliki župan Virovitičke županije L. Janković u dramatičnoj političkoj situaciji, obratio se 22. jula pismom mađarskom ministru rata Szémereu te zatražio od njega da pošalje komesara koji će buntovnike pohapsiti i poslati u Peštu. Veliki župan je u istom pismu naveo kako je čuo da je opasnost iz Požeške županije porasla i kako

[28] D. Prohaska, *Ilirizam u Osijeku,* 678-679.

[29] HDA, fond: *Bansko vijeće* (dalje: BV*) -unutarnji odsjek,* S-1848, br. 35.

[30] Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: Arhiv HAZU), Fond: *Ostavština Josipa Jelačića*, S-1848, I/e, VI, 9.

treba uputiti na tu granicu dva odreda pješadije.[31] Kako su u mađarskoj vladi toga trenutka procjenjivali situaciju vidljivo je iz pisma Lajosa Kossutha upućeno vojnom komesaru Csányiju: „A sada je nevolja i zbog Slavonije. No, da ne bi Mađarsku dovodili u opasnost, neka otpadne i ona, ali u svakom slučaju uz očuvanje Petrovaradina i Osijeka.“[32]

Od početka septembra 1848, tj. od carske rehabilitacije, Jelačiću je vraćena titula bana te je vojni pohod na Mađarsku bio na vidiku pa su mađarski honvedi namijenjeni za Osijek upućeni sada na drugu stranu, zbog čega je kod mađarona u Virovitičkoj županiji došlo do kaosa. Pisao je veliki župan L. Janković novom mađarskom ministru rata Meszárosu, kako je županijska blagajna prazna jer se porez ne može skupljati pa je zato najvažnije bilo održati mir u narodu.[33] Nešto ranije, 22. augusta, iz Požege je srpski osječanin Mojsije Georgijević pisao Josipu Jelačiću o stanju u Virovitičkoj županiji, kako je „terorizam mađaronski i ovdašnjih poludjelih Nijemaca“ bio veliki, pa se narodnjaci nisu smjeli aktivirati do dolaska graničara u Virovitičku županiju. M. Georgijević je uputio poziv da J. Jelačić posjeti Osijek, ali je poziv odbijen s napomenom: „da nikad nije sumnjao u Osječane niti se bojao da među njih dođe, vjerujući da narod osvjedočen u čistoću njegovih namjera. U Virovitici je ipak zakazao Skupštinu jer mu je bliža, jer je ona bila sjedište stare županije, a i stoga što mu vremena baš niti jedan jedini sat više ne preostaje.“[34] Ipak, Jelačić se bojao da Mađari ne pridobiju sasvim Virovitičku županiju te da preko nje napadnu i Hrvatsku, jer se njegova vojska tada skupljala u Varaždinu. Jelačić je 3. septembra došao u Virovitici i organizirao županijsku skupštinu te promijenio županijsku upravu. Od tada je nakon skupštine u Virovitici ostalo u županiji dvovlašće. Narodnjaci su bili u Virovitici sa novom županijskom upravom, a u Osijeku mađaroni sa svojim mađaronsko-njemačkim magistratom. Držala se vojna osječka Tvrđa neutralno sa politički labilnim generalom Josipom Jovićem. Već sutradan 4. septembra 1848. J. Jelačić je carskim proglasom rehabilitiran za bana i svoje (ujedno i carske) napore usmjerio na vojne pohode prema Mađarskoj. Za kraljevskog povjerenika istovremeno je u Virovitičkoj županiji i grad Osijek, velikog župana L. Jankovića ime-

[31] Arhiv HAZU, fond: *Ostavština Šišićeva*, S-1848, br. 231/319.

[32] Zoltán, I., Toth (Золтан Тот), *Кошути и националний вапрос в 1848-1849. года*, Будапешт, 1954, 51.

[33] Arhiv HAZU, fond: *Ostavština Šišića,* S-1848, br. 231/386.

[34] *Isto*, br. III, B. 26, (*pismo: Georgijević-Jelačić*) 28. august 1848.

novala mađarska vlada (Ministerium) 3. augusta, sa naredbom da skloni županijsku blagajnu, pečat i arhiv u osječku Tvrđu i pokuša spriječiti održavanje narodnjačke skupštine u Virovitici. L. Janković je nakon imenovanja odmah otišao u Mađarsku na dodatne konzultacije.

Veći broj mađarona u jesen 1848. godine od strane narodnjaka bio je proglašen narodnim neprijateljima te su im bila oduzeta imanja. Od tada je čitava županija, osim grada Osijeka, bila pod narodnjacima, koji su tamo počeli organizirati vlast. Svi su kotarski suci koji su bili u službi mađaronske uprave ostali na položajima, a u novu administraciju županije ušlo je dosta starog feudalnog i činovničkog elementa.[35] Od septembarske skupštine Virovitičke županije u Virovitici, koja je predstavlja pobjedu narodnjaka, pa sve do februara 1849. godine, odnosno oslobođenja grada Osijeka, situacija u Virovitičkoj županiji neprekidno je bila u znaku nemira i konfuzije. Držala se neutralno osječka Tvrđa sve do ulaska mađarskih trupa u grad, 22. oktobra 1848. godine. Međutim, prekretnica događaja bilo je ulaženje Mađara pod grofom Cásimirom Batthyányijem u Osijek 22. oktobra, uz odobravanje zapovjednika osječke Tvrđe generala Jovića. Banski namjesnik J. Bunjik se žalio banu J. Jelačiću, moleći ga za pomoć, „ali da ona dođe iz Banije jer su Virovitičani bili mađaroni i ostaće dok se silom ne pokore i spaije najvekši buntovnici sa Osečani ne kazne.“[36] Ban J. Jelačić je u takvoj situaciji pisao srpskom vojvodi Stefanu Šupljikcu da je „Slavonija sa svih strana pusta, te tu se bojati najviše navala. Dobro bi dakle bilo, da vi nekoliko hiljada ljudi iz Vojvodine na slavonsku Dravu pošaljete, te tamo međe obsjednete zajedno sa slavonskom insurekcijom. Ovo ne samo da je dobro nego je i neophodno i nuždno: za to od vas i od srbskog naroda izgledam, da to odmah i učinite u ime međusobne, bratimske pomoći, koju smo si obrekli“.[37]

Prilike u Virovitičkoj županiji dobro je poznavao J. Bunjik, a posebno u Osijeku za razliku od bana J. Jelačića, smatrajući da je jedina nada narodnjacima u Osijeku i Virovitičkoj županiji Požeška županija. Bio je postavljen zahtjev da se skupština Virovitičke županije održi u Požegi. Zadatak koji je J. Bunjik izvršio, bilo je slanje Narodne straže iz Požeške županije na Dravu kako bi spriječili prodor Mađara (opremanje i osposobljavanje stražara bilo je pod vodstvom Miroslava Kraljevića). Na Dravu su upućeni 25. oktobra 1848. dva bataljuna u okružje

[35] HDA, VŽ, fond: *Conscriptio comitatus Veröczensis* (dalje: CCV), S-1848, br. 3/4.

[36] *Novine dalmatinsko hrvatsko slavonske*, 14. novembar 1848, br. 126.

[37] HDA, fond: VŽ, PS, S-1848, br. 557/1.

Viroviticu i Šokac (Donji) Miholjac. Zadatak J. Bunjika bio je da snimi prilike u Osijeku te da smijeni mađarski raspoložene županijske i gradske (osječke) činovnike, odnosno da po banovoj naredbi u Virovitičkoj županiji uvede „red i mir“.[38] M. Georgijeviću je bio zadatak da u pogledu sigurnosti i mira shodne naredbe čini, da sarađuje sa susjednim županijama i austrijskim generalom Trebersburgom, a o čemu je morao povremeno podnositi izvještaje zagrebačkom Banskom vijeću. M. Georgijević je politička pitanja u županiji rješavao po banskom odobrenju te u Valpovu bio desna ruka generalu Trebersburgu, brinući se o ishrani, naoružanju, smještaju vojnika, pa čak i vojnim mapama. Kada je župan J. Janković premjestio sjedište županije iz Osijeka u Đakovo, M. Georgijević je predlagao da se sjedište premjesti u Šokac Miholjac ili Našice, bliže fronti, zbog čega je između njih došlo do sukoba. Potpuni razlaz među njima nastupio je kada je J. Janković odbio da uhapsi našičkog grofa Ladislava Pejačevića i njegove činovnike, što je i J. Bunjik tražio preko M. Georgijevića.[39] M. Georgijević se razilazi sa J. Bunjikom, dajući ostavku koju nije prihvatio Jelačićev podban Mirko Lentulaj, tada ne nalazeći bolju zamjenu za njega. Pišući banu bunio se J. Bunjik, da nije pravo da slabo naoružana požeška Narodna straža proliva krv za „izdajice“ u Virovitičkoj županiji te da se činovništvo razbježalo „a ljudima su svi izdajice“, jer su sami pozvali Mađare „da ji od garde i troškova oslobode.“[40] Narodna straža se toliko razbježala da je podban M. Lentulaj tražio da austrijski maršal Dahlen pošalje generala Todorovića sa dva bataljuna „tako da čedu moći Slavonci sada mirno spavati.“[41] Vrijeme između 15. novembra i 15. decembra 1848. proteklo je u županiji s manjim okršajima oko Osijeka. Stanje se poboljšalo dolaskom Petrovaradinske pukovnije i graničara generala Todorovića, a posebno poslije 19. decembra kada su Mađari bili vojno potučeni kod Čepina. M. Georgijević je da bi sredio prilike u županiji, u Našicama 10. decembra savjetovao sve suce da daju izvještaje o prilikama u svojim kotarima. Daljski bilježnik Jezdimirović i virovi-

[38] Filip, Potrebica, *Društveni odnosi u Požeškoj županiji 1848.* (dr. disert.), Filozofski fakultet Zagreb, Zagrab, 1981, 409-429.

[39] HDA, fond: BV, S-1849, svezak I, br. 400.

[40] Arhiv HAZU, fond: *Ostavština Josipa Jelačića*, II. c, br. 55. (*pismo Bunjik-Jelačić, 12. novembra 1848*).

[41] *Isto*, br. 60.

tički sudac Belošević, konstatirali su da je stanje na terenu napeto „zbog popisanja garde i landštruma“ i „zbog pomanjkanja hrane i poreznih dugova“. M. Georgijević u svom pismu M. Lentulaju 29. decembra, pisao je, da ljudi u Zagrebu imaju krive predstave o stanju u Virovitičkoj županiji: “Obće je mjenje u Hrvatskoj da je naš narod ovdje hrđav, da je pomađaren i narodnoj stvari našoj dušmanin. Dalje se misli da su ovdje bog zna kaki agitatori i bog zna kake opasne fikcije za našu narodnu stvar, a ja vas uvjeravam da stvar drukčije stoji i da nije u hrđavosti... Treba stvari svom tečaju ostaviti, kao što to u cijelom svijetu biva hominum confusioni et dei providentiae.“[42] Upravljajućem odboru županije odgovorilo je Bansko vijeće, kako će i dalje postavljati povjerenike jer ga je „izdajstveno predanje“ Osijeka uvjerilo u tu nužnost.[43] Bansko vijeće je 14. februara 1849. promijenilo povjerenika za Virovitičku županiju te postavilo na tu funkciju Ivana Zidarića, dotadašnjeg župana Križevačke županije, ali se tome županija usprotivila, no bezuspješno.[44] Konfiskacija posjeda mađaronskih prvaka u županiji bila je izvršena početkom 1849. godine: L. Jankovića, Ladislava Pejačevića, Mirka i Huga Marinovića, Kapistrana Adamovića, L. Szállopeka i Eduarda Talliana, a na njihovim posjedima bili su postavljeni upravnici imanja.[45] I. Zidarić je postao banski namjesnik predstavnik reakcionarnih snaga u Virovitičkoj županiji u proljeće 1849. godine, koji je ubrzao rehabilitaciju mađaronskog plemstva i suzbio svaki pokušaj ugrožavanja veleposjeda od strane seljaštva.

Virovitičkoj županiji nije u praksi puno donio Oktroirani Ustav 1849, niti je mogao saživiti u županiji zbog starih i neizmjenjenih odnosa i političkih snaga. U rukama veleposjeda i trgovačkog kapitala bila je nova narodnjačka vlast, koji su bili udruženi i vojskom obilato potpomognuti spriječavali agrarne reforme i suzbijali pobune seljaštva, a što je bio i istovjetni interes Bečkog dvora.[46] Oktroirani ustav nije saživio, ali ne zato što u Virovitičkoj županiji to nije mogao, već zato što je kratko trajao, s obzirom da je brzo uveden tzv. Bachov apsolutizam, kojim je Ustav bio suspendiran.

[42] HDA, fond: VŽ, *Protokol Politico-publica* (dalje: PPP), S-1849, br. 45.

[43] *Isto*, S-1849, br. 92.

[44] *Isto*, S-1849, br. 89.

[45] *Isto*, S-1849, br. 16.

[46] Slavko, Gavrilović, Virovitička županija u revoluciji 1848-49, *Historijski zbornik*, XIV, Zagreb, 1961, 1-73.

Požeška županija u “revolucionarnim” zbivanjima 1848. i 1849. godine

Sjeverno od Vojne krajine i južno od Virovitičke županije, prostirala se Požeška županija,[47] a 1848. godine bila je podijeljena na sedam kotara: Donje okružje činili su kotari: cernički, kutjevački, pleternički i velički, a Gornje: daruvarski, kutinski i pakrački. Svaki je kotar birao po jednog predstavnika u Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor, a grad Požega po dva. Županijska skupština je radi uspješnijeg djelovanja 15. jula 1848. godine odlučila izabrati poseban “Upravljajući odbor” Požeške županije, koji će djelovati umjesto županijske skupštine.[48] U Požeškoj županiji u neredima 1848. godine, koji su zabrinuli županijsku skupštinu i bana Jelačića, Upravni odbor je 17. oktobra 1848. godine na zahtijev bana Jelačića, popisao sumnjive osobe (popisano 66), među kojima su pretežito bili Jevreji te ih posebno nadgledao. Bilo je malo osoba koji su iz uvjerenja podržavali interese mađarske vlasti,[49] a za takve osobe i uvjerenja bile su organizirane “Narodne straže” u Požegi.[50] U Požeškoj županiji bila je nepovoljna struktura selišta i bivših kmetskih obitelji. Tako je 1/2 selišta imalo 1.244 bivših kmetskih obitelji ili 50,8% ukupnog broja bivših kmetova, dok 33,8% selišta Požeške županije ima 467 selištaraca u veličini jednog selišta. Prevladavalo je sitno i srednje seljaštvo.[51]

Nestašice hrane bile su česte te je pomoć za ljude i stoku morala stizati često od Kraljevskog namjesničkog vijeća, a slično stanje je bilo i u Virovitičkoj županiji. Za Požešku županiju potrebna hrana bila je dobavljena iz ugarske Baje i drugih skladišta te prebačena Dunavom i Dravom do Dalja, Osijeka te Savom do Broda. Na primjer takvo žito je dobavljeno u kasarne: Kutjevo,

---

[47] Igor, Karaman, *Suvremeni katastar u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća,* HAZU, Vinkovci, 2.

[48] Filip, Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-1849*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984, 16.

[49] Julije, Kempf, Hrvatski ban Jelačić u Požegi 1848, *Hrvatski list*, br. 9, Osijek, 1928, 198.

[50] *Isto*, Osnivanje “Narodne straže” u Požegi 1848., *Hrvatski list*, br. 9, Osijek, 1928, 212.

[51] Rudolf, Bićanić, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, 1952, 106-107.

Sirač, Pakrac i Pleternicu i dijeljeno prema potrebama.[52] Ilustrirao je kutjevački sudac Josip Žuvić u Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom saboru 1848. godine teško socijalno stanje, kada je raspravljao o "Urbanskom pitanju", naglasivši: "Napokon prelazim na prijedlog glede Slavonije najglavnije, a to je žirovina, ili kako Slavonci, koje ja zastupam, kažu: život - kada sam od kuće odlazio, kazali su mi: Donesite nam život! - Kada meni u Zagreb pišu, štijem: Donesite nam Život! A kada kući dođem, prva će riječ mojih prijatelja biti: Jeste li nam donijeli Život?"[53]

U "revolucionarnim" zbivanjima 1848. godine Požeška županija je u narodnjačkom pokretu bila ispred Virovitičke i Srijemske županije. Za narodni jezik županijska skupština i gradski magistrat se u Požegi prvi opredjelio. Uprava Požeške županije i gradska uprava Požege, zahtijevale su cjelokupnost hrvatskih zemalja i štitile narodni jezik. Već 29. marta 1848. godine govorilo se narodnim jezikom u Gradskom vijeću Požege, a što su zabilježile Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske: "U tome je složena Požega prvi krasni primer dala svoj domovini. Vidi se, da se Požežani nisu odrekli stare svoje slave!"[54] Vanredna mala županijska skupština održana je istog dana, na kojoj se isključivo govorilo narodnim jezikom, gdje se raspravljalo i o narodnom jeziku. Podžupan Vatroslav Peičić izjavio je kako su Srijemci iznevjerili težnje i priključili se Ugarskoj, a što namjeravaju učiniti i Virovitičani. Zbog toga je osnovan odbor koji je bio zadužen "da ode u Osijek te obavijesti upravu grada i virovitičke županije.... da će nas samo smert od bratje Hervatak rastaviti i da nećemo drugi nego materinski jezik za naš poslovni imati".[55] Iz grada Požege i Požeške županije delegacija je otišla u Osijek 29. marta 1848. godine i ponijela pismo magistrata grada Požege koje je bilo namjenjeno magistratu grada Osijeka, u kojem je pisalo: "... jer smo čuli da i u varoši osječkoj 2 barjaka različiti perše."[56] Naime, tada je Osijek bio podijeljen grad, pa su istovremeno u Tvrđi visjele i ugarska i hrvatska zastava, zajedno sa carskom zastavom. Sastavio je pisma u Požegi Miroslav Kraljević, koja su poslana Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, sa nakanom da se spriječi utjecaj Mađarske i priključenje

[52] F. Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-1849,* 34.

[53] Jaroslav, Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I. do ukidanja feudalnih odnosa u Hrvatskoj god. 1848,* Zagreb, 1952, 214-216.

[54] *Novine Hrv.-slav.-dalm.,* br. 31, od 6. IV. 1848.

[55] *Isto,* br. 31. od 6. IV. 1848.

[56] *Isto*.

tih županija Ugarskoj.[57] Sastavljene su istovremeno “želje” naroda Slavonije pod naslovom: “što žele svi pravi Slavonci”. Međutim, nije poznato tko je napisao “želje naroda Slavonije” i da li su negdje objavljene, a u zagrebačkim “Zahtijevanjima naroda” tražilo se deklarativno ukidanje kmetstva, a u osječkim “Željama Slavonaca” da se puku olakšice dadu.[58] U mađarskom Ministeriumu (vlada), od kada je imenovana 8. aprila 1848. propaganda Mađara naročita je pojačana, značajnije osobe bile su uz Lajosa Bathyányija, Lajosa Kossutha kao ministar financija i Ferencz Deák kao ministar pravde. Požeška županija se kao narodnjačka županija, opirala dopisima mađarskog Ministeriuma i priklanjala hrvatskim županijama, Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom saboru i banu J. Jelačiću. Upućivao je mađarski Ministerium proklamacije i naredbe slavonskim županijama koje su spominjale Hrvate ili Srbe, a “o Slavoncima nije bilo riječi”. Stoga je tadašnji dopisnik iz Požege zaključio: “ili misle da Slavonije nema ili nas drže zajedno sa Hrvatima i Srbima ili su uvjereni da smo mi dio Ugarske - Mađari.“[59]

Jenjavao je narodni pokret u Požegi i Požeškoj županiji početkom maja 1848, jer je narod očekivao da će njegove zahtjeve riješiti Sabor. Došlo je do pogoršavanja političkih prilika u županiji imenovanjem generala Vojne Granice I. Hrabowskog za komesara Slavonije, jer se smatralo da je ovo imenovanje imalo zadatak da se Jelačić makne i “da se u Slavoniji uvede red i mir”. Nemir je bio izazvan i time što je mađarski Ministerium proklamirao: “da županie Požeška, Sremska i Virovitička skup s regimentami Gradiškom, Brodskom i Patrovaradinskom nisu kraljevina Slavonska.”[60] Hrabowski je pisao 22. maja 1848. godine Gradu Požegi da spriječi slanje zastupnika u Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor. Ovu naredbu nije prihvatio Grad Požega, odgovorivši pismom da neće odustati od slanja poslanika u Hrvat.-slav.-dalm. sabor i da će o tome obavijestiti bana. Isto tako je 24. maja 1848. godine županijska skupština otkazala poslušnost Hrabowskom i ostala privržena banu.[61]

Odbor sigurnosti Požeške županije izabran je 26. aprila 1848. zbog očuvanja reda i mira, a o svom je radu redovno izvješćivao županijsku upravu i bana. Bili su imenovani gotovi svi kotarski suci, predsjednik sudbenog stola te

[57] *Isto*, br. 31. od 6. IV. 1848.

[58] *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 33, Zagreb, 11. IV. 1948.

[59] *Isto*.

[60] F. Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-1849*, 129.

[61] *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 59, Zagreb, 10. VI. 1848.

ostali činovnici županijske uprave u Odbor sigurnosti, a bila je Odboru sigurnosti na raspolaganju i vojska. Za predsjednika prijekog suda imenovan je podžupan J. Bunjik, u njegovoj odsutnosti Skender Farkaš, a za bilježnika M. Kraljević.[62] Za svako uznemiravanje bili su spremni na kažnjavanje, čak i najstrožom kaznom - smrću. Bilo je zato zamoljeno poglavarstvo grada Osijeka, da krvnika kojeg i Požeška županija plaća, obavijesti "da ako bude potrebe, bude pripravan da svoju dužnost izvrši."[63] Učenici gimnazije u Požegi su kao u Osijeku 1848. godine, isticali zahtijeve i narodne prohtjeve te izvjesili "ilirsku" zastavu, što je ostalo zabilježeno u "Novinama damlatinsko-hrvatsko-slavonskim". Događaji od marta do polovine jula 1848. u Požeškoj gimnaziji predstavljali su sastavni dio općih revolucionarnih zbivanja u Požeškoj županiji, a prestankom rada škole polovinom jula 1848, nastupilo je smirivanje učenika, jer su učenici tada bili pozvani da pristupe prekinutim ispitima. Naredba je u Požeškoj županiji ozbiljno shvaćena kada je Bansko vijeće 8. juna 1848. donijelo naredbu o provođenju izbora 5. juna 1848. za Hrvat.-slav.-dalm. sabor. Između ostalog u objašnjenju za izbore, napomenuto je da po izbornom zakonu poslanik "treba da bude slavjan, čvrste volje i krepka duha, vešt narodnom jeziku u kome će govoriti."[64] Po Aleksiju Jelačiću Požeška županija je 1848. godine imala 64.467 stanovnika i mogla je birati do deset poslanika, a grad Požega dva poslanika.[65] S brojem stanovnika odnos broja poslanika, najpovoljniji je bio u Požeškoj i Križevačkoj, a najnepovoljniji u Zagrebačkoj županiji i Vojnoj granici. Sve tri slavonske županije su imale 25 poslanika, a hrvatske tri županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska), 33 poslanika. Tada je zajedno sa poslanicima iz Vojne granice, u Hrvat.-slav.-dalm. saboru trebalo biti 102 poslanika. Isticane su, podnesene i sastavljene "Želje i zahtijevanja naroda Županie Požeške" Hrvat.-slav.-dalm. saboru u vrijeme održavanja izbora 27. juna 1848. godine. Prema Slavku Gavriloviću ove su "Želje...",[66]

[62] HDA, fond: *Požeška županija* (dalje: *PŽ*), br. 79 i br. 174, svezak CDXLIX.

[63] *Isto*, svezak - 1848, br. 172, SV-CDLXV.

[64] *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 38 i 52, Zagreb, 22. IV. 1848. i 25. V. 1848.

[65] Aleksije, Jelačić, *Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji 1848-1849. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka*, Zagreb, 1925.

[66] Jaroslav, Šidak, Seljačko pitanje u kmetskoj politici 1848, *Jugoslovanski Istorijski Časopis* (JIČ), 2-1963, Beograd, 1963, 26.

predstavljale izraziti agrarni program, dok se s tim u potpunosti nije složio Jaroslav Šidak,[67] priznajući da su one imale radikalne poglede. U Požeškoj županiji zbog opasnosti iz Virovitičke županije organizirale su se Narodne čete, odnosno narodni stražari za "potrebe obrane domovine."[68] Narodne čete su brojčano porasle poslije posjete J. Jelačića Požeškoj županiji.[69] "Odbori sigurnosti" i "Narodne straže" u gradu i selima, bile su organizirane na temelju odluke Banskog vijeća, a koje su činili svi muški građani županije od 15 do 50 godina starosti. Raspolagala je Požeška županija 15. augusta 1848. sa 12.601 pripadnika Narodne straže te je u prosjeku po kotaru bilo oko 1.800 stražara. Smatrajući u Požeškoj županiji da neće biti moguće braniti se vlastitim snagama, zamoljen je J. Jelačić da se s Križevačkom i Đurđevačkom pukovnijom približi Virovitičkoj županiji, u tadašnjem žarištu opasnosti.

Hrvat.-slav.-dalm. sabor na zahtjeve županije nije reagirao, vjerojatno ocjenjujući da je realna opasnost iz Virovitičke županije preuveličana. Ipak je J. Jelačić naredio J. Bunjiku (postavljajući ga za svog povjerenika Virovitice i Požege), da zbog tadašnje dominacije mađarona u Osijeku, u "Virovitičkoj županiji uvede mir i poredak". Bunjik je poslao Narodnu stražu u Virovitičku županiju na Dravu, kako bi spriječio prodor Mađara u Slavoniju. Upućena su 25. oktobra 1848. dva bataljuna iz Pakraca na Dravu i jedan bataljon iz Požege u Viroviticu, od ukupno 3.000 ljudi. Kako se o opskrbljivanju istih bataljuna pod vodstvom M. Kraljevića, nije dovoljno brinulo, vojnici su stvarali nered i time izazivali nesnošljivost kod lokalnog stanovništva. I vojska iz Brodske pukovnije i Gradiške pukovnije upućena je prema Dravi, kada je u oktobru 1848. u Osijek došla mađarska vojska. Kako su bili veoma složeni odnosi u Narodnoj straži zbog nepoznavanja opće situacije na terenu, Upravni odbor Požeške županije organizirao je službu špijunaže.[70] Kada se iz Osijeka mađarska vojska povukla (14. februara 1849), uloga Narodnih straža postala je suvišna, ali je Upravni odbor Požeške županije zatražio da ostanu u sastavu redovne carsko-kraljevske vojske, no general Trebersberg je predložio da se raspuste i odu kući jer su obavile svoj zadatak. Isto je o tome obavijestio Upravni odbor županije, banskog namjesnika M. Lentulaya (15. februar 1849) i generala H. Dahlena, te

[67] S. Gavrilović, Agrarno-socijalno zbivanja u Požeškoj županiji 1848-1849, *Godišnjak* Fil. fak. N. Sad (GFF), Novi Sad, 1960, 37.

[68] *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 60 i 61, Zagreb, 13. juna / 15. juna 1848.

[69] *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, br. 75, Zagreb, 18. VII. 1848.

[70] F. Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848. i 1849*, Zagreb, 1984, 253.

je 17. februara 1849. izvršeno raspuštanje Narodne straže.[71] Iako su oficiri Narodne straže bili nezadovoljni s raspuštanjem Narodne straže, čime se složio i ban Jelačić, odlučeno je na temelju tzv. "Privremene osnove", da se zadrži po županijama dio Narodne vojske od 20 četa (svaka četa po 1.200 momaka).[72] Uvođenjem tzv. oktroiranog Ustava 4. marta 1849, konačno je izvršeno raspuštanje Narodne straže Požeške županije pa su time ratni uslovi u županiji bili završeni.

Srijemska županija u "revolucionarnim" zbivanjima 1848. i 1849. godine

Srijemska županija imala je velike ekonomske i socijalne sličnosti s mađarskim županijama.[73] Pored Nijemaca u županiji se neprestano povećavao i broj Mađara, Slovaka, Rusina i Jevreja, dok je broj Hrvata i Srba stagnirao.[74] U županiji su najistaknutiji bili: Eltz, Pejačević, Khuen, Marczibányi i Kotek. Imigraciju Nijemaca i Mađara pojačali su plemići koji su otkupljivali zemlju od domorodaca, uglavnom Hrvata i Srba.[75] Ponašanje srijemskih pravoslavnih / Srba bilo je specifično 1848. i 1849. godine, a ono što su najbolje ilustrirale Pavlovićeve novine u Pešti:[76] "raspuštenost i razvrašenost... raskoš i črezmerno trošenje izrok je, što naši ljudi preprodaju kuće i zemlju svoju... prodaju, a Nijemci i Mađari kupuju, i tako naši osiromaše i nestaje ih, ili sluge postaju". Bilo je velikih nameta na seljaštvo, što se očitovalo u čestim obraćanjima pučanstva županijskim skupštinama, kao i ugarskom Namjesničkom vijeću, u kojem su tvrdili da su državni i županijski porezi postali nepodnošljivi. Stanovništvo u Srijemskoj županiji dodatno je trpjelo i zbog nametnutog uzdržavanja tri bataljona vojnika, podvoza, nedostatka ispaše i stočne hrane, kuge i drugih pošasti, pa je emigracija postala zabrinjavajuća.[77] Gajeve Narodne novine

[71] HDA, *FPŽ, spisi 1849*, svezak 451, br. 1540/230.

[72] HDA, *FPŽ*, Protokol 1849, svezak 79. i 80, br. 704.

[73] Slavko Gavrilović, *Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka*, Beograd, 1960, 9.

[74] HDA, *Fond Srijemska županija* (dalje: *FSŽ*), spisi 2585/1789, 894/1828, 1956/1835, 3733/1847, 114/1825, 319/1848.

[75] Hermann, Holler, *Syrmien und sein Deutrehtum,* Leipzig, 1941, 37; Johann Csaplovich, *Slavonien und zum Theit Croatiner*, Pesth 1819, II, 69; Alexins, von Fenges, *Statistik des Konigreichs Ungarn, I*, Pesth, 1843, 58 i 91.

[76] *Serbske narodne novine*, br. 64, 17. VIII 1847.

[77] HDA, *FSŽ*, br. 2273/183.

o migracijama iz Srijema pisale su da u "Sremu serbskog naroda sve manje biva, a na mjesto njega svendilj Slovaci, Njemci i Mađari se sele."[78]

Bezbjednosna situacija u županiji, prema izvještajima od 1845. do 1848. godine, bila je vrlo loša. Razbojničke bande u Srijemu bile su česte, a u Gladnoshni (*Liga malevolorum Gladnoshiensi*) spominje se neki obračun s razbojnicima kojom prilikom su ubijena dva bandita, uključujući i nekoga "slavnog Jovana".[79] Godine 1847. zatvorena su 244 lica (166 Srba, 66 katolika i 12 drugih), od kojih 120 zbog krađe i 26 zbog ubistva, a šest osoba je osuđeno na smrt. Kriminal se povećao u proljeće 1847. godine zbog povećane imigracije u Srijem, tj. priliva radnika iz drugih županija zbog zarade i nestašice hrane u mjestima odakle su dolazili. U županiji su preduzete vanredne mjere zbog povećanja broja paleži.[80] Veličina posjeda velikog broja plemića na srijemskim imanjima - armolista kretala se od 10 do 30 jutara oranica (s izuzetkom zamjenika župana Josipa Zsitvája sa 42 hektara oranica). Najvažnija trgovačka središta u županiji bili su Vukovar, Ruma i Irig, kojem je administrativno središte bio Vukovar, povezan s Osijekom i Bačkom, a Dunavom s Peštom. U Pešti i Osijeku najčešće se nabavljala trgovačka roba, svinje u Srbiji i Bosni, a volovi u Bačkoj i Banatu. Jevreji i Srbi činili su većinu trgovaca, a trgovina žitom bila je najunosnija.

Mađarska vlada već je usvojila Srijem kao dio svoje "južne Mađarske" i htjela ga je odvojiti od Hrvatske i Slavonije. Međutim, u Srijemu je, pored Ilirskog pokreta, postojala i snažna mađarska politika. Nositelji mađarske politike bili su županijski i aristokratski činovnici, uglavnom mađarske nacionalnosti, neki aristokrati, poput Khuena i Marczibányija, odnosno mađarsko i njemačko stanovništvo u županiji. Narodnjačke ideje i ilirski pokret nisu imali snažne posljedice u županiji, osim kod franjevaca i malog broja trgovaca, jer su izjave iliraca često zbunjivale stanovništvo, na primjer 1836. godine, izjavama da su Hrvati i Srbi jedan narod, sinovi majke Slavije, da uvode svoj nacionalni jezik kao "diplomatski" u Hrvatskoj.[81] Nije precizirano koji je jezik narodni jezik, što je otežalo međunacionalne odnose u županiji, koja je svoja

[78] *Ilirske narodne novine*, br. 77, 24. IX. 1842.

[79] HDA, *FSŽ*, spisi 3805/1845.

[80] Isto, br. 3733/1847.

[81] Josip, Horvat i Jakeša, Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, *Građa za povijest književnosti Hrvatske*, knj. 26, Zagreb, 1956, 21-22

pisma dobivala i slala na latinskom i mađarskom jeziku.[82] Dugo su vremena županijske skupštine bili mađaronsko-narodnjački sukobi oko jezika i političke pripadnosti Srijema. Srijemska županija redovito je slala svoje poslanike i u hrvatski sabor i u mađarski parlament. Srijemska županija imala je neodređeno stajalište o pitanju (pozivu) Požeške županije, da se izjasne pripadaju li tri slavonske županije Mađarskoj (Ugarskoj) ili Hrvatskoj. Srijemska županija imala je neodređen stav i naredila svojim poslanicima da izjave da su te županije podložne banskoj vlasti i da su zakone primale od zajedničke ugarsko-hrvatske skupštine u Požunu, koje je željela zadržati.[83]

Mađarska vlada vodila je netaktičnu politiku prema Srijemu, poput inzistiranja na samo "mađarskoj političkoj naciji" i uskraćivanja prava na samopredjeljenju nemađarskih naroda, što je dodatno zakompliciralo ionako složenu situaciju.[84]

Vraćajući se s peštanskog sajma, vukovarski trgovci donijeli su vijest o neredima u Pešti (15. marta 1848).[85] Interesi naroda bili su podijeljeni, u čemu su mađaroni osvojili Gornji Srijem uz pomoć dijela katoličkog svećenstva i Nijemaca, a narodnjački pokret se konsolidirao u Donjem Srijemu s centrima u Šidu i Rumi. Mađaroni su među seljacima propagirali "da za onu slobodu koju narod rječnim ukidanjem robote i desetka dobija, samo Mađarom blagodariti ima ..."[86] Dalje, svjesno su radili na političkoj akciji na osnovu tzv. "mađarskih zakona", ali nisu bili spremni za agrarnu reformu.[87] Između Mađara i narodnjaka u županiji su postojale podjednake snage do maja 1848. godine, jer su u Vukovaru mađaroni bili većina, a narodnjaci u Šidu i Rumi. Borba narodnjaka i mađarona odvijala se usmeno na županijskim skupštinama i uglavnom se svodila na pitanje jezika ("narodni" ili "slavonski"), ukidanje kmetstva, rabote i davanja desetine.[88] Izaslanik srpske vlade V. I. Golub u jednom izvještaju zabilježio je da "Mađaroni koji svuda imaju dobrovoljne i slobodne uhode, nastoje pobuniti građane u Vukovaru... u njemu ima žešćih mađarona nego u samoj Mađarskoj... oni narodu govore da Hrvatska nije u

[82] Velimir Deželić, *Pisma pisana Ljudevitu Gaju*, Zagreb, 1909, 7.

[83] HDA, *FSŽ, Protokol spisi* 2974/1843.

[84] Slavko, Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848-1849*, SANU, 43, Beograd, 1963, 93-94.

[85] *Sveobšte jugoslavenske i serbske narodne novine*, br. 25, 25. III. 1848.

[86] *Narodne novine* (Zagreb), br. 54, Zagreb, 5. V. 1849.

[87] Arhiv HAZU, *Fond Ostavština Ferde Šišića* 231/165.

[88] *Narodne novine*, br. 32, 8. IV. 1848.

stanju da sama izdržava svoju vladu, pa bi zato građani i čitav narod morali strašne terete nositi, ako ostanu u njenom sastavu.”[89]

Novoosnovani Odbori sigurnosti Gornjeg i Donjeg Srijema stvoreni su radi očuvanja mira, a u gradovima su formirane Narodne garde.[90] Novim proglasima (tzv. Zakonima) o “Zahtjevanjima naroda” pod utjecajem Sabora i ugarskog Namjesničkog vijeća, u Srijemu su se pojavile razne reakcije. Srpska štampa takođe je zabilježila glasove o narodnim nemirima koji su se proširili na Zemun i Beograd: “U Sremu su se seljaci pobunili protiv spaija, ištu sve pustare, a tako je i u nekim bačkim selima na Dunavu.”[91] “U dva sela oko Vukovara seljaci oteli zemlju od spaija koja je negda bila... Oni hoće da sve sebi prisvoje.”[92] Prema seljaštvu mađaroni i narodnjaci su zauzeli isti stav. Mađaroni su vojskom potiskivali seljačke pokrete, a narodnjaci putem štampe osuđivali ciljeve seljaka.

Prava agrarna „revolucija“ dogodila se tokom aprila i maja 1848. godine (seljačkom pobunom), kao na imanju Dalj u Virovitičkoj županiji (na imanju mitropolita Rajačića), gdje su se seljaci “naopako uzbunili i spahiske zemlje via facti oteli i zaorali”. Rajačić je zatražio od mađarskog Ministarstva vojnu pomoć protiv seljaka. U tim okolnostima Rajačić je imao pomirljiv stav prema mađarskom Ministeriumu 1848. godine, kada se u isto vrijeme u slavonskim županijama stvarala srpska politika. Odlučujući korak u Karlovcu je napravljen sredinom aprila 1848. godine u formiranju srpsko-vojvođanskog nacionalnog i političkog programa, kada se većina Srba između Mađara i Hrvata opredijelila za Hrvate, odnosno narodnjačku politiku, tražeći Trojedinu Kraljevinu (Hrvatsko-dalmatinsko-slavonsku) kao širi državni okvir za srpsku Vojvodinu. Srbi su tako mogli izabrati vojvodu po “starom pravu”, čija se vlast protezala nad civilnim i vojnim Srijemom, Banatom, Bačkom i Baranjom.[93] Isti politički ciljevi proglašeni su i na Majskoj skupštini 1848. godine, na kojoj je stvorena Srpska Vojvodina.[94] Na skupštini je pukovnik Stefan Šupljikac postao vojvoda, a mitropolit Josif Rajačić srpski patrijarh. Odluke Skupštine “Srpske Vojvodine” u druge dvije slavonske županije snažno su uticale na Srbe.

[89] *Jugoslavenske novine*, br. 27, 31. III. 1848.

[90] HDA, *FSŽ*, spisi 974/1848.

[91] *Serbske novine*, br. 24, 28, 30, 31, od 23. III. do 16. IV. 1848.

[92] *Serbske novine*, br. 24, 28, 30, 31, od 23. III. do 16. IV. 1848.

[93] S. Gavrilović, Virovitička županija u revoluciji 1848-1849, 56.

[94] Jovan, Živković, Kako je došlo do Majske skupštine i pokreta srpskog 1848, *Branik*, 52. iz 1848.

Mađaroni su bili izazvani tim odlukama, ali su djelomično bili zadovoljni kasnijim imenovanjem generala Hrabowskog za carskog komesara ili povjerenika Slavonije i Srijema sa zadatkom da likvidira narodni pokret. Na junskom zasjedanju Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog sabora u raspravi o hrvatsko-srpskim odnosima došlo je do izražaja pitanje pripadnosti Srijema Srpskoj Vojvodini ili Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskom kraljevstvu. O tome se u Saboru žestoko raspravljalo. Saborski zastupnik Ljudevit Vukotinović o tome je zabilježio sljedeće: „Ili ćemo Srijem na papiru deržati pod zabranom ili ćemo Srijemčane ugnjetavati, silom tlačiti, gdje ih ovako dobijemo za našu stvar dobrovoljno, sresrdno, samo pod drugim imenom. Gubeći Srijem kao dio, Hrvatska dobija Vojvodinu kao cjelinu, jer s njom stupa u savez i jedinstvo."[95] Teška politička situacija nastala je u Srijemu zbog događaja oko J. Jelačića kao bana, posebno kada je J. Jelačić 8. aprila imenovao grofa Alberta Nugenta za banskog povjerenika u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji. Sam Jelačić posjetio je Srijemsku županiju u julu 1848. godine kako bi svojom pojavom smirio situaciju.[96] Glavni odbor Srpske Vojvodine u Srijemu smatra je da su Mađari neprijatelji, pa Jelačića prihvataju samo kao svog saveznika. Većina političkih vođa hrvatskog naroda u Srijemu nije bila zadovoljna odlukama Glavnog odbora Srpske Vojvodine, jer njihov stav nije bio riješen i očekivalo se da će Jelačić razriješiti svoj stav. Tenzije su počele rasti između nekih Hrvata i Srba, p aje bilo teško učiniti bilo što da se stanje normalizuju. Grof Eltz zatražio je od generala Rotha iz Brodske pukovnije da pošalje vojne trupe u Vukovar jer je u pitanju javna i lična sigurnost. Zagrebačke "Narodne novine" u Vukovaru pisale su da je "kavga među Šokci i Vlasi i zamalo da ne dodje do krvi". Upozoreno je bilo od jednog fratra: "kako Šokec hoće neki povlačit."[97] U Vukovaru, prema zapisima Franjevačkog samostana: „15. jula 1848. godine 700 Srbijanaca iz Donjeg Srijema marširalo je pod svojim vođom četovođom plijeneći i rabeći... te konačno osvanuše u Sotinu". U Vukovaru je zavladala panika: "ljudi se oboružaše, a žene svoje pokućstvo i posteljinu kud zakopaše u jame kud spremiše u samostanu... a neke otpremiše svoje stvari preko Dunava u Adu... Srbijanci iz Sotina upute 6 ljudi u izvidnicu, a vukovarski pastiri ih spaze, pojure u grad i izazovu još veću pometnju, pa oboružani puškama, vilama i batinama, građani s vojnicima pohrle Serbijancima ususret. Brzi dolazak

[95] *Saborske novine*, br. 3-5, juna 1848.

[96] Arhiv HAZU, fond: *Ostavština Jelačić III.* c. 2, Predstavka od 18. VII. 1848.

[97] *Narodne novine*, br. 80, 29. VII. 1848.

Jelačića u Vukovar 17. jula 1848., smirio je prilike u gradu.”[98] Jelačiću je u tim trenucima bilo teško jer je trebalo naći kompromise između srpskih, njemačkih i mađarskih interesa povezanih s gen. Habrowskog, zatim interesi ugarskog Ministeriuma, a možda i hrvatskih interesa kako zadržati Srijem. Održao je županijsku skupštinu u Iloku (21. jula 1848) i obnovio županijsku upravu.[99] General Hrabowski optužio je Jelačića za uspostavljanje nove županijske uprave i proglasio je nezakonitom, naredivši Nikolimu Sabajnu da uz vojnu pomoć vukovarskog garnizona održi “staru” vlast. Neki Srbi nisu bili zadovoljni time, što se vidi iz pisma u kojem je srpski pododbor iz Šida podnosio izvještaj srpskom Glavnom odboru, da je ban imenovao ljude za sudije “koji su najveći protivnici narodnosti naše” i da je to javno rekao: “Kakav Odbor, kakav patrijarh i kakav vojvoda u Vojvodini, kad je Srem čast deo Banovine.”[100] Nakon Jelačićevog odlaska iz Srijema, mađaroni su se ponovo aktivirali, oslanjajući se na podršku Brodske pukovnije generala I. Hrabowskog i njegovog sjedišta u Vinkovcima. Česta hapšenja srpskog Glavnog odbora, posebno katoličkih svećenika u Slankamenu, Ćeretiću, Kamenici i Karlovcima. “Serbijanci su iz vlastelinskog podruma odvezli preko 1.500 akova vina i rakije i spremaju se na osvetu Švabama u Ćereviću zbog Srba koji su teško stradali od Mađara u Futogu.”… ”Srbe su u Futogu (po izvještaju Glavnog odbora Srpske Vojvodine) “do gole duše spaije oglobiše, sve njino imanje otele i razgrabile i sveštenike rašćerale… zato Srbi traže za obmazdu da se uzrište neprijatelji koji se nalaze pohapšeni u Karlovcima, jer će inače Mađari blag stav Glavnog odbora tumačiti kao njegovu slabost.”[101] Zbog pokušaja pomirenja Hrvata i Srba, katoličko svećenstvo našlo se u teškom položaju. Svećenici od Kukunjevaca do Osijeka bili su u opasnosti “jer su se puku svojem kroz svoju sklonost Serbima veoma omrazil. … O glavi svojim župnicima vode hrvatski seljaci Lovasu, Berku, Sotinu, Jankovcima…”[102] Održana je u Vukovaru mađaronska županijska skupština (14. i 15. avgusta 1848) te je podržala I. Zsitvája kao kraljevskog komesara za Srijem. Zbog općih okolnosti (18. avgusta 1848) Brodska graničarska pukovnija otkazala je poslušnost generalu Hrabowskom i stavila se na raspolaganje Jelačiću.

[98] Placido, Belavić, *Crtice iz prošlosti Vukovara*, Vukovar, 1927, 20-21.

[99] Rudolf, Horvat, *Hrvatski pokret 1848*, Zagreb, 1904, 131-132.

[100] *Srbske novine*, br. 87, iz 1848.

[101] Arhiv SANU, Karlovci, *FSNP*, R. 58/1848, *Djejamija* I, 1333, *Vestrik*, br. 27, 11. VIII. 1848.

[102] *Narodne novine*, br. 83, 94 i 105, Zagreb, 1848.

Obrana Srijema postajala je sve aktualnija od upada mađarske vojske u jesen i zimu 1848. godine, a posebno teška situacija nastala je kada su Mađari ušli u Osijek i počeli prijetiti Srijemu, ne samo sa sjevera, već i zapada.[103] Narodnjaci u Vukovaru bili su u strahu, jer su se Srbi (Odbor) rasporedili u sektor Dalj-Osijek, kako bi navodno poremetili vojne planove Bathyány-Zsitváya u vezi sa Srijemom. Srpske jedinice bile su raspoređene u selima na relaciji Vukovar-Osijek sa štabom / sjedištem u Dalju pod zapovjedništvom kapetana Avrama Rajačića, pod izgovorom da sprečavaju prodor Mađara preko Dunava, a zapravo sprečavaju akcije narodnjaka u Dalju i drugim mjestima i drže „Daljce u zaptu, koji su na žalost.... naši protivnici."[104] U vladi u Srijemu bila je trajna dualnost, selom i gradom uglavnom su vladali srpski "Glavni" odbori, a županijska birokratija Jelačićevim angažmanom u Vojnoj granici. Razbojništva sa pljačkaškim pohodima bile su stalne i s anarhičnim razumijevanjem motiva socijalne pobune u županiji. Gotovo svi klasni slojevi su se udruživali i dragovoljci sa masovnim dezerterstvima u haranju, pljački i teroru. Vojna situacija se znatno popravila nakon oslobađanja Osijeka u srijemsko-virovitičkom sektoru (13. februara 1849), pa je bilo moguće prijeći iz obrambenog u ofenzivno stanje, ali nesporazumi u dvojstvu vlasti ostali su i dalje. Radosavljević je kao komandant vojske "srpske Vojvodine" odbio zahtijev Rumljana da ih srpski odbori ostave na miru, "odgovorivši im da nisu sremska županija i Ruma njihova domovina, nego cela Vojvodina za čiju su odbranu položili zakletvu. Stoga moraju ići kuda su odredjeni, jer će inače pod preki sud."[105] Srijemčani su ponovo bili u opasnosti krajem marta 1849. godine, jer su Mađari pod vođstvom generala Móga Perczela svojom ofanzivom došli u Bačku do Futoga i Novog Sada, ali Perczel nije otišao u Srijem već se 10. maja 1849. prebacio u Banat, pobijedio u bici te osvojio Pančevo, a zatim se vratio u Suboticu.[106]

Po završetku rata s Mađarima uslijedila je ista nagrada sa kaznom, pa su u avgustu 1849. godine Narodni odbori u Vojnoj granici raspušteni, a Srijem-

[103] HDA, *FSŽ, Spisi,* br. 827/1848.

[104] Arhiv SANU, spisi 723/1848, *Cirkular Glavnog odbora od 9. XII. 1848. Protokol Glavnog odbora,* sjednica od 10 (22) i 15 (27) XII. 1848

[105] HDA, *FSŽ,* fasc. 827, Predstavka od 29. III. 1849.

[106] *Napredak,* br. 24, 8. IV. 1849.

ska županija ostala podijeljena između Trojedne Kraljevine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske i Srpske Vojvodine i Tamiškog Banata, dok je Petrovaradinska pukovnija zadržana u okviru Vojne granice, van Hrvatske i Vojvodine.

“REVOLUTIONARY” STRUGGLES OF MAGYARS AND CROATIAN PEOPLE’S MOVEMENT FOR SUPERIORITY IN SLAVONIAN COUNTIES IN 1848 AND 1849

Summary

The then so-called Slavonian counties (Virovitica, Požega and Srijem), in 1848 and 1849, were at the crossroads of interests, in which on the one hand there were hungarians (“mađaroni”) and the Hungarian government, and on the other hand the Croatian people's movement, ie Croatian’s populists (“narodnjaci”) and Serbian interests of the newly formed Serbian Vojvodina. The large feudal landowners in the Slavonian counties had identical interests with the hungarian landowners in Ungarian and largely supported the actions of the hungarians and the Hungarian government in 1848 and 1849.

Slavonian landowners were mostly foreigners, who nationally and politically opposed the interests of the people. A small number of craftsmen, nobles, priests and merchants joined the Croatian people's movement. In an effort to retain its former political power, the county bureaucracy has adapted to social change, changing its political ideals and parties.

Citizenship was divided with reliance on Croatia or Hungary. Most Serbs initially opted for Croatian populists, but, for example, Germans and Jews were more inclined to hungarians because of their specific interests. The peasantry in Slavonia made up over 90% of the total population and influenced the strength of the populist’s mood, which often sought its support outside Slavonia. The duties (taxes) of the peasants were constantly increasing with their contribution obligations, and especially towards the army, although only urban relations were formally abolished, the position of the peasants practically did not change, so there were frequent peasant riots.

Požega County was constantly in the hands of the Croatian’s populists, and Virovitica and Srijem counties changed their political options from hungarians to populists. The Assembly of the largest Slavonian county proclaimed its demands in March 1848 in the “Wishes of the People”, but there were still

social changes and stronger conflicts of interest. During 1848 and 1849, there was a constant struggle in the Slavonian counties on two fronts: the political front or the hungarians-populists confrontation and the social front or the peasant revolt. The political struggle was more visible from June 1848, with the strong agitation of the hungarians and the taking over of part of the government in military and civilian Slavonia.

The rule of the hungarians lasted until September 1848, and since then the Croatian's populists will take over most of the power in the counties and military regiments. The attempt of the hungarians to seize power, aided and abetted by military force from Hungary, was temporarily successful, especially after the catastrophic defeat of the Slavonian border guards, the so-called "Slavonian Corps" on October 7, 1848 near Ozora. In Slavonia, the turmoil ended from February to April 1849, when the Ban's commissioners came as county commissioners to restore the political situation as it was before the "revolution" of 1848/1849. years.

In 1848, the Ungarian government tried to separate three Slavonian counties from the Croatian national and territorial corps and annex them to Hungary, which culminated especially politically in the temporary political and electoral victory of the hungarians in the county and the occupation of Osijek by the Hungarian army. The turning point in the victory of Ban Jelačić and the Croatian populists in Slavonia was the victory of the Croatian's populists aspirations and the military loss of the city of Osijek by the Hungarians, who had a special position in the military-strategic sense. In the end, Slavonian counties, since the enactment of the enacted Constitution, had to fit into the unified administrative system of the Habsburg Monarchy.

Doc. dr. Zećir RAMČILOVIĆ
Institut za nacionalnu istoriju Skoplje

ISELJAVANJE BOŠNJAKA IZ BOSNE I HERCEGOVINE U MAKEDONIJU (1878–1912)

Apstrakt: *Migracijski procesi na Balkanu, uključujući i prostore Bosne i Hercegovine i Makedonije, intenzivno su se odvijali u svim historijskim periodima. Ipak, kraj XIX i početak XX stoljeća vrijeme je kada su migracije bile najintenzivnije. Nakon godina ekspanzije Osmanlijske imperije počinje proces stagnacije države i gubljenje teritorija. Kontinuirano teritorijalno potiskivanje iz Evrope praćeno demografskim promjenama: „deosmanizacijom i deislamizacijom", odnosno „hristijanizacijom" i pregrupisavanjem naroda po konfesionalnoj pripadnosti, proces je koji je jako uticao na Makedoniju. Sukob sa Osmaniljskom imperijom nije imao samo obilježje rata, već je imao ideološki i vjerski karakter usmjeren protiv islama. Za razliku od Osmanlijske imperije koja je stoljećima njegovala multinacionalno i multikonfesionalno društvo, narodi koji su živjeli i nastali iz takvog sistema su nastojali i provodili u praksi stvarnje jednonacionalnih i jednoreligijskih država. Bošnjaci, po religiji muslimani, najhomogenije su živjeli na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Sandžaka i okolnih prostora. Zbog vjerske pripadnosti bili su u teškom položaju, jer je upravo religija imala ključnu ulogu u etnogenezi naroda i stvaranju nacija na Balkanu. Srbija i Hrvatska su iskoristile religiju da asimiliraju dio stanovništva Bosne i Hercegovine: pravoslavce u Srbe, odnosno katolike u Hrvate. Stanovništvo islamske vjere, uglavnom Bošnjaci, od novoformiranih balkanskih država bili su predstavljani kao otpadnici i izdajice „vjere predaka" ili kao Turci, a time kao tuđinci i stranci na ovim prostorima. Uz ovakve konstrukcije Bošnjaci, jedan od najstarijih i najhomogenijih balkanskih naroda, trebao je nestati. Ukoliko su htjeli preživjeti imali su dva izbora: da se vrate „vjeri predaka" ili da se isele kao „tuđi element". Ovakva ideologija novih balkanskih država sa silnim hrišćanskim identitetom uz mitove i kreirane predrasude i podjele, omogućila je da nad Bošnjacima i drugim narodima islamske vjere nasilje bude logična pojava u svakoj od izgubljenih osmanlijskih teritorija. Strašni zločini, genocidi, permanentni muhadžirski talasi i uništavanje tragova postojanja viševjekovne kulture i civilizacije imalo je štetne posljedice narodima i državama u širem regionu.*

Ključne riječi: *Berlinski kongres, Osmanlijska imperija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, iseljavanje, progoni, stradanja, muhadžiri, aneksija Bosne i Hercegovine, Sandžak, Kosovo, Srbija, Crna Gora, Makedonija.*

Abstract: *Migration processes in the Balkans, including Bosnia and Herzegovina and Macedonia, have taken place intensively in all historical periods. However, at the end of the 19 century and the beginning of the 20 century was the time when migrations were most intense. After years of expansion of the Ottoman Empire, the process of state stagnation and loss of territory began. Continuous territorial repression from Europe, accompanied by demographic changes: "de-Ottomanization and de-Islamization", apropos, "Christianization" and regrouping of peoples by confessional affiliation, is a process that has strongly influenced Macedonia. The conflict with the Ottoman Empire was not only characterized by war, but also had an ideological and religious character directed against Islam. Unlike the Ottoman Empire, which for centuries nurtured a multinational and multi-confessional society, the peoples who lived and emerged from such a system sought and put into practice the creation of mono-ethnic and single-religious states. Bosniaks, Muslims by religion, lived most homogeneously in the area of today's Bosnia and Herzegovina, Sandzak and surrounding areas. Due to their religious affiliation, they were in a difficult position, because religion played a key role in the ethnogenesis of the people and the creation of nations in the Balkans. Serbia and Croatia used religion to assimilate part of the population of Bosnia and Herzegovina: Orthodox into Serbs, and Catholics into Croats. The population of the Islamic faith, mostly Bosniaks, from the newly formed Balkan states were represented as apostates and traitors to the "ancestral faith" or as Turks, and thus as foreigners and foreigners in this area. With such constructions, Bosniaks, one of the oldest and most homogeneous Balkan nations, should have disappeared. If they wanted to survive, they had two choices: to return to the "ancestral faith" or to move out as an "alien element." This ideology of the new Balkan states with a strong Christian identity, along with myths and created prejudices and divisions, enabled violence against Bosniaks and other peoples of the Islamic faith to be a logical phenomenon in each of the lost Ottoman territories. Terrible crimes, genocides, permanent waves of Mujahedeen and the destruction of the traces of the existence of centuries-old culture*

and civilization had harmful consequences for the peoples and states in the wider region.

Keywords: *Berlin Congress, Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, emigration, persecution, suffering, Mujahedeen, annexation of Bosnia and Herzegovina, Sandzak, Kosovo, Serbia, Montenegro, Macedonia.*

Berlinski kongres

U godinama prije Berlinskog kongresa, srpski akademik Milićević zaključuje: „Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i sterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potiskuje ih Kralj Milan dalje. Turci se ti iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun.“[1] On nije doživio Balkanske ratove, da bi produžio spisak gradova ovih nesretnih ljudi, uglavnom Bošnjaka, koji dopire do Anadolije, Sirije i drugih zemalja Bliskog istoka.

U 1877. godini Rusija objavljuje rat Osmanlijskoj imperiji. Ruska vojska je brzo napredovala, a početkom januara 1878. zauzela je Edirne. Osmanlijska vojska, u kojoj je bilo nekoliko bošnjačkih bataljona, nije uspjela da zaustavi rusku ofanzivu na prostoru današnje Bugarske. Stotine hiljada ljudi, ostavljajući imanja, panično su bježali u neizvjesno progonstvo prema dijelovima Makedonije, Trakije i Male Azije. Poslije pada Plevne Srbija objavljuje rat Osmanlijskoj imperiji.[2] Njena vojska zauzima Pirot, Niš i upućuje se prema Kosovu. Muslimani, najvećim brojem Bošnjaci, nestaju iz Srbije s cjelokupnim naslijeđem, sa svim onim što su imali, kao da nisu ni postojali.[3] Krajem XIX stoljeća muslimansko stanovništvo smanjeno je na samo 1% od ukupnog, iako su u Užicu činili 96,7%, Pomoravlju i Podunavlju oko 65%, a bili većina i u prekosavskim oblastima.[4] Crnogorska vojska je zauzela Nikšić, Kolašin, zatim

[1] Милан, Ђ., Милићевић, *Краљевина Србија, Нови Крајеви, географија - орографија - хидрографија -топографија - аркеологија – историја - етнографија - статистика - просвета - култура – управа*, Државна штампарија, Београд, 1884, 108.

[2] Славенко, Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903) Борба за Балкан*, Институт за Историју, САНУ, Београд, 1992, 203.

[3] Ejup, Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Slovo, Kraljevo, 1992, 177.

[4] Ејуп, Мушовић, Македонија као мост на путу исељавања санџачких Муслимана и као њихова нова домовина, *Новопазарски зборник*, Књ. 18, Нови Пазар, 1994, 137.

Bar i Ulcinj, a Rumuni Vidin.[5] Nakon zauzimanja svakog grada, Bošnjaci su bili protjerivani sa svojih ognjišta. „Upečatljiv je prizor promatrati duge kolone turskih izbjeglica, ponekad i šezdeset odjednom, kako se slijevaju iz grada (Nikšić). Povremeno samo bi netko od djece izgledao tužno, a žene su bile pokrivene dugim bijelim tkaninama, i nije se mogao vidjeti njihov izraz lica, a muškarci su bili i suviše ponosni da bi odali bilo kakav znak žaljenja, pa čak su bili odjeveni u svoju najljepšu prazničnu nošnju.“[6] Prema sjećanjima muhadžira s prostora Hercegovine i Crne Gore nove vlasti su prvo nastojale pokrstiti Bošnjake i ostalo muslimansko stanovništvo ukoliko žele ostati da žive u Crnoj Gori, a ukoliko to odbiju tražili su da se isele u roku od 24 sata.[7] Bošnjaci su odlučili da zajedno na Ramazanski Bajram 1878. godine napuste svoja rodna ognjišta. Po sjećanju Čelebije, kćerke Dude i Tahira su se dogovorile da zajedno krenu nakon obavljanja ikindije namaza, a do tada da se spreme za put. Kada je kretala na put po običaju svaka porodica je uzimala po šaku zemlje sa sobom i svi redom su ljubili kućni prag u nadi da će im se jednog dana Bog smilovati i vratiti ih na svoja ognjišta.[8] Nakon iseljavanja Bošnjaka, crnogorske vlasti su formirale komisiju koja je izvršila premjeravanje i podjelu njihovih imanja hrišćanskim porodicama. Proces koji je bio skoro identičan u svim novoformiranim državama sa izraženom zloupotrebom hrišćanske ideologije.

Vojno napredovanje Rusa primoralo je Osmanlije da potpišu Sanstefanski ugovor koji je predstavljao trijumf ruske politike na Balkanu. Osim Osmanlijske imperije, nezadovoljstvo odlukama ugovora iskazale su Velika Britanija i Austro–Ugarska. Napravljen je veliki diplomatski pritisak za sazivanje međunarodne mirovne konferencije - Berlinski kongres koji je održan od 13. 06. do 13. 07. 1878. godine, na kojoj je izvršena revizija odluka iz San Stefana. Mirovne konferencije, a ne lokalne bune i realno stanje, bile su mjesto gdje su se rađale nove balkanske nacije. Izvršena je nova podjela Balkana, ali i amnestirani počinjeni zločini nad civilnim muslimanskim stanovništvom čime je i legalno trasiran put za dalja protjerivanja Bošnjaka i drugih muslimana sa Balkana.

[5] Vasa, Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878,* Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996, 275-277.

[6] Arthur, J., Evans, *Illyrian Letters,* London, 1878, 195-196.

[7] Džemail, Mehmedović i dr., Muhadžer u Hasanbegovu, Бошнаците на Балканот, *зб. на трудови Меѓународниот научен симпозиум,* Друштво за уметност и наука, Скопје, 2003, 206.

[8] Dž. Mehmedović i dr., *Muhadžer u Hasanbegovu,* 206-207.

Bošnjaci nakon Berlinskog kongresa

Odluke Berlinskog kongresa su legalizovale etničko čišćenje islamske populacije u novostvorenim nacionalnim državama[9] i pored toga što je priznanje nezavisnosti novih balkanskih država bilo uslovljeno prihvaćanjem principa nediskriminacije na vjerskoj osnovi.[10] Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio adekvatan jer nije posjedovao nadzorne i zaštitne mehanizme kako bi se kontrolirala praktična primjena preuzetih obaveza s Berlinskog kongresa. Napuštanje rodnih ognjišta postala je direktna posljedica takvog stanja, a prepreke kretanja stanovništva preko granica država skoro da nisu postojale.[11]

Emigracija Bošnjaka bila je dio šireg procesa iseljavanja muslimana sa Balkana. Iseljavanje Bošnjaka sa prostora Bosne i Hercegovine dobilo je na intenzitetu nakon Berlinskog kongresa i njene okupacije od Austro–Ugarske monarhije. Makedonija zbog svog geopolitičkog položaja nije mogla ostati po strani i van migracijskih kretanja. Naprotiv, prema njoj su se slijevali masovni izbjeglički karavani.[12] Pošto je još uvijek bila dio Osmanlijske imperije, postala je mjesto utočišta Bošnjaka, i s obzirom na dalje vojno – političke događaje postala usputna stanica na putu prema Istanbulu i azijskim prostorima. U kontinuiranoj borbi za opstanak i genocide nad onima koji su ostajali, muhadžirluk je postao dio kolektivne svijesti Bošnjaka, zbog čega je i u mirnodopskim uslovima bio dovoljan i mali podsticaj, kao diskriminacija, lična i imovinska nesigurnost, da se pokrene rijeka bošnjačkih muhadžira.

Prije ovih burnih događaja kako saznajemo iz Salname Bosanskog vilajeta iz 1287. godine po hidžri, odnosno iz 1870. godine, Bošnjaci su bili većinsko stanovništvo, što potvrđuju podaci iz svih prethodnih osmanlijskih statistika i stranih putopisaca za Bosnu. U 1870. godini u Bosanskom vilajetu je bilo registrovano 1.746.399, a bez prostora današnjeg Sandžaka 1.510.307 žitelja.

---

[9] Justin, McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922,* Darwin Press, New Jersey, 1995, 20-23.

[10] Carlile, Aylmer, Macartney, *National States and National Minorities, Russell & Russell,* New York, 1968, 165-166.

[11] Louis, Dollot, *Les Grandes Migrations Humaines,* Presses Universtaires de France, Paris, 1949, 119.

[12] Марија, Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, ИНИ, Книгоиздателство Мисла, Скопје, 1993, 25.

Većinsko stanovništvo Bosanskog vilajeta bilo je muslimansko, odnosno 49.82%, zatim pravoslavno 36% i katoličko 12% od ukupnog stanovništva. I ukoliko odvojimo Novi Pazar, današnji Sandžak u kojem su čak 62,66% od ukupnog stanovništva bili muslimani, ponovo muslimani, tačnije Bošnjaci činili su većinu od 722.188 žitelja ili 47.82%, prema 36,43% pravoslavnih i 14.59% katolika.[13] U ovom periodu hrvatska i srpska asimilatorska politika još nije dala očekivane rezultate, jer ako se ovom broju muslimana pridoda i dio pravoslavnih i katolika koji su se osjećali Bošnjacima, njihov broj bio je daleko veći. Burni period ustanaka sedamdesetih godina XIX stoljeća je izazvao raseljavanja stanovništva, a period okupacije uz oružani otpor Austro–Ugarskoj izazvao je velike migracije.[14] Ipak, period najintenzivnijeg iseljavanja iz Bosne i Hercegovine bio je u prve dvije godine okupacione uprave, logično je posljedica smanjenje broja, prije svega Bošnjaka koji nisu prihvatili odluke Berlinskog kongresa već su branili svoju zemlju.[15]

Demografske promjene nakon 1878. godine rezultat su mnogih faktora, u prvom redu uspostavljanja nove vladajuće sile, novog društveno-pravnog poretka, kulturno-civilizacijskog preokreta i reorganizacije vjerskog života. Dotadašnji autonomni položaj Bosne u Osmanlijskoj imperiji je promijenjen u status provincije dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim komandantom, a sta-

[13] Зеќир, Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата,* БКЗ, Скопје, 2014, 94.

[14] Tomislav, Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903),* Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 14. Da ratovi mogu izazvati stradanja i masovna iseljavanja stanovništva u kratkom periodu i to ponovo u Bosni, potvrđuju događanja krajem XX stoljeća kada je zbog rata/agresije Bosnu i Hercegovinu napustilo preko milion ljudi. U ratnom periodu (1992-1995) prema nekim podacima nestalo je preko 150.000 ljudi, najvećim dijelom Bošnjaka.

[15] Prema Karpatu, samo u vrijeme od 1877/1878. broj žrtava rata, od gladi i bolesti kretao se od 250.000 do 300.000 muslimana, a oko 1,5 miliona ih je protjerano. (Kemal, H. Karpat, *Ottoman population, 1830-1914: demographic and social characteristics,* University of Wisconsin Press, Medison, 1985, 75). Šimšir navodi broj od 1,5 milion muhadžira, a broj stradalih se kretao oko 450.000 lica, (Bilâl, N. Şimşir, *Bulgarıstan Türkleri ve göç Sorunu, во Bulgarıstanda Türk Varlığı Bildiriler,* Türk Tarıh Kurumu Basimevi, Ankara, 1985, 47-56). Prema MekKartiju u tom periodu 1.253.000 muslimana su postali izbjeglice (J. McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims,* 106), a do 1913. godine taj broj se kretao između 1.700.000 i 2.000.000 muhadžira. (Alexandre, Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1878-1913*), Isis, Istanbul, 1995, 30). Svi podaci govore o velikom broju stradalih od posljedica ratova, gladi, bolesti i nehumanog odnosa prema Bošnjacima i drugim muslimanima u novonastalim balkanskim državama.

novništvo nije dobilo nikakvo pravo da učestvuje u upravljanju svojom zemljom.[16] Promjene su najčešće bile na štetu autohtonog stanovništva. Administraciju su sačinjavali ljudi iz Monarhije u ogromnoj većini, a konstantni priliv stanovništva iz drugih dijelova Monarhije i susjednih država je mijenjao etničku strukturu stanovništva.

Prema podacima popisa Austro-Ugarske države iz 1879. godine, Bosna i Hercegovina imala je ukupno 1.157.815 stanovnika.[17] Ukoliko ove podatke uporedimo sa podacima iz 1870. godine, dolazimo do konstatacije da je 1879. godine broj stanovništva smanjen za 352.492 lica. Bošnjačko stanovništvo je, iz već pomenutih razloga, u popisu 1879. brojalo samo 448.513 lica ili 38,74% od ukupnog stanovništva, a u 1910. godini procenat se smanjuje na 32.50% stanovništva. Bosna i Hercegovina od imigrantskog centra za Bošnjake i ostale muslimane iz Like, Dalmacije, Austro–Ugarske, Srbije i drugih prostora koje je gubila Osmanlijska imperija, postala je emigrantska zemlja iz koje se Bošnjaci iseljavaju prema preostalim dijelovima bivše zajedničke države. Rezultati popisa ukazuju da je iseljavanje bilo veliko i to prije svega Bošnjaka. U periodu austrougarske vladavine povećao se broj stanovništva, kao rezultat doseljavanja iz Austro–Ugarske, novih susjednih država i prirodnog priraštaja, a jedino se procentualno smanjio broj Bošnjaka muslimana.[18]

Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine može se pratiti i preko demografskih promjena gradskog stanovništva. Prema popisu iz 1885. od 47 bosanskih gradova, Bošnjaci su bili većina u 40. Kasnije njihov broj i procenat u ukupnom gradskom stanovništvu kontinuirano opada. Najbolji primjer je Sarajevo, u kojem se po popisima od 1879. do 1910. godine, bošnjačko muslimansko stanovništvo povećalo samo za 25%, dok se ukupno stanovništvo grada povećalo za izvanrednih 143%.[19]

Osim razloga vezanih za okupaciju i uspostavljanje nove vlasti, značajan udio imala je i propaganda i psihološki pritisak kojem su bili izloženi Bošnjaci. Austro-Ugarska vlast nije preduzimala značajnije mjere za zaštitu Bošnjaka i

[16] М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 103.

[17] Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina1879, Aemtliche ausgabe, *K. u. K. Regierungsdr*, Sarajevo, 1880. (Štatistika miesta i pučanstva BiH iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880).

[18] З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата*, 96.

[19] *Isto*, 97.

zaustavljanje iseljavanja. Ona je najčešće ovu situaciju objašnjavala da „muhamedanske porodice“, kako je nazivala Bošnjake, ne mogu da se snađu u novim promijenjenim uslovima i zato se sele.[20]

Austro-Ugarska uprava u početku nije vodila značajniju statistiku iseljavanja, a njihovi izveštaji su nepotpuni. Ipak, i kao takvi omogućavaju djelimično praćenje migracija, te ukazuju na tendencije kretanja. Prvi izvještaji su proizvoljni, prema podacima do 1883. godine iselilo se samo oko 8.000 lica,[21] što je svakako nelogično i netačno uzimajući u obzir tok procesa okupacije i uspostavljanje nove vlasti. Od 1883. do 1905. godine iselilo se 32.625 lica, od kojih se 4.042 vratilo.[22] Za cijeli period Austro-Ugarske vladavine prema oficijalnoj statistici od 1878. do 1914. godine iselilo se samo 61.114 muslimana. Oficijalni izveštaji Zajedničkog ministarstva finansija se odnose samo na lica koja su dobila službeno odobrenje da napuste zemlju, a ovakvi zahtjevi su se mogli podnositi tek od 1883. godine, što svakako ne znači da prije toga, kao i poslije nije bilo ilegalnog iseljavanja. Sasvim logično većina historičara smatra da se u tim prvim godinama iselilo najviše Bošnjaka.[23] Određeni podaci govore da se samo 1878. iselilo oko 140.000 Bošnjaka u Osmanlijsku imperiju.[24] Krajem iste 1878. i britanski izvori govore da je preko 50.000 lica krenulo iz Bosne za Istanbul.[25] U periodu od 1900. do 1905. godine prema Austro-Ugarskoj upravi iz Bosne i Hercegovine se iselilo 13.750 lica, a za isti period Carigradsko povjereništvo za boravak muhadžira je prihvatilo 72.000 doseljenika iz Bosne

[20] Mustafa, Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 367.

[21] *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Izd.c. i kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb, 1906, 9.

[22] *Isto*, 10; Мита Костић, Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века, *Гласник Скопског научног друштва, Књ. XII*, Одељење друштвених наука, Скопље, 1933, 236.

[23] Nina, Seferović, Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini, *Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12*, SANU, Beograd, 1981, 50; Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija "Bosanskih pogleda",* Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Sarajevo, 1996, 51.

[24] Mirsad, Mahmutović, Dijaspora jučer, danas, sutra, *Glasnik, br.11-12,* Rijaset IZ u BiH, Sarajevo, 2007, 1122.

[25] Bilâl, N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans, Belgeler - Documents, I,* Türk Külturünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1968, 715.

i Hercegovine.[26] Nakon uvođenja vojne obaveze, prema podacima osmanlijskih institucija i arhiva oko 100.000 Bošnjaka se doselilo u Osmanlijsku imperiju u periodu od 1882. do 1900. godine.[27] Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. godine, zadala je konačni udarac svim nadama za život vezan za Osmanlijsku imperiju i islamski svijet izazivajući novi val iseljavanja. Samo te godine vlasti su dobile oko 50.000 molbi za putne isprave sa ciljem da se isele u Sandžak, Makedoniju i Malu Aziju.[28]

Na bazi analiza popisa stanovništva i izvještaja Ministarstva finansija Austro-Ugarske, očigledna je tendencija promjene etničke strukture stanovništva, ali vrlo je teško reći koliki se broj muslimana iselio tokom Austro-Ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Te brojke se kreću od 61.114 prema oficijelnoj statistici, dok se prema drugima broj iseljenih Bošnjaka od 1878. do 1912. kreće od 140.000,[29] ili 180.000,[30] do preko 300.000 lica, mada ove brojke veliki broj historičara smatra za predimenzionirane i pretjerane.[31] Ukoliko se analiziraju podaci o doseljavanju muhadžira iz Bosne u sve preostale dijelove Osmanlijske imperije, kao i analiza demografskih podataka popisa u Bosni i Hercegovini, uz čije brojke treba dodati prirodni priraštaj u tom vremenu, kao i neprijavljivanje ženske djece od strane muslimana, broj muhadžira dostiže do 250.000. Razlike u podacima su zbog velikog broja izvora o migracijama, koji su najčešće neusaglašeni i nepotpuni, oplemenjeni ideološkom pozadinom, kako u zemlji iseljavanja, tako i u zemlji prijema. Bošnjaci, Bosna i Hercegovina od cjelokupnog procesa propadanja Osmanlijske imperije i rješavanja tog procesa nikada nisu bili dio rješenja, već sredstvo za potkusurivanje i njegova žrtva.

---

[26] Скендер, Ризај, Структура становништва Косовског вилајета у другој половини XIX века, *Врањски Гласник, Књ. VIII*, Народни Музеј у Врању, Врање, 1972, 195.

[27] *Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516–1919), Başbakanlık DevletArşivleri Genel üdürlüğü*, Ankara, 1992, 309.

[28] Gaston, Gravier, Emigracija Mushmana iz BiH, *Pregled, br. 7-8,* Sarajevo 15. 1. 1911, 1; Сафет, Банџовић, Токови исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску, *Новопазарски зборник, бр.17,* Музеј Рас, Нови Пазар, 1993, 104; Александар, Апостолов, Колонизација на мухаџирите во Македонија и растројство на чифчиските односи од крајот на XIX век до 1912. г., *ГИНИ, IV/1-2, ИНИ,* Скопје, 1960, 117.

[29] Iljas, Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća,* Historijske monografije, Knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 20; Ђорђе, Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине,* Посебна издања, Књ.12, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1955, 41.

[30] M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 62.

[31] M. Imamović, *Historija Bošnjaka,* 371.

Bošnjaci u Makedoniji do 1912. godine

Odluke Berlinskog kongresa, osim za Bosnu i Hercegovinu, bile su nepovoljne i za Makedoniju čije težnje za stvaranje države su ostale neostvarene. Stanje se pogoršavalo i sa ekonomskog aspekta jer je Makedonija postala periferni dio Osmanlijske imperije, čime su određene privredne grane, kao trgovina izgubile svoj značaj. S druge strane, neadekvatna politika novih balkanskih država i nasilje nad muslimanskim stanovništvom je prouzrokovalo njihovo iseljavanje baš prema prostoru Makedonije. Hiljadama muhadžira bježeći su napustili svoje domove i bez sredstava za život preplavili Makedoniju, odnosno Osmanlijsku imperiju koja nije mogla da im pomogne u dovoljnoj mjeri, te je time dodatno pogoršano ekonomsko stanje stanovništva.

Nakon Berlinskog kongresa, Bošnjaci su se naselili po Sandžaku, Kosovu, Makedoniji, Albaniji, Epiru, Trakiji do Anadolskih i oblasti Bliskog Istoka. U Makedoniji od 1875. do 1881. godine je pristigao veliki broj muhadžira, najviše iz Bosne i Hercegovine, a zatim iz Sandžka, Srbije, Kosova, Crne Gore i Bugarske. Osmanlijska administracija u uslovima lošeg vojnog stanja uslijed borbe na više frontova sa nedefiniranim graničnim linijama, čak nije mogla ni evidentirati sva doseljavanja. Ona je dijelila stanovništvo po vjeri, zbog čega je vrlo teško odrediti broj Bošnjaka među njima. Utvrđivanje broja Bošnjaka ili bilo kog drugog naroda predstavlja veliki historiografski problem. U osmanlijskim statistikama muhadžiri su zapisani po vjeri, a ostali podaci su opisni i opći. Zbog toga veliki broj istraživača u zavisnosti od ubjeđenja i politike države kojoj pripadaju, Bošnjake su prikazivali kao Turke, kad su u pitanju turski izvori, ili od bugarskih izvora kao Pomake,[32] obuhvatajući i Bošnjake, odnosno kao Srbe za srpske istraživače. Masovni priliv muhadžira je

[32] U makedonskoj historiografiji najviše se koristi djelo „Makedonija. Etnografija i statistika“ iz 1900, od bugarskog autora Vasila Knčova, koji je napravio obimnu studiju o stanovništvu Makedonije, ali u pogledu njihove etničke strukture vrlo tendenciozno predstavlja dobijene podatke. Bošnjaci u njegovim istraživanjima i tabelarnim pregledima nisu zastupljeni, a i broj lica u grafi „Razni“ je vrlo mali. U cijeloj Skopskoj kazi od 68.122 lica, ostalih je samo 800, od kojih u Skoplju 500 i u Hasanbegovu 300 „razni“ lica. U svim drugim dijelovima za koje imamo brojne izvore, spominju se Bošnjaci kao realnost ovih prostora, za razliku od Knčova koji ih uopšte ne spominje. Iz tih razloga njegova studija nema veći značaj za naše istraživanje.

Visokoj Porti stvorio velike probleme za ishranu, boravak i zdravstvenu zaštitu stotina hiljada ljudi koji su preplavili velike gradove.[33]

Najveći dio izbjeglica su pristizali kao siromašni ljudi bez elementarnih sredstava za život.[34] Položaj doseljenih Bošnjaka kao i domaćeg makedonskog stanovništva postao je veoma težak. Izvori navode da u Sandžaku, Kosovu i Makedoniji nakon Berlinskog kongresa nije bilo grada, a da u njemu nije bilo muhadžira i muhadžirskih mahala.[35] Nastala su i brojna siromašna muhadžirska sela. Već u februaru 1878. godine u Makedoniju je pristiglo između 250.000 i 300.000 muhadžira,[36] od kojih je najveći dio produžio put prema unutrašnjim dijelovima Osmanlijske imperije. U decembru 1878. francuski inžinjer Baroa, zaposlen na pruzi Mitrovica – Solun, informirao je francuskog konzula u Sofiji da se u tom trenutku u granicama Makedonije nalazi oko 60.000 porodica muslimanskih izbjeglica, uglavnom grupisanih u okolini većih gradova, koje su odbijale naređenja o raspoređivanju koje je donosila osmanlijska vlada.[37] Na početku septembra 1879. godine na prostoru Kosovskog, Bitoljskog i Skopskog vilajeta bilo je oko 200.000 muhadžira.[38] I za Mariju Pandevsku ovaj broj je verodostojan i nije bio za potcjenjivanje.[39] Prema izvještaju Muhadžirske komisije u Skopskom sandžaku u kazama današnje Republike Sjeverne Makedonije, naredne 1880. godine, najviše muhadžira je bilo u Skoplju (oko 8.000 lica), zatim u Štipu (4.000), Kumanovu (2.930), Kratovu (405), Radovišu (2.914), Palanci (934), Kočanu (290) i Kačaniku (500).[40] U Solunskom vilajetu bilo je oko 60.000 izbjeglica. Tačnije u njegovim sandžacima: Solunskom (20.538), Serskom (24.612) i Dramskom (16.585) bilo je

[33] Dimitri, Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd, 1999, 110.

[34] Борче, Илиевски, *Етничките и демографките промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот од 1912-1994 година (нз статистички податоци и архивски материјали, Doktorska disertacija u rukopisu),* Скопје, 2008, 46.

[35] Smatra se da i danas u Kosovu ima preko 150.000 potomaka Bošnjaka iz Sandžaka koji su asimilirani i albanizirani, jer je zajednička religija bila važnija od osjećaja etničke pripadnosti. (Ејуп, Мушовиќ, *Македонија као мост на путу исељавања,* 138).

[36] Nedim, İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, 1877-1890, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1994, 74.

[37] Bilâl, N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans,* 737; Марија, Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 121.

[38] Skender, Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879),* Posebna izdanja, Knjiga XXX, ANUBIH, Sarajevo, 1977, 194.

[39] М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, 116.

[40] ДАРМ, *Мухаџирска комисија*, Фонд 875, кутија 4, док. бр. 6.

61.735 ljudi.[41] U kazama Solunskog sandžaka koje se danas nalaze u Sjevernoj Makedoniji, najviše ih je bilo u Velesu (5.140), Strumici (2.276), Tikvešu (1.427), Dojranu (1.270) i Avret Hisaru (800).[42] Ova tri vilajeta, koja su bila na prostoru današnje Sjeverne Makedonije, postala su proputna stanica u koju su kontinuirano jedni dolazili a drugi odlazili prema Aziji, a radi se o broju od oko 250.000 muhadžira.

Proces iseljavanja Bošnjaka bio je težak. Česte su bile pojave i razdvajanja porodica zbog vojne obaveze ili zarobljeništva. Na putu prema bezbjednijem mjestu za život, porodica zajedno sa ostalim domaćinstvom i rodbinom ostavljala je dom, a dio članova kasnije bi ih pronalazio i priključivao im se, ali se neke porodice nikada nisu ni spojile. Postoje dokumenti koji svjedoče o teškim sudbinama ovih muhadžirskih porodica. „Moja cijenjena porodica sa troje malo djece, prije tri godine sa porodicom moga brata otišla je za Kutahiju. Bio sam šest godina zarobljenik u Austriji, a nakon oslobođenja sa skupljenim paričnim sredstvima došao sam do ovdje...“, kaže se u molbi Mustafe Kolakovića, muhadžira iz Bihaća, od 18. 08. 1884. godine, koji je tražio novčanu pomoć da bi nastavio da traži svoju porodicu.[43]

Najveći broj Bošnjaka doselio se u Skoplje zbog njegovog administrativnog značaja i položaja na putu prema Solunu i Istanbulu.[44] Iscrpljeni od puta, bez dovoljno sredstava tražili su smještaj i pomoć. Na putu k Skoplju potrošili bi sav novac, a neki su bili primorani da traže i sadaku.[45] Neki izvještaji govore

[41] *Француски документи за историјата на македонскиот народ (1788-1889), Том I*, Архив на Македонија, Скопје, 1969, 172.

[42] *Британски документи за историјата на Македонија: (1857-1885), Том IV*, ДАРМ, Скопје, 2003, 448-449.

[43] ДАРМ, Ф.10, к.15, док. 109, бр. 131; Реџеп, Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњаците во Македонија, (1875-1901)*, BIGOSS, Скопје, 2006, 210.

[44] Rodovi koji se još pominju, a neki i danas žive u Skoplju od početka XX stoljeća, osim onih u Hasanbegovu, su: Redžepagić, Omeragić, Džanić, Medunjanin, Šabović, Seferović, Šarović, Drašković, Radončić, Đukanović (Plav, Gusinje); Muderizović, Mehović, Idrizović, Hasković (Bijelo Polje); Ramusović, Zejnelović (Berane); Ćatović (Rožaje); Dizdarević (Nikšić); Tahirbegović, Bajrović (Pljevlja); Jusufović (Podgorica); Hudović, Muratović (Novi Pazar); Hadžiahmetagić, Spahović (Sjenica); Kreho, Hasanagić (Priboj); Hodžić (Stolac, Goražde); Ćemalović, Režanović (Mostar); Softić, Arifagić (Maglaj); Spahić, Kulenović, Bajramović (Sarajevo); Osmanić (Rudo); Sabitović (Prozor); Džumhur (Konjic).

[45] Molba muhadžira Halila Pašazade Sulejmana do Mutesarifa Skoplja od 13.08.1884. Traži pomoć, čak i sadaku jer je potrošio sve dok je došao iz Bosne. ДАРМ, Ф.875, К.4, 84/84.

da je u Makedoniji 1878. gladovalo do stepena umiranja čak 60.000 izbjeglica.[46] Vlasti su preko komisija vršile raspored muhadžira, posebno tokom zime. Raspoređivani su po selima sa muslimanskim stanovništvom gdje su boravili po domaćinstvima. Komisija im je dodjeljivala obradivo zemljište u blizini mjesta boravka, obezbjeđivala i sjemenski materijal, a lokalno stanovništvo pomagalo u obradi. Muhadžirska komisija za pristiglo bošnjačko i drugo muslimansko stanovništvo izdvajala je sredstva za pomoć u hrani,[47] prije svega dijelio se hljeb,[48] ogrev,[49] a pomagala je i u liječenju.[50] Velika sredstva trošena su za kirije,[51] zbog čega je Muhadžirska komisija pokušavala riješiti stambeno pitanje pomoću spiskova upravnika i vijeća skopskih mahala,[52] koji su dostavljali registar praznih soba i kuća, te onih napuštenih za renoviranje.[53] Vlada je potom izdvajala sredstva za popravke kuća,[54] za izgradnju novih kao i za placeve za izgradnju.[55] Bilo je i lica koja su od opštine tražila samo plac na kojem su gradila kuće vlastitim sredstvima. Najveći interes vladao je za placeve u mahali Karšijaka, zatim u Muhadžir i mahali Hamidije.[56]

U jednom „Izvještaju o bosansko-hercegovačkim iseljenicima u Kosovskom vilajetu“[57] iz 1893, austrijski konzul Šmuker iz Skoplja navodi, na početku se izvinjava što ne zna tačan broj doseljenika zbog kratkog perioda za pripremu Izvještaja, da je u Kosovskom vilajetu bilo oko 2.500 kuća s oko 8.000 muhadžira Bošnjaka koji se mogu vidjeti u svim većim gradovima gdje žive u takozvanim muhadžirskim mahalama, a postojalo je nekoliko sela u kojima su

[46] Safet, Bandžović, Bošnjački Muhadžiri u Makedoniji krajem XIX i tokom XX stoljeća, *Almanah, br. 21-22*, Udruženje Almanah, Podgorica, 2003, 148.

[47] ДАРМ, Ф.875, К. 4, 11/11; Isto, 16/16.

[48] *Spisak za dijeljenje hljeba od 27. 03. 1897*, *Isto*, К. 4, 132/139.

[49] *Isto*, К. 4, 88/88.

[50] *Isto*, 1. 1; Isto, 39/39; Isto, 105/106.

[51] *Isto*, 94/95 od 13. 04. 1885; Isto, 95/96 od 14. 04. 1885; *Isto*, 98/99 od 22. 04. 1885; *Isto*, 106/107 od 29. 07. 1885.

[52] *Isto*, К. 5, 36/48-58.

[53] *Isto*, 109/252-253.

[54] *Isto*, К. 4, 3/15.

[55] *Isto*, К. 5, 91/193-200.

[56] *Isto*, К. 4, 41/41; *Isto*, 42/42; *Isto*, 43/43; *Isto*, 44/44; *Isto*, 50/50; *Isto*, 51/51; *Isto*, 55/55; *Isto*, 60/60; *Isto*, 61/61; *Isto*, 65/65; *Isto*, 66/66; *Isto*, 110/112.

[57] *Österreichisches Archive, Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten, Consul Schmucker, Üsküb, Berichtet über die ansiedlungen bosnien und herzegowina emigranten im Vilajet Kosovo, 23. märz 1893*, 2331/4, br. 33.

bili isključivo bošnjački doseljenici. U dnevnom listu „Politika“ od 11. 11. 1910. navedeno je da u Skoplju ima preko 2.000 Bošnjaka i da se njihov broj svakodnevno povećavao.[58] I Jovan Hadži-Vasiljević govori o velikoj koloniji Bošnjaka iz Bosne sa više od 2.000 lica samo u Skoplju.[59] Visoka Porta je za muhadžire Bošnjake osim u Skoplju formirala sedam potpuno novih sela, od kojih su samo dva bila na državnom zemljištu, a ostala na privatnim čiflucima koje je država otkupila. Zatim ih je dijelila na parcele, gradila kuće i dodjeljivala bošnjačkim porodicama.[60] Ovaj proces je najintenzivniji nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. kada je Skopska opština doseljenicima davala besplatne placeve, a država gradila jednoobrazne kuće sa pravom vlasništva muhadžirskog domaćinstva nakon isteka deset godina njihovog boravka. Jedna od najpoznatijih bošnjačkih mahala početkom XX stoljeća bila je Muhadžir mahala, a muhadžiri iz Bosne formirali su mahale i na periferiji grada, pozadi romske mahale u Top(h)ani,[61] zatim na uzvišenju u Čairu, koje se i danas naziva Bošnjačka mahala, a bošnjačkih muhadžira u većem broju bilo je u užem gradskom području, uglavnom u Karadag mahali, Pajko mahali, Bit Pazaru i Dućandžiku.[62]

Muhadžirska mahala, danas poznata kao Madžir mahala, izgrađena je na jednom dijelu prostora zvanog Karšijaka. Zbog većeg priliva Bošnjaka nazivala se i Bošnjačka mahala,[63] a nekoliko ulica je nosilo ime Bošnjački sokak. Ova mahala počela se formirati u ratovima koji su prethodili Berlinskom kongresu, a intenzivnije se proširila nakon kongresa i stvaranja novih država, te aneksije Bosne od strane Austro-Ugarske. Blizina željezničke stanice uticala je na povećanje stanovništva zbog namjere da produže put prema Solunu i Istanbulu, slično kao i u drugim mjestima kroz koja je prolazila željeznica.

Uzvišenje u Čairu naseljeno je u periodu 1863-1865. godine kada je izgrađeno više od sto kuća, gdje je prvo bilo smješteno oko 400 Čerkeza i drugih

[58] Бошњаци у Скопљу, *Политика*, бр. 2449, Београд, 11. 11. 1910, 1.

[59] Јован, Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина,* 60.

[60] Бошњаци у Скопљу, *Политика*, 1.

[61] Јевто, Дедијер, *Нова Србија (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије).* Коло XXII, Бр. 154, Српска Књижевна Задруга, Штампарија "Доситије Обрадовић", Београд, 1913, 51.

[62] Redžep, Škrijelj, Bošnjaci rožajskog kraja u Republici Makedoniji, *Rožajski zbornik,* br. 10, Centar za kulturu, Rožaje, 2001, 167.

[63] Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина,* 242; М. Костић, *Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века,* 237.

muhadžira s prostora Kavkaza,[64] zbog čega je nazvano Čerkeske kuće. Odlaskom Čerkeza i doseljavanjem Bošnjaka počinje se nazivati Bošnjačke kuće, a sa uvećanjem naselja dobija naziv Bošnjačka mahala. Ovdje i tokom cijelog XX stoljeća se nastavlja doseljavanje Bošnjaka ne samo iz Bosne, već i sa prostora Sandžaka i Kosova. Zbog starosjedioca porijeklom iz Bosne ova mahala se naziva i „Stara bosanska mahala".[65]

Vrlo značajan izvor o doseljavanju i životu Bošnjaka krajem XIX i početkom XX stoljeća čine podaci koje je sakupio Džemail Mehmedović, sin Abdulaha iz Hasanbegova, koji je opisao dolazak muhadžira iz Hercegovine i Crne Gore na Kosovo polje i Skoplje s okolinom.[66] Prema njemu u Hasanbegovu se doselilo oko 79 domaćinstava uglavnom iz Nikšića, Gackog i Bileće.[67] Prvi muhadžiri prije naseljenja u Hasanbegovu bili su smješteni u već spomenutim skopskim mahalama. U Skoplju su živjeli dvije-tri godine, ali se nisu mogli navići na uslove, nakon čega su tražili od gradske uprave da im dodijeli zemlju na selu. U avgustu 1881. uprava im je počela dodjeljivati zemlju u Hasanbegovu. Muhadžiri koji su osnovali naselje Hasanbegovo bili su Šehovići i Rudinjani.[68] Prema Cvijiću u „bošnjačkom selu Hasanbegovu bilo je 40-50 kuća",[69] a prema Filipoviću oko 100 kuća[70] muhadžira iz Hercegovine. Građevinske parcele bile su planski raspoređene s obje strane glavnog puta od Skoplja prema selu Stajkovci. Na sredini sela ostavljena je parcela za izgradnju

[64] ДАРМ, Ф.10, К.11, 27/31; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина,* 60-61; Р. Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњаците во Македонија,* 173.

[65] Intervju sa Halilom Fakić, 08. 08. 2012. iz Bošnjačke mahale u Čairu.

[66] Dž. Mehmedović i dr., *Muhadžer u Hasanbegovu,* 205.

[67] *Isto,* 204.

[68] Iz Hasanbegova odmah nakon Balkanskih ratova se iselilo više od 40 domaćinstava: (Musić, Bažić, Grošović, Prekić, Šabović, Kubat, Prpo, Džubur, Injo, Okičin, Kahro, Šehović, Barak, Hatić, Vukotić, Varsak, Hrgonja, Jakupović, Sarić, Žganja, Čajničanin, Matrić i dr.), a dalje između dva svijetska rata se iselilo više od 15 domaćinstava (Rakuljica, Began, Džindža, Nocin, Bijedić, Pala, Mešić i dr.). Danas u Hasanbegovu žive porodice: Mehmedović, Tahirović, Hadrović, Sulejmanović, Bulić, Krvavac, Avdović, Ismailović, Mešić, Šaćirović, Grošović, Sadiković, Pušović, Maksut i dr., od kojih dio živi u svojim stanovima u drugim djelovima grada Skoplja.

[69] Јован, Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, II,* Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1906, 1203-1204; М. Костић, *Из историје колонизације Јужне Србије крајем прошлог века*, 237.

[70] Миленко, С. Филиповић, Бошњаци у околини Скопља, *Преглед*, књ.VII, Год. V, Сарајево, 1931, 262-266.

džamije, koja je kasnije podignuta uz doprinos hodže Avdulaha Bijedića, koji je nakon smrti sahranjen u njenom haremu.

U današnjem naselju Madžari, nekadašnjem selu, naseljavali su se Bošnjaci zbog željeznice i željezničke stanice. Iz istih razloga i u selima pored pruge ka Kumanovu je bilo muhadžira. U Skoplju i široj okolini Bošnjaci su se naselili u Skopskom polju, Hasanbegovu, Madžari, Mrševci, Kadino, Ognjanci, Katlanovo, Deljadrovci, zatim u Miladinovci, Mralino, Tekija, Idrizovo, Jurumleri i drugim mjestima.[71] U Deljadrovcima 1908. bilo je naseljeno oko 40-50 bošnjačkih porodica.[72] Posebno u Kadinu je imao veliki broj Bošnjaka, a 1909. godine bilo je i 60 bošnjačkih kuća u Mrševcima.[73] Također je, nakon aneksije Bosne i Hercegovine u 1909. između Deljadrovaca i Tekije bilo naseljeno oko 60 kuća.[74]

U Štipu i okolini, slično kao i u drugim krajevima Makedonije najveći broj Bošnjaka se doselio nakon Berlinskog kongresa. Zbog velikog broja muhadžira u Skoplju i nemogućnosti da im se osigura smještaj, prema spiskovima komisije od 10. 10. 1881, 768 muškaraca i žena se vraćaju u Štip i Radoviš.[75] Dokument Muhadžirske komisije iz Skoplja od 18. 10. 1882. govori da su u Štipu i okolini izgrađene 394 kuće.[76] Zbog većeg priliva Bošnjaka nakon aneksije podignuta je nova mahala poznata kao Bošnjačka, gdje je planski izgrađeno 40 kuća s po dva zasebna ulaza, odnosno za 80 porodica, a realan broj je bio znatno veći. U okolini su cijela sela bila bošnjačka, kao što su Ljuboten i Dolani. Bošnjačka mahala u Štipu ne postoji više od jednog stoljeća, niti u uspomenama i sjećanjima štipljana. Mahala je bila locirana na lijevom brijegu

[71] Jovan, Trifunovski, Bosansko-hercegovački muslimani u Skopskom polju, *Zbornik, III kongres geografa Jugoslavije*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 90-92; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина,* 239, 303.

[72] Jovan, F. Trifunovski, O bosansko-hercegovačkim muhadžirima, *Geografski pregled*, sv.7, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1963, 148.

[73] М. С. Филиповић, *Бошњаци у околини Скопља*, 262-266.

[74] Ејуп, Мушовић, Црногорски мухаџири и њихова кретања, *Историјски записи, год. XXXIX, бр. 1-2*, Историјски Институт СР Црне Горе, Титоград, 1986, 154.

[75] ДАРМ, Фонд 875, к. 5, арх. јединица 54, бр. 111.

[76] ДАРМ, Фонд 875, к. 5, арх. јединица 55, бр. 112.

rijeke Bregalnice u blizini Feti(h)ije ili Fitija džamije. Bošnjaci su je zvali Fatihija, a zbog onih koji su u njoj obavljali namaz postepeno je bila poznata i kao Bošnjačka džamija.[77]

U Berovu i okolini naseljeni su „bosanski" muhadžiri u 400 kuća, a za njih je formirano i jedno novo naselje Bezgaštevo.[78] U ovoj oblasti bili su naseljeni muhadžiri iz okoline Nikšića, Kolašina, Bileće, Leskovca, Niša, kao i muhadžiri iz Bugarske.[79] U Izvještaju upravnika Javorske carinarnice, Radulovića iz 1890. godine, govori se i o naseljavanju muhadžira u Malešu i o muhadžirskoj krizi nastaloj nakon Berlinskog kongresa. Radulović navodi da je „navala Turaka" iz Bosne i Hercegovine i iz Kolašina bila toliko velika da je „turska" vlada naredila da se o državnom trošku preseli 80 porodica iz Sjenice, čak u Maleš gdje im je država dala zemlju, sjeme, volove i drugo potrebno za život i rad. Svih 80 porodica doseljene su iz Hercegovine.[80] U 1910. u Maleševskoj kazi bilo je šest muhadžirskih naselja: Bezgaštevo (Bezgašće) s 120 kuća, Barišća s 25, Glavovica s 30, Crkvenac s 20, Mitrašinski čifluk s 30, Berovo s 25 kuća.[81] I Dedijer govoreći o Maleševiji, piše da „drugo veće mjesto u Malešu je Berovo sa oko 400 kuća, od kojih samo 100 „turskih" i nekoliko kuća hercegovačkih muhadžira iz Nikšića i Kolašina. Ovi muhadžiri su formirali i jedno novo selo Bezgašće.[82] Jovan Hadži-Vasiljević koji je studiozno istraživao historiju Makedonije početkom XX stoljeća, vrlo je tendenciozno iznosio stavove u pogledu definiranja nacionalne strukture stanovništva. Skoro sve muslimane predstavljao je kao Srbe poturčenjake ili ukoliko nisu govorili neki od slavenskih jezika onda kao Srbe koji su asimilirani u Albance

77 Елена, Јосимовска и др., *Бошњачкото маало во Штип до и по балканските војні,* 180.

78 М. Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881,* 121; Јеремија, Павловић, *Малешево и Малешевци. Етнолошка испитивања,* Св. Сава, Београд, 1928, 36.

79 Jevto, Dedijer, *Nova Srbija: Sa 40 slika u tekstu i kartom Nove Srbije,* Srpska književna zadruga, Štamparija Dositije Obradović, Beograd, 1913, 137.

80 Архив Србије, *Фонд Министарство иностраних дела – МИД (1839-1918),* Савезни Секретаријат Иностраних Послова, 1890, бр. 603, Извештај управника јаворске царнинарнице од 24. 04. 1890.

81 AS, *ФМИД (1839-1918)*, Политичко-просветно одељење, бр. 7161, 03. XII. 1911, I,122.

82 Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 63-64.

ili Turke. Na osnovu govora stanovništva u Berovu zaključio je da su doseljeni iz Bosne i Hercegovine. Posebno je istakao da „mnoge Berovčane nazivaju Bošnjacima.“[83]

Osim u Kumanovskoj Muhadžir mahali uzduž pruge prema Skoplju doseljavali su se muhadžiri Bošnjaci, posebno u selima: Agino Selo, Čerkezi i Umin Dol. “Bosanski muhadžiri u Umin dolu su se naselili 1908. s oko 30 domaćinstava.”[84] Također “u selu Nikuljane, danas u opštini Staro Nagoričane, osim bosanskih muhadžira doseljeni su i muhadžiri iz Bugarske“.[85] Kao pojas prema veleškim selima muhadžira doseljavanja je bilo i dolinom rijeke Pčinje u Katlanovu, Gradmancima, u Konjarima i dr. U spisku upravnika i Vijeća staraca od 18. 02. 1879. u Srednjem Konjaru, Skopsko bilo je 53 muhadžira.[86]

U Veleškim selima također se doselio veliki broj Bošnjaka, najviše u selima Amzabegovo, Saramzilino, Džidimirci, Sujaklari, Vetersko i Kruša, kao i u Lozovu (Durfulija) i okolini i Milinu (Tatarli) u današnjoj opštini Lozovo. U selu Džidimirci je bilo oko 100 bošnjačkih i oko 50 albanskih kuća.[87] U dolini Babune vlasti su otkupile dio zemljišta u Valadilovcu i Jasenovu danas u opštini Čaška od veleškog Husein-bega i naselili Bošnjake muhadžire. U Jasenovu je bilo 60 bošnjačkih domaćinstava.[88] Muhadžira je bilo i u selu Vetersko. Nakon Balkanskih ratova u Svetinikolskoj muhadžir mahali i obližnjem selu Stanjevce ostale su ruševine od bošnjačkih domova poznate kao "Bošnjačke kuće".[89] Nakon okupacije Bosne i Hercegovine dio Bošnjaka se naselio i

[83] Јован, Хаџи-Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији, II издање*, Свети Сава, Београд, 1924, 28.

[84] Jovan, F. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljenim u Makedoniji,* sv. 11/12 (1967/1968), Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968, 169.

[85] Јован, Хаџи-Васиљевић, *Јужна стара Србија: историјска, етнографска и политичка истраживања*, *2*, Нова Штампарија Давидовић, Београд, 1913, 211.

[86] ДАРМ, Ф. 875, К. 5, 9/14.

[87] Jovan, F. Trifunovski, *O bosansko-hercegovačkim muhadžirima naseljenim u Makedoniji,* 148.

[88] Jovan, F. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljenim u Makedoniji,* 169.

[89] Олга, Иванова, *Речник на топонимите во сливот на Брегалница,* Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 1996, 64.

u Tikvešu, a poslije aneksije 1908. dvije nove grupe muhadžira naselile su se u tikveškim čiflucima Bunarče s oko 60 kuća, kao i u Bojančištu[90] i Begništu.[91]

U Strumici, osim u Muhadžirskoj mahali, Jovan Trifunovski pominje i Bošnjačko selo koje se nalazilo na padinama planine Ograždeн iznad sela Šutke i Ilovice, koje je raseljeno.[92] Nakon 1912. njihova sudbina nije poznata, moguće da su uspjeli otići ili su ubijeni i protjerani od strane Bugara.[93] U selu Sušica također su se doselili muhadžiri iz Bosne, a u njemu je živjelo i veliko bošnjačko bratstvo Asanovi (Hasanovići).[94]

Više izvora svjedoči da se u Bitolj u Muhadžir mahalu nakon okupacije Bosne doselilo oko 80 bošnjačkih porodica.[95] U kratovskom selu Varovište naseljen je 91 muhadžir Bošnjak iz Hercegovine.[96] Najmanje 200 lica Bošnjaka se doselilo u selu Trolo u zeltovskom kraju,[97] danas u Opštini Probištip koji su iz Ovčeg Polja prebjegli ispred naleta bugarskih četa.[98] Od ostalih mjesta značajnije prisustvo Bošnjaka imamo u gradu Kočani. Arhivski podaci govore o grupi Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine kojoj je bio osiguran smještaj u Kočanima, koja je prethodno živjela u Skoplju. Oni su tražili da im se osigura

---

[90] Војислав, С. Радовановић, Тиквеш и Рајец: антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва, *Српски етнографски зб., Књ. 17,* Српска краљевска академија, Београд, 1924, 240.

[91] Реџеп, Шкријељ, *Мухаџирската криза и населувањето на Бошњаците во Македонија,* 192.

[92] Јован, Ф. Трифуноски, Расељена села у Струмичкој Котлини, *Гласник српског географског друштва*, св.VI- бр. 2, Српско географско друштво, Београд, 1976, 72.

[93] Миленко, С. Филиповић, Извештај о антропогеографским и етнолошким проучавањима у Струмичком срезу 1931. године, *Гласник скопског научног друштва, књ.XI,* Скопско научно друштво, Скопље, 1932, 200.

[94] Јован, Ф. Трифуноски, Малоазијски становници у Струмичкој Котлини, *Новопазарски зборник*, 16, Музеј Рас, Нови Пазар, 1992, 106.

[95] Јован, Хаџи - Васиљевић, Град Битољ и његова околина, *Братство књ. XIV*, Друштво Свети Сава, Београд, 1911, 233; J. Дедијер, *Нова Србија,* 87.

[96] ДАРМ, Ф. 875, К. 5, 49/81.

[97] Александар, Апостолов, *Злетовска област: Географско-историски осврт*, Собрание на Општина Пробиштип, Скопје, 1974, 21.

[98] Leonhard, Schultze, Jena, *Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder*, Gustav Fischer, Jena, 1927, 154.

prevoz ili sredstva za prevoz, kao i pomoć u najneophodnijim stvarima, posebno za četiri lica koja su bila oboljela.[99] U Kočanskoj kotlini pored drugih muhadžira u selu Banji bilo je naseljeno četiri-pet domaćinstava Bošnjaka nakon 1878. godine.[100]

Za razliku od centralnih i istočnih dijelova današnje Republike Sjeverne Makedonije doseljavanje Bošnjaka je ipak, bilo manje usmjereno prema zapadnim dijelovima. Ovo je posljedica dva faktora. Prvi je lični, a drugi strateški. Prvi je psihologija muhadžira o privremenom boravku i lakšem odlasku prema Istanbulu vezan za infrastrukturu i glavne putne pravce, posebno željezničkoj pruzi prema Solunu. Drugi faktor je strateški vezan za potrebu osiguranja novih granica s muslimanskim stanovništvom prema novim susjedima. Osmanlijske vlasti da bi ojačale granicu prema novoformiranim Srbiji i Bugarskoj, kao i velikog broja napuštenih mjesta u tom nesigurnom graničnom pojasu, muhadžirima su dodjeljivale imanja. Neki autori tvrde da je ovakva politika podržana od vrha države i sultana Abdulhamida II (1876-1909) lično, koji se zalagao za jačanje „povjerljivog elementa“ iz Bosne i Bugarske, te njihove pravilne raspoređenosti.[101] Mladoturci su imali slično mišljenje što se može vidjeti iz jednog zaključka sa Kongresa u Solunu 1910. u kojem je, između ostalog, navedeno „Da bi spriječili prodiranje četa iz Bugarske i Grčke potrebno je naseliti jake muslimanske kolonije na granicama tih država. U 1910. g. doseljenih 12.000 muhadžira u Makedoniju nisu ni približno dovoljni i trebaju se naseliti još 20.000 lica, za šta su potrebna i nova dopunska finansijska sredstva od 220.000 lira.“[102] Zapadni dio Makedonije s jedne strane bio je dalji od glavnih puteva, a s druge zadovoljavao je tražene standarde, jer je bio naseljen s muslimanskim stanovništvom.

[99] *Molba Mustafe Mehmeda i druga tri iseljenika iz Bosne do Skopske opštine od 27. 04. 1885*, ДАРМ, Ф. 875, К. 4, 93/94.

[100] Јован, Ф. Трифуноски, О мухаџирима у Кочанској Котлини, *Etnološki pregled: Revue d'etnologie, 3*, Savez etnoloških društava SFR Jugoslavije, Etnološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1961, 150-151.

[101] Cezmi, Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Neşriyat*, İstanbul, 1992, 158.

[102] Ђорђе, Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци (1908-1912),* Институт за историју, Бања Лука, 1983, 249.

Zaključak

Položaj Bošnjaka u Makedoniji bio je vrlo težak, a u tim burnim vremenima privreda i stanovništvo uopšte su se nalazili u nezavidnom položaju. Bošnjaci kao lojalni građani države bili su uključeni osim u vojsci i u činovničkom aparatu. Olakšavajuća okolnost za njih je bilo i to što su bili dobro prihvaćeni od lokalnog stanovništva. Makedonija kao da je pružala najbolju dobrodošlicu muslimanskim izbjeglicama. Osmanlijske vlasti se ne bi mogle nositi sa velikim brojem muhadžira bez određene solidarnosti lokalnog stanovništva. Historijske veze i kontakti, jezik i običaji bili su jedan od faktora što su Bošnjaci i Makedonci ostvarili suživot. Njihov suživot se bazirao na toleranciji, međusobnom priznanju i uvažavanju, za razliku od njihovih susjeda koji su im negirali identitet i imali teritorijalne pretenzije i aspiracije prema Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Osmanlijska imperija sa svim svojim pozitivnim i negativnim stranama, Makedoniji i makedonskom narodu je omogućila da gradi i razvija svoju nacionalnu svijest i osjećaj pripadnosti i solidarnosti Makedonaca na cijeloj teritoriji koji su u svim aspektima funkcionirali kao jedna cjelina u okviru Imperije. I pored toga, to nije bilo dovoljno da formiraju svoju državu. Otpor praćen jakom propagandom i stvaranjem tenzija prema Turcima nepravedno se odrazio i na autohtono muslimansko stanovništvo Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Kosova, Srbije i Crne Gore. Nasilna promjena etničke slike Balkana i egzodus muslimana pod pokroviteljstvom „velikih sila“ se nastavljao. Složena situacija u Makedoniji na unutrašnjem i vanjskom planu i teritorijalne pretenzije novonastalih država na Berlinskom kongresu, bile su sigurna najava novog masovnog egzodusa muslimana koji je na prostorima Makedonije našao svoj novi dom. Balkanski ratovi i poraz osmanlijske vojske rezultirali su gubljenjem teritorija koje su Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka okupirale i na isti način provodile najprije protjerivanje muslimana, a zatim i uništenje osmanlijskog i islamskog materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Najveći broj Bošnjaka je u toku i nakon balkanskih ratova bio prisiljen da napusti Makedoniju.

EMIGRATION OF BOSNIAKS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA TO MACEDONIA (1878–1912)

Conclusion

The position of Bosniaks in Macedonia was very difficult, and in those turbulent times, the economy and the population in general were in an unenviable position. Bosniaks, as loyal citizens of the state, were involved not only in the army but also in the bureaucracy. A mitigating circumstance for them was that they were well accepted by the local population. Macedonia seems to have given the best welcome to Muslim refugees. The Ottoman authorities could not cope with the large number of muhajirs without a certain solidarity of the local population. Historical ties and contacts, language and customs were one of the factors that made Bosniaks and Macedonians coexist. Their coexistence was based on tolerance, mutual recognition and respect, unlike their neighbors who denied their identity and had territorial pretensions and aspirations towards Bosnia and Herzegovina and Macedonia. The Ottoman Empire, with all its positive and negative sides, enabled Macedonia and the Macedonian people to build and develop their national consciousness and sense of belonging and solidarity of Macedonians throughout the territory, which in all respects functioned as a whole package in the Empire. Despite that, it was not enough to form their own state. Resistance followed by propaganda and creating tensions against the Turks, it unfairly affected the autochthonous Muslim population of Bosnia, Herzegovina, Sandzak, Kosovo, Serbia and Montenegro. The violent change in the ethnic image of the Balkans and the exodus of Muslims under the auspices of the "great powers" continued. The complex situation in Macedonia on the internal and external level and the territorial claims of the newly formed states at the Berlin Congress were a sure announcement of a new mass exodus of Muslims who found their new home in Macedonia. The Balkan wars and the defeat of the Ottoman army resulted in the loss of territories occupied by Serbia, Montenegro, Bulgaria and Greece, and in the same way carried out the expulsion of Muslims and then the destruction of Ottoman and Islamic tangible and intangible cultural heritage. Most Bosniaks were forced to leave Macedonia.

Dr. sc. Salkan UŽIČANIN
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

METALNA INDUSTRIJA U BOSNI I HERCEGOVINI (1918–1941)

Apstrakt: *Temelji metalnoj industriji u Bosni i Hercegovini udareni su tokom austrougarske okupacione uprave (1878-1918), kada su uz pomoć stranog kapitala podignute željezare u Varešu i Zenici koje su činile njenu okosnicu. Ulaskom Bosne i Hercegovine u novoformiranu monarhističku Jugoslaviju 1918, cjelokupna privreda našla se u novom privrednom i političkom okruženju. Nova država firme sa stranim kapitalom, pa i željezare, odmah je stavila pod sekvestar i pokrenula proces njihove nacionalizacije. Postavljeni sekvestar, nesređene političke prilike i pokidane poslovne veze negativno su utjecale na rad preduzeća metalne industrije, koja su do nacionalizacije bile najneprofitabilnije firme u zemlji. Država je 1924. otkupila većinu dionica željezare Zenica i postala njen većinski vlasnik, a u njenom posjedu već su bili rudnici metala Vareš i Ljubija kao i toponica u Varešu. Ipak, prelazak u državne ruke nije donio značajnije promjene. Skučeno tržište, neracionalno vođenje preduzeća, skup i nedovoljan transport, nedostatak kapitala, jaka strana konkurencija, nedomaćinski odnos i nebriga vlasti sputavali su razvoj metalne industrije. Do određenog napretka dolazi nakon 1937. kada je izgrađena gruba pruga i proširena željezara Zenica koja je postala osnova metalne industrije u državi. Napretku su pogodovale i međunarodne političke prilike usljed intenzivnih priprema za Drugi svjetski rat, što je učinilo veliku potražnju za metalima svih vrsta, a naročito željeza.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, metalna industrija, koks, rude, sirovine, proizvodnja, prodaja, tržište, transport.*

Abstract: *The foundations of the metal industry in Bosnia and Herzegovina were laid during the Austro-Hungarian occupation administration (1878-1918), when with the help of foreign capital, ironworks were built in Vareš and Zenica, which formed its backbone. Enetering Bosnia and Herzegovina into the newly formed monarchist Yugoslavia in 1918, the entire economy found itself in a new economic and political environment. The new state, immediately put the company with foreign capital, including the ironworks, under seques-*

tration and started the process of their nationalization. The established sequestration, unsettled political circumstances and broken business ties negatively affected the work of metal industry companies, which were the most unprofitable companies in the country until nationalization. In 1924, the state bought most of the shares in the Zenica ironworks and became its majority owner, and it already owned the Vareš and Ljubija metal mines as well as the Vareš smelter. However, the transition to state hands did not bring significant changes. The confined market, irrational running of the company, expensive and insufficient transport, lack of capital, strong foreign competition, non-domestic attitude and negligence of the authorities hindered the development of the metal industry. Some progress was made after 1937 when the rough railway was built and the Zenica ironworks expanded, which became the basis of the country's metal industry. Progress was also favored by international political circumstances due to intensive preparations for World War II, which made great demand for metals of all kinds, especially iron.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, metal industry, coal, ores, raw materials, production, sales, market, transport.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je u promatranom periodu bila poljoprivredna, mada je imala bolje preduvjete da bude industrijska zemlja. Loš kvalitet zemljišta, brdoviti krajevi i primitivan način obrade zemlje onemogućavali su stvaranje razvijene poljoprivredne proizvodnje, dok su znatne količine prirodnih resursa (uglja, željeza, šume, vodene snage) i radne snage (stanovništva) pružali dobre mogućnosti za industrijski razvoj.[1] Zemlja je bila bogata rudama uglja i željeza, kojih je bilo u znatnim količinama. Nalazišta željezne rudače nalazila su se na lokalitetima: Blagaj – Japra; Ljubija – Stari Majdan; Sanski Most – Bronzani Majdan; Sinjakovo – Jajce; Donji Vakuf – Travnik; Busovača – Orašac; Fojnica – Dusina – Kreševo; Vareš – Borovica i Prozor – Rama. U njima je vršena eksplotacija i prerada rudače još od srednjeg vijeka. Naročito

[1] Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, *Zbirka dokumenata Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920–1945)*, K–45, jedinica opisa 49.

intenzivna eksploatacija vršena je od kraja 19. stoljeća u Varešu. Ukupna raspoloživa količina željezne rudače na navedenim lokalitetima procjenjivana je na 80 do 120 miliona tona.[2]

Po količini i kvalitetu istraženih i neistraženih nalaziša boksita, Bosna i Hercegovina je imala zapaženo mjesto u Evropi. Rasprostranjena su bila u sjeverozapadnoj Bosni (oko Bosanske Krupe, Bosanskog Petrovca i Jajca), i Hercegovini (oko Domanovića 250.000 t, Čitluka 2.600.000 t, Širokog Brijega i Kočerina 900.000 t).[3] Osim uglja, željezne i boksitne rude koji čine važne elemente za razvoj industrije, a zajedno glavnu osnovicu metalne industrije, postojao je čitav niz manjih pojava rudišta (antimona, mangana, kroma, pirita, olova, cinka, bakrene rudače, zlata, srebra, žive, magnezita), čija eksploatacija usljed slabo uređene željezničke mreže nije bila rentabilna. Nalazišta mangana koji se koristio za proizvodnju specijalnog čelika bila su uglavnom oko Čevljanovića i Vareša (Borovica), Ljute kod Konjica, te u Kozari planini oko Ivanjske.[4] Rude kroma koji se koristi kao dodatak u izradi specijalnog čelika, bilo je nedaleko od Blatnice u Borji planini, na Ostrovici u Ozren planini i u Duboštici.[5] Pirita je bilo na više mjesta, a eksploatisao se uglavnom u Bakovićima kod Fojnice. Najpoznatija rudišta srebra, olova i cinka su oko Olova, Srebrenice, Borovice, zatim Otoka kod Bosanske Krupe i Foče. Nalazišta bakarne rudače poznata su oko Jezera, Sinjakova i Foče. Osim navedenih pojava u svim nalazištima sinjevca bilo je određene količine bakra. Nalazišta sinjevca smještena su oko izvora Vrbasa u Maškari i Mračaju, te u području Čemernice, Bitovne i Zec planine.[6] Ruda sinjevca pored bakra sadrži još antimon i živu, pa se ova nalazišta smatraju i nalazištima nevedenih ruda.[7]

Industrijska eksploatacija rudnih bogatstava kao i prerada metala u Bosni i Hercegovini otpočela je poslije Austro-Ugarske okupacije 1878. godine,

[2] Ivo, Turina, Deset godina državnog rudarstva, u: *Спомен књига. Десет година Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1928*, Земун, 1928, 62.

[3] Tihomir, Jakšić, Prilog poznavanju hercegovačkih boksita, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VI, br. 3–4, Beograd, mart–april 1934, 45; Dragutin, Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 1, Beograd, 1939, 10.

[4] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937, 120–121.

[5] D. Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, 10.

[6] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore 1936*, 117–123.

[7] Rudarstvo Bosne i Hercegovine, *Привредни весник*, Год. V, бр. 1–2, Sarajevo, 1929, 24.

mada je strani kapital i ranije pokušavao da osnuje akcionarska društva za proizvodnju i preradu željezne rude.[8] Strani kapital se u početku, zbog nestabilnih političkih prilika, uzdržavao od investicija, a aktivnije se uključuje tek pošto je zavladala pravna sigurnost u Bosni i Hercegovini.[9] Prva investiranja u industriju nakon austrougarske okupacije ustvari, vršila je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine i to uglavnom u rudarstvo.[10] Sve rudnike stekla je bosanskohercegovačka uprava iz zemaljskih sredstava i to dijelom što je kao i svaki drugi privatnik dobijala koncesije, te otkupom postojećih privatnih rudnika ili već stečenih prava na eksploataciju.[11] Dakle, rudnici su bili zemaljska imovina Bosne i Hercegovine. Razvojem ekstraktivne industrije stvarali su se preduvjeti

[8] Austrijski rudarski stručnjaci su 1860. godine preko bosanskog valije tražili odobrenje od osmanske vlade da podignu tri visoke peći u Majdanu, Fojnici i Varešu. Međutim, usprkos pozitivnom rješenju njihova zahtjeva odustali su od nakane, jer su im osmanske vlasti postavile neprihvatljive uvjete. Bosanski valija Derviš–paša Lovčalija također je 1874. pokušao osnovati konzorcij za podizanje moderne topionice u Varešu. Čak je od bosanskih uglednika Fazli–paše Šerifovića i Hajdarbeg–paše Čengića, te imućnih jevrejskih trgovaca Đuzepea Saloma iz Trsta i Javera Baruha iz Sarajeva uspio prikupiti i početni kapital. Angažirao je i austrijske stručnjake za gradnju ceste od Podlugova do Vareša, ali je stigla zabrana iz Istanbula i projekat je obustavljen. (Матко, Ковачевић, Развој индустрије жељеза у Варешу и извори за проучавање историје варешке жељезаре, *Гласник архивâ и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, Год. XXXI, Сарајево, 1991, 163–164).

[9] Tokom austrougarske uprave osnovano je ukupno 138 tvornica u Bosni i Hercegovini. (*Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустриских предузећа,* Београд, 1941, 73).

[10] Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* K–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини*; Kemal, Hrelja, *Industrija u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd, 1961, 48. O austrougarskoj privrednoj politici opširnije vidi u: Dževad, Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002; Ferdo, Hauptmann, Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Godina XII–XIII, Knjiga XII–XIII, Sarajevo, 1972/73, 59–84.

[11] АВН, *Fond Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu,* prez. br. 6436/1923. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину Делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Репарационој комисији у Паризу, *Добра и својине у Босни и Херцеговини,*

za podizanje prerađivačke, a uz to su stranim ulagačima radi privlačenja davane razne pogodnosti.[12] Tako su uporedo sa razvojem rudarstva uz pomoć stranog kapitala podizana prerađivačka preduzeća koja su investitorima u kratkom razdoblju osiguravala visoke profite. Zahvaljujući bogatoj sirovinskoj bazi razvile su se drvna, hemijska, metalurgijska i prehrambena industrija uz učešće njemačkog, austrijskog, mađarskog, te belgijskog i italijanskog kapitala.[13]

Eksploataciju rudnika mangana u Semizovcu – Čevljanovićima, hroma u Duboščici, bakra u Sinjakovu, sinjevca u Maškari, antimona u Čemernici kod Fojnice, te srebra i olova u Srebrenici vršila je Rudarska zadruga Bosnia.[14] Jaka konkurencija bili su im rudnici u Kavkazu, Indiji i Brazilu. Konkurencija i nestabilno tržište utjecali su na proizvodne oscilacije, zbog čega se intenzitet rada u jednim povećavao, a u drugim, s vremena na vrijeme, u potpunosti obustavljao.[15] Nalazište gvozdene rudače u okolini Vareša eksploatisalo je rudarsko preduzeće koje je bilo pod upravom bosanskohercegovačkog zemaljskog erara.[16]

на које треба примјенити чл. 208. Сен Жерменског односно чл. 191. Тријанонског мировног уговора, бр. 6436 през./1923, Сарајево, 6. 7. 1923.

[12] ABH, *FTOK*, K–1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро–Угарске монархије у Босни и Херцеговини*; *Godišnji izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, Sarajevo, 1923, 9).

[13] Arhiv Jugoslavije Beograd, *Zbirka Vojislav Jovanović Marambo* (335), fascikla 19, jednica opisa 18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини*.

[14] Odredbama rudarskog zakona za Bosnu i Hercegovinu osnovana je 1887. godine rudarska zadruga Bosnia s kapitalom od 1.720.000 kruna razdijeljenih na 100 dionica od kojih je zemaljskom eraru pripadalo 69%, a 31% austrijsko–njemačkom i mađarskom kapitalu. (*Извјештај о управи 1906*, 461; ABH, *FTOK*, K–7, omot br. 10. *Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu Trgovačkoj i obrtničkoj komori u Sarajevu*, br. 12.666/26, Sarajevo, 7. jula 1926).

[15] U rudniku Čevljanovići 1900. godine proizvedeno je 55.492 kvintala (q) (vrijednosti 225.590 kruna) mangana, u Sinjakovu 1.308 q (226.121 kruna) bakra, a u rudniku Maškara 67,5 q žive (39.338 kruna). Godine 1904. proizvodnja je bila sljedeća: mangana 11.140 q (u 1903, 45.374 q), bakra 494 q (1903, 1.366 q), žive 81 q, kromove rude 2,787 q (1903, 3.103 q). (ABH, *Fond Rudarsko glavarstvo Sarajevo*, K–13, br. 1031. *Geschäfts – berichts der gewerkschaft „Bosnia" für das Jahr 1900*, Wien, 1901; ABH, *FRGS*, K–15, br. 1327. *Geschäfts – berichts der gewerkschaft „Bosnia" für das Jahr 1904*, Wien, 1905).

[16] Preduzeće je osnovano s početnim kapitalom od 4.000.000 kruna, od čega je zemaljski erar posjedovao 1.980.000, a austrijsko–njemački kapital 2.020.000 kruna. (ABH, *FTOK*, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*).

Vareški rudnik u svom području imao je četiri majdana željezne rudače (Smreka, Draškovac, Brezik i Pržići), koji su bili snabdjeveni modernim tehničkim uređajima. Vađena ruda sadržavala je 40–60% željeza.[17] Eksplatacija se vršila u otvorenim rudištima i jamskim radom.

Rudnik Draškovac

Uz vareški rudnik na mjestu starih primitivnih duvnica sagrađena je 1890/1891, kapitalom austrijske Wiener Bank–Verein (51%) i bosanskohercegovačkog erara (49%), prva visoka peć za proizvodnju sirovog željeza. Pet godina kasnije (1896) postavljena je i druga peć. Prva peć srušena je 1898. godine i na njenom mjestu podignuta druga. Obje vareške peći imale su godišnji kapacitet od oko 70.000 tona sirovog gvožđa. Međutim, obje paralelno nisu mogli biti u pogonu, jer su pomoćni uređaji (duhaljke, zagrijači zraka i čistioci visokopećnog gasa) bili preslabi, zbog čega se kapacitet nije mogao iskoristiti u ponom obimu.[18] Pored visokih peći željezara je imala livnicu s dvije kupolne peći ukupnog kapaciteta pet tona na sat. Glavni proizvodi livnice bili su: livene

[17] *Statistički podaci o radu državnih rudarskih preduzeća 1918–1926. god.*, Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, Sarajevo, 1926, 24.

[18] *Statistički podaci o radu državnih rudarskih preduzeća 1918–1926*, 24; Uroš, Lazović, Metalurgijska industrija, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje,* Sarajevo, 1938, 310.

cijevi, peći, kotlovi za hemijsku industriju i dr. Željezničkim uskim kolosijekom Podlugovi – Vareš izlazila je na prugu Bosanski Brod – Sarajevo. U početku je proizvodnja vršena pomoću drvenog uglja, a kasnije koksa. Sirovo željezo dobijeno na takav način bilo je samo sirovina i nije bilo tehnički upotrebljivo. Moralo se dalje prerađivati u čeličanama i valjaonicama da bi se dobilo kovano željezo i čelik.

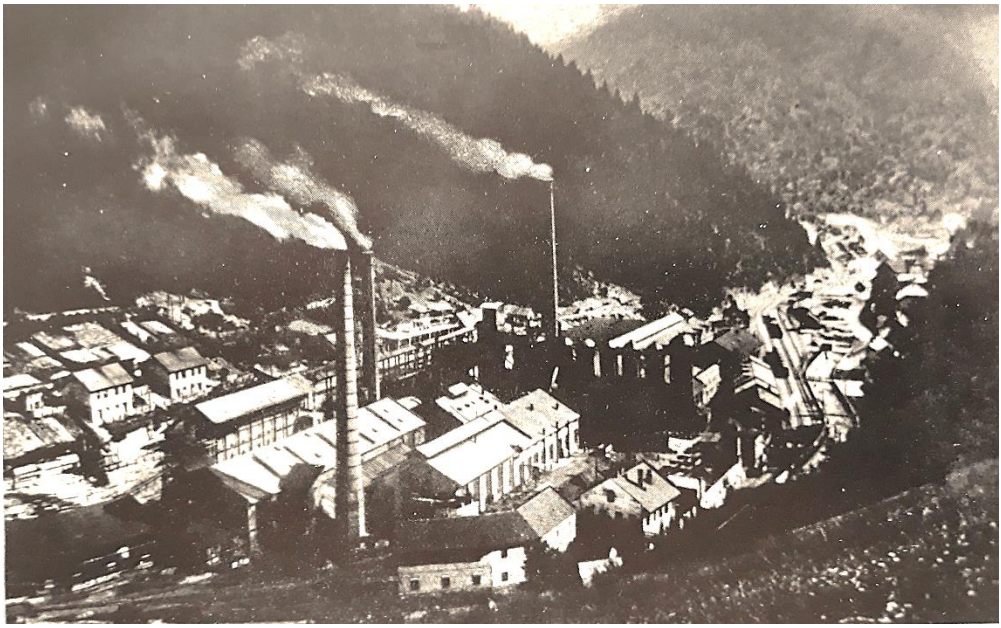

Željezara Vareš

S tim u vezi, uporedo s podizanjem visoke peći u Varešu, 1892. počela je s radom Zadruga za preradu sirovog željeza u Zenici (Eisen und Stahlgewerkschaft Zenica), koja je 1899. pretvorena u dioničko društvo željezne industrije (Eisen–industrie–Aktiengeselschaft) s većinskim vlasništvom novčanog zavoda Niederoesterische Eskomptgesellschaft, odnosno austrijsko-njemačkog kapitala.[19] Na odabir lokacije odlučujuće su utjecali povoljan položaj, jer je Zenica ležala na željezničkoj pruzi Bosanski Brod – Sarajevo, blizina bogatih

[19] Prvobitno je imala dionički kapital od 2.600.000 K, potom 3.000.000 K, pa 5.000.000 K, od čega je bosanskohecegovačka vlada imala 10% udjela. (Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik, *Fond Željezara Zenica*, Sekretarijat. *Izvadak iz trgovačkog registra okružnog suda u Travniku za društvene tvrtke za firmu „Eisen Industrie actien Gesellschaft u Zenici"*; ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница. Оснивање, дионичарска главница и национализација*).

naslaga smeđeg uglja i mala udaljnost od Vareša.[20] U željezari je prerađivano sirovo vareško željezo u tehničko i upotrebljivo valjano željezo i čelik od kojih je izrađivano valjano šipkasto i fasovano željezo, valjana žica i jamske tračnice do 12,5 kg težine po dužnom metru. Za preradu je koristila ugalj iz lokalnog zeničkog rudnika.[21] Vlada joj je garantirala da će duži niz godina dobijati željezo iz vareške topionice, a ugljen iz erarskih rudnika u Zenici uz cijenu koja je jedva pokrivala režijske troškove proizvodnje. Puni proizvodni zamah postigla je 1904. godine kada je pristupila austrougarskom željeznom kartelu.[22] Jednu četvrtinu proizvodnje plasirala je u Bosni i Hercegovini, a ostatak na vanjsko tržište i to: 10% u austrijskim alpskim zemljama i primorju, 55% u zemljama krune Stjepanove (Ugarska, Slovačka, Hrvatska, Slavonija, dijelovi Vojvodine i Kneževina Transilvanija), a 10% u Srbiju, Rumuniju, Bugarsku i Osmansko carstvo. Na balkanskom tržištu imala je ozbiljnu konkurenciju njemačkih i belgijskih preduzeća.[23]

Državni ugljenokop i željezara Zenica

[20] Branislav, Begović, Tvornica drvenjače i papira – preteča industrije željeza u Zenici, *Pregled*, God. LXIX, br. 10, Sarajevo, oktobar 1979, 1209.

[21] ABH, *FTOK*, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*

[22] Željezara je pristupanjem austrougarskom željeznom kartelu osigurala bolju prodaju ne samo u okviru Monarhije, nego i okruženja (Srbija, Bugarska i Rumunija). (ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Željezara Zenica i izgradnja bosanske industrije željeza*, Zenica, 9. oktobra 1923).

[23] ABH, *FTOK*, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*

Da bi omogućila veću proizvodnju sirovog željeza za potrebe novoosnovane željezare u Zenici i time skopčane investicije, izdala je 1895. godine Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine vareški rudnik i topionicu strancima u neotkaziv zakup na 50 godina,[24] a zadržala u posjedu svoje dionice.[25] Rudnik i topionica s postrojenjima i ostalom imovinom trebali su prijeći u posjed Bosne i Hercegovine nakon amortizacije glavnice u zakupnom roku (do 1945). Država kao zakupac bila je dužna da predaje austrijskom društvu 2 / 3 godišnje dobiti.[26] Maksimalnu proizvodnju vareška željezara ostvarila je 1913. kada je proizvela 21.813,14 t sirovog materijala od čega je 11.506,54 t istopila u vlastitim pećima, a ostatak eksportovala u druge dijelove Monarhije.[27] Zenička željezara pak, svoju maksimalnu proizvodnju ostvarila je 1912. godine, kada je proizvela 32.790,6 tona metalne robe.[28]

Zamah industrijskog razvitka u Bosni i Hercegovini zaustavljen je izbijanjem Prvog svjetskog rata, kada je značajan dio industrijskih preduzeća morao obustaviti rad, ponajprije ona koja su ležala u operacionim područjima ili krajevima koji su s njima neposredno graničili.[29] Ipak, austrougarske vlasti su tokom rata posebnu pažnju posvetile eksploataciji rudnika svih vrsta, stavljajući ih pod vojnu upravu. Mobilizacijom velikog broja radnika prvih ratnih godina (1914. i 1915) došlo je do pomanjkanja radne snage, usljed čega je proizvodnja ekstraktivne industrije, bez obzira na njen značaj za vođenje rata, u

[24] Vlada je vareški rudnik i toponicu prodala u zakup na 50 godina d. d. „Vareš za proizvađanje željeza" za svotu od 1.700.000 K, odnosno 231.055 K godišnje. (Željezara u Varešu, *Bosanski Lloyd*, God. III, br. 17, Sarajevo, 27. aprila 1921, 2).

[25] ABH, *FTOK*, K–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god*.

[26] ABH, *Fond Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu*, K–26, br. 31A/1922; ABH, *FMTI*, K–16, br. 4526/1922; Industrija Drinske banovine, *Народно јединство*, Илустровани званични алманах – календар Дринске бановине за просту 1930/31. годину, Год. I, Сарајево, 1930, 154.

[27] ABH, *FMTI*, K–16, br. 4526/1922.

[28] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Eisenindustrie aktien –Gesellschaft Zenica*, Zenica, Mai 1925; ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. Eisenindustrie– aktiengesellschaft „Zenica". *Geschäftsbericht über das Geschaftjahr 1902*, *1903*, *1906*, *1907*, *1909*, *1911*, *1912*, *1913*, Wien–Zenica; *Сумарни извјештај о раду ТОК у 1911. и 1912*, 72–73; Љубомир, Ст., Косиер, *Босна и Херцеговина. Економски фрагменти и контуре*, Београд, 1927, 217, 218, 243.

[29] Salkan, Užičanin, Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, God. XLIII/2013, Sarajevo, 2013, 250.

znatnoj mjeri opala. Privredna aktivnost, naročito u rudnicima uglja i željeza, bila je intenzivirana nakon otklanjanja neposredne ratne opasnosti. Upošljavanjem povojničenih radnika i većeg broja ratnih zarobljenika u rudnike 1916. godine, rezultiralo je značajnim porastom proizvodnje. Rast proizvodnje uglja bio je posljedica velikih potreba, prvenstveno željeznice i metalne industrije, a također i eksploatacije uglja iz novoosnovanih rudnika.[30]

Zbog stalnih ratnih potreba za željezom, austrougarske vojne vlasti su jula 1916. godine, pored pojačane eksploatacije rudnika željeza u Varešu, otpočele i s eksploatacijom rude iz rudnika Ljubija,[31] mada je prva sistematska istraživanja ovoga rudišta još 1913. provela Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine. Rudnik je vlastitom prugom dugom 18,9 km (s maksimalnim učinkom od 2.000 vagona dnevno), bio spojen s državnom željeznicom Banja Luka–Sunja i Šipadovom (Prijedor–Drvar) industrijskom željeznicom uskog kolosijeka.[32] U njegovom vlasništvu bilo je još stovarište (bunker) u Prijedoru, te zaštitna i dolovna polja rudnog terena Ljubije-Stari Majdan koja su u rudarskom katastru bila upisana na državni erar.[33] Proizvodnja željeza naročito je intenzivirana u drugoj dekadi rata. Jedan dio rudače iz vareškog rudnika (3 / 5) prerađivala je topionica u Varešu, dok je ostatak, kao i cjelokupna proizvodnja rudnika u Ljubiji preko Bosanskog Broda i Metkovića izvožena u razne topionice Monarhije.[34] U nizu ratnih godina proizvodna sposobnost željezara opada

[30] АВН, *FTOK*, К–1, omot br. 12. *„Sadašnje privredno stanje u BiH" predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.*; АВН, *FPUBIH*, prez. br. 6436/1923. Покрајинска управа за Босну и Херцеговину Делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Репарационој Комисији у Паризу, *Добра и својине у Босни и Херцеговини, на које треба примјенити чл. 208. Сен Жерменског односно чл. 191. Тријанонског Мировног Уговора*, бр. 6436 през./1923, Сарајево, 6. 7. 1923; Direkcija državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, *Народно јединство*, Год. VI, бр. 237, Сарајево, 27. новембра 1923, 2; *Opis državnih rudarskih preduzeća*, Sarajevo, 1926, 5–15.

[31] АВН, *FTOK*, К–1, omot br. 11. *Privredna politika Austro–Ugarske monarhije u BiH*; *Opis državnih rudarskih preduzeća*, 23; Joso, Lakatoš; Aco, Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1924,72; K. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 52.

[32] J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 72.

[33] Pitanje Ljubije, *Босански Лојд*, Год. II, бр. 52, Сарајево, 15. децембра 1920, 5.

[34] Prve godine rata (1914) iz rudnika Vareš izveženo je 667.570 kvintala (q) rudače, 1915. (480.587 q), 1916. (774.817 q) i 1917. godine 663.540 q. Od jula 1916. do kraja oktobra 1918. godine iz rudnika Ljubija otpremljeno je 381.372 tone rudače, od čega je 118.565 t (31,15%) otišlo u Austriju, a 262.506 t ili 68,85% za ugarske visoke peći. (Joso, Lakatoš, *Privredni alamanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava IV, Zagreb, 1929, 30; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 75; АВН, *FTOK*, К–2. *Генерални консул Черовић*

zbog problema s nabavkom „materijala i radnih sila te saobraćajnih neprilika."[35]

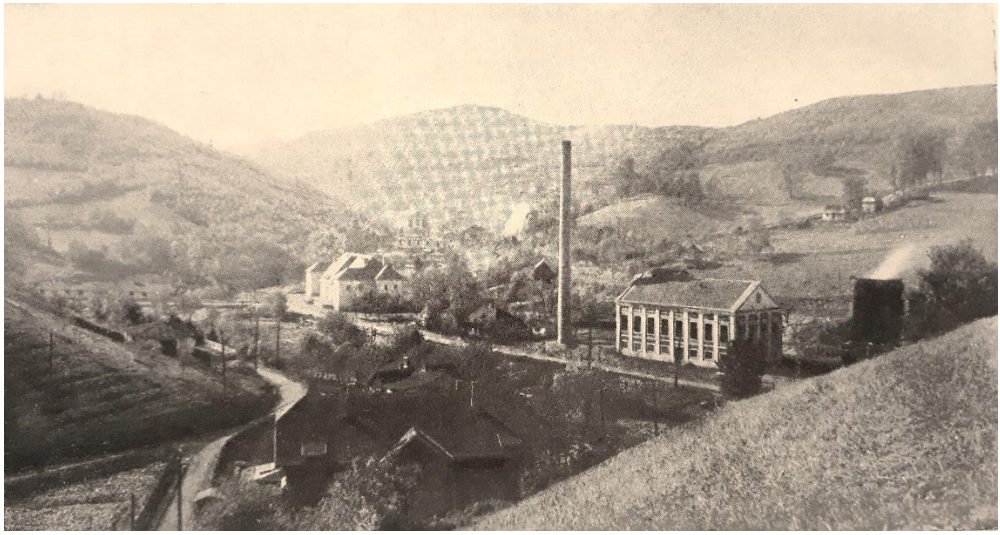

Radnik željezne rude Ljubija

Rad u novom privrednom i političkom ambijentu

Nakon okončanja Prvog svjetskog rata i sloma Austro–Ugarske monarhije, 1. decembra 1918. godine ujedinjenjem jugoslavena nastala je monarhistička Jugoslavija u čiji sastav je ušla i Bosna i Hercegovina.[36] Ujedinjenje je donijelo krupne političke i privredne promjene. Zajednički život počeo je na osjećaju potrebe političke zajednice, ali sa neodređenim i neprečišćenim nacionalnim i pitajem unutarnje državne organizacije. Novoformirana država u svoje političke granice integrirala je historijska područja koja su se do tada

Краљевском Министарству Спољних Послова (Консуларно–трговачко одељење) у Београду, бр. 5685/21, Беч, 10. јуна 1921.

[35] ABH, *FMTI*, K–98, dok. br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza Zenica. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XX. redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

[36] Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921, kada je država dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a od 3. oktobra 1929. godine Kraljevina Jugoslavija. U ovom radu radi jednoobraznosti koristit će se naziv Kraljevina Jugoslavija za cijeli period koji se obrađuje.

nalazile u različitim državama i ekonomski razvijala u potpuno drugačijim privrednim i političkim okruženjima. Državna administracija suočila se s ozbiljnim problemom kako te raznorodne sisteme kultivisati u funkcionalnu političku i ekonomsku cjelinu. Konstituisanje države išlo je sporo, usljed dijametralno suprotnih pogleda na državno uređenje. Ipak, političko ustrojstvo išlo je brže od ekonomskog. U relativno kratkom vremenskom periodu formirane su državne institucije i donijet Ustav (28. juna 1921) kojim je proklamovan centralizam, ali nije uspostavljen stabilan ekonomski poredak. Izjednačavanje i preobražaj raznorodnih u jedinistven upravni sistem zemlje nisu davali željene rezultate, jer je nastavljao da živi raniji regionalni i partikularistički duh koji se razilazio sa proklamovanim centralizmom. Privredni razvoj zemlje odvijao se spontano pod djejstvom ekonomskih zakonitosti i bez podsticaja vlade.[37] Posebne teškoće u modeliranju zemlje stvarale su političke i nacionalne konfrontacije, heterogeno zakonodavstvo, ekonomija, saobraćaj i druge privredne i društvene različitosti jugoslavenskih naroda. Neuspjeli su bili pokušaji vlasti da u punoj mjeri osiguraju stabilnost u javnom životu, sigurnost u državi, kao i obezbjeđenost i sigurnost u privatnom životu, bez kojih nije bilo uvjeta za privrednu kalkulaciju, niti sigurnosti za plasiranje domaćeg, a pogotovu stranog kapitala. Nemogućnost režima da zemlju politički stabiliziraju, indirektno se odrazilo na privredne tokove.[38]

Nacionalizacija crne metalurgije

U novoformiranoj državi za strani kapital, odnosno strana industrijska preduzeća, nastale su sasvim druge prilike.[39] Uopćeno gledajući, cjelokupna

[37] Драган, Милићевић, Југословенско питање и југословенска индустрија, *Српски књижевни гласник*, Књ. LXI, бр. 8, Београд, 16. децембар 1940, 605–607. Opširnije o ulozi države u privredi Kraljevine Jugoslavije vidi u: Nikola, Vučo, *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*, Prvo izdanje, Beograd, 1975; Smiljana, Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 1986; Мијо, Мирковић, *Индустријска политика*, Београд, 1936; Ђорђо, Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1938; Драган, Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010.

[38] Prvi uslov privrede je stabilnost, *Južni Lloyd*, God. V, br. 16, Sarajevo, 28. aprila 1929, 1.

[39] Mjere proti neprijateljskom kapitalu i stranim državljanima, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, God. XI, br. 20, Zagreb, 8. ožujka 1919, 1.

atmosfera poslije ujedinjanja bila je nepovoljna za održavanje i razvijanje industrije.[40] Nova državna vlast odmah je otpočela kampanju eliminacije stranog elementa i stranog kapitala iz nacionalne privrede. Kako bi isključila učešće stranaca u privrednim tokovima zemlje pokrenula je nacionalizaciju privrednih subjekata u vlasništvu državljana ili društava zemalja koje su tokom Prvog svjetskog rata bile na neprijateljskoj strani. Zakonsku osnovu omogućili su joj međunarodni pravni akti, a radilo se o imovini državljana Njemačke, Osmanskog carstva, Bugarske, Austrije i Mađarske.[41]

U državnoj vladi prevladavala je politika da se strana preduzeća u Bosni i Hercegovini moraju nacionalizirati i novčano i personalno. Milivoje Savić, načelnik u Ministarstvu trgovine i industrije, koje je bilo nadležno za harmonizaciju privrednog zakonodavstva i uređenje privrede, zastupao je mišljenje da „država treba da pomogne, da Vareš, Zenica, Jajce, Teslić i Lukavac pripadnu našim ljudima i državi."[42] Povodeći se takvim mišljenjima, nadležni su donijeli odluku da kvota učešća stranog kapitala u preduzećima ne smije biti

[40] *Godišnji izveštaj Privremene Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu,* Sarajevo, 1923, 10.

[41] Sile Antante su u savezničkim zemljama i okupiranim krajevima odredile da se imovina neprijateljskih državljana ili likvidira ili stavi pod sekvestar, pa je tu mjeru primijenila i Kraljevina Jugoslavija. Sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke, industrijske i znatske radnje i radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrijednosti, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriji cijele Kraljevine, koja su pripadala podanicima ili društvima i preduzećima neprijateljskih država, kao i preduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera, stavljeni su pod naročiti nadzor (seksvestar) i podvrgnuti likvidaciji. U naredbi Ministra industrije i trgovine o primjeni *Zakona* navedeno je: „S obzirom na interese domaće privrede i radinosti, koje sam pozvan da štitim i na obaveze koje je država primila na sebe prema svojim saveznicima i prijateljima, a u cilju obeštećenja za povrede nanijete ratom države i njenim podanicima u čemu mu je staranje povereno, a na osnovu članova 4, 5, 14, i 24. zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom i tačka II. pod A. člana 1. zakona o uzimanju na znanje i odobrenje odluke parizke ekonomske konferencije, rešenja ministarskog saveta (...) o rasprostiranju važnosti ovog zakona [na] celu teritoriju kraljevstva (...)." Dakle, radilo se samo o teritorijalnom proširenju važenja „Zakona o postupanju sa imovinom podanika država koje su bile u neprijateljstvu sa Srbijom" donijetog 17. augusta 1915. i odluke Pariske ekonomske konferencije od 18. oktobra 1916. godine. (ABH, *FMTI,* K–23, br. 8533/1922. *Ministarstvo trgovine i industrije*, broj 6717, Beograd, 30. aprila 1919; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo, 1920, 73–74).

[42] Миливоје, М., Савић, *Наша индустрија, занати, трогивина и пољопривреда. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, I део, Сарајево, 1922, 266.

veća od 49%, a stranih radnika od 5% ukupno zaposlenih. Postavljena ograničenja bila su motivisana nacionalnim i političkim interesima i uopće nisu vodila računa o ekonomskoj stvarnosti. Među vladajućim krugovima bilo je rasprostranjeno mišljenje da se „strani nacionalni elementi" što prije udalje iz privrede i zamjene domaćim „lojalnim" državi. Zamjena stranog kapitala i strane radne snage trebala se izvršiti i po cijenu ekonomske štete.[43]

Kako se strana preduzeća, a s obzirom na svojinska shvatanja i prava koja su vladala, nisu mogla prosto eksproprisati, pravile su im se razne smetnje u radu kako bi se primorala na nacionalizaciju. Od te ucjenjivačke politike bosanskohercegovačka industrija trpjela je ozbiljne štete, jer je većinom bila u rukama stranaca.[44] Pošto se preduzimačima nije isplatilo da svoje tvornice, koje su bile zasnovane na širokoj bazi i još neamortizovane, odjednom likvidiraju, postupak nacionalizacije izvršen je tako što su domaći privredni i politički moćni krugovi dobili nešto akcija preduzeća i jak utjecaj u njihovim upravama, dok su firme stvarno i dalje ostale u rukama stranaca. Pored izazivanja krize postojećih preduzeća, nacionalizacija je imala za posljedicu i nepovjerenje stranog kapitala koji je bio ekonomski potreban i neizbježan.[45]

U postupku nacionalizacije država je od Zemljaske vlade Bosne i Hercegovine naslijedila rudnike uglja i željeza, te topionicu i livnicu u Varešu. Upravu nad njima vodila je preko Direkcije državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu, kojoj su bili podređeni rudnici gvozdene rude u Varešu i Ljubiji, visoke peći i ljevaonica u Varešu, rudnik manganove rude u Čevljanovićima i kromove rude u Duboščici.[46] Sva preduzeća izuzev Vareša, Semizovca i Duboščice bila su u 100% vlasništvu državnog erara. U Varešu je država posjedovala 49% kapitala, a bio je u zakupu do 1945. godine, kada je u potpunosti trebao prijeći u njeno vlasništvo, dok je bila većinski vlasnik rudnika Semizovac i Duboščica

[43] Мари–Жанин, Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 290.

[44] Упропаштавање индустрије, *Глас слободе*, God. X, br. 243, Sarajevo, 9. novembra 1920, 1.

[45] Opširnije o tome vidjeti u: Salkan, Užičanin; Adnan, Velagić, Nacionalizacija industrijskih preduzeća na području Bosne i Hercegovine u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Saznanja*, God. IV, br. 4, Tuzla, 2013, 89–115.

[46] Rudarska direkcija u Sarajevu upravljala je s 25 državnih rudarskih preduzeća, a bili su joj podređeni i cinkarna u Celju i mineralno Guberovo vrelo u Srebrenici, koji su eksploatisani u privatnoj režiji. (*Opis državnih rudarskih preduzeća*, 5–25).

s 69% udjela.[47]

Za razliku od rudnika u željezari Zenica stranci su posjedovali većinu kapitala. Stoga je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, shodno rješenju Ministarstva trgovine i industrije, izdala naredbu da se željezara, kao imovina njemačkih državljana, stavi pod sekevestar, odnosno poseban nadzor države, koji je ostao na snazi do 1924. godine. Dionički dio željezare od 10% koji se nalazio u rukama bosanskohercegovačkog erara prešao je u posjed države. Vlada je za upravnika postavila komesara koji je bio apsolutna nadzorna vlast u preduzeću.[48] Komesar se od momenta postavljenja pitao za svaki akt. Raniji direktor ostao je na položaju jer je poznavao rad u firmi, ali nije imao prava koja su mu ranije pripadala. Nije mogao ni jedan akt „koji ne spada u obični dnevni posao učiniti bez odobrenja sekvestra.“[49] Komesar je vodio brigu o preduzeću, a posebno da se njegova imovina ne otuđi ili izveze van državnih granica.[50] Za svoj rad dobijao je naknadu iz prihoda preduzeća. O nadzoru nad preduzećem bar jednom mjesečno podnosio je izvještaj nadležnim organima vlasti. Iako su komesari imali velika ovlašćenja, ipak, bar formalno, nisu smjeli ometati niti praviti prekide u radu preduzeća.[51]

---

[47] ABH, *FMTI*, K–26, dok. br. 31A/1922; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 63.

[48] Zakon o rukovanju s imetkom državljana neprijateljskih država na području Kraljevstva SHS, *Jugoslovenski (Hrvatski Lloyd) Lloyd*, God. XI, br. 25, Zagreb, 26. ožujka 1919, 1; Strani kapital i naša industrija, *Bosanski Lloyd*, God. II, br. 3, Sarajevo, 14. januara 1920. 1.

[49] ABH, *FMTI*, K–44, br. 7330/1923. Министарство трговине и индустрије Шумска–Индустријска Централа Земаљској влади у Сарајеву, Ш. бр. 502, Београд, 4. 8. 1919.

[50] U svrhu nadzora staratelji su pregledali knjige, vodili izvode o stanju blagajne, vrijednosnih papira, robe i slično, a mogli su od menadžmenta preduzeća tražiti podatke o svim poslovima. Bili su dužni da prisustvuju sjednicama upravnog odbora preduzeća, a o svim važnijim dispozicijama odmah su obavještavali kotarsku oblast. Staratelji su vodili računa „da se usljed njegove kontrole ne smije prekidati rad društva ili preduzeća, te ne smije u tom pravcu praviti nikakove smetnje. U svim slučajevima, gdje mu se čini potrebita intervencija oblasti (kao obustava naređenja ravnateljstva društva ili preduzeća)“, morao se obratiti nadležnoj nadzornoj vlasti. (ABH, *FMTI*, K–79, br. 3684/1925. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Svim okružnim oblastima, kotarskim uredima, kotarskim ispostavama i gosp. vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo, *Nadziranje imovine neprijateljskih država*, Ad. br. 1299/prez., Sarajevo, 22. marta 1919).

[51] ABH, *FMTI*, K–79, br. 3684/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину Свим окружним областима, котарским уредима, кот. испоставама и госп. повјеренику за зем.

Željezara je bila prisiljena da proizvodnju i rad prilagođavala tim novim uvjetima poslovanja. Otežana nabavka sirovog željeza iz Vareša, te nemogućnost dobave koksa iz inostranstva dovodili su je u situaciju da u više navrata 1919. i 1920. godine obustavi rad.[52] Naročito štetno na poslovanje djelovala je Vladina naredba iz septembra 1920. godine kojom je stavljena pod kontrolu Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje, kao i postavljanje državnog kontrolora za nadzor prodaje njenih proizvoda.[53] Usljed kompliciranе procedure pri nabavci, njeni kupci su svoje potrebe za željezom podmirivali kod drugih proizvođača, tj. njenih konkurenata, što je utjecalo na prodaju i proizvodnju, koja je svedena na najmanju moguću mjeru.[54]

Sekvestar je željezari stvarao ozbiljne probleme, jer je otežavao raspolaganje s postojećim i priliv svježeg kapitala, nabavku sirovina, novih mašina, repromaterijala, ograničenja u poslovanju, trgovini, itd. Pošto se s nacionalizacijom odugovlačilo duže nego je trebalo, s obzirom na uvjete Trianonskog i Senžermenskog mirovnog ugovora, uprava željezare je samoinicijativno preduzimala neophodne korake za njeno provođenje.[55] Za to je bilo potrebano da najmanje 51% dionica prijeđe u vlasništvo domaćih pravnih ili fizičkih lica, te da se u upravne organe preduzeća imenuje nadpolovična većina domaćih ljudi.

главни град Сарајево, *Надзирање имовине поданика непријатељских држава*, бр. 944/през., Сарајево, 11. фебруара 1919.

[52] АВН, *FMTI,* К–98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza – Zenica, *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

[53] АВН, *FTOK,* К–2. Трговачко обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству Исхране и Обнове земље Београд, *Уредба Министарства исхране и обнове земље о продукцији, расподели и продаји производа фабрике у Лукавцу, Зеници и Јајцу*, бр. 2902/1920, Сарајево, 22. 11. 1920; АВН, *FTOK,* К–2. *Zapisnik redovite XXVIII plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 20. i 21. decembra 1920. u dvorani komore u Sarajevu*.

[54] АВН, *FMTI,* К–98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za industriju željeza – Zenica, *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

[55] Национализација страних предузећа, *Привреда*, Год. I, бр. 2, Сарајево, 28. маја 1920, 1; О националазацији, *Привреда*, Год. I, бр. 6, Сарајево, 25. јуна 1920, 1; Продаја Штајнбасова предузећа, *Привреда*, Год. I, бр. 28, Сарајево, 22. новембра 1920, 1; Национализације, *Привреда*, Год. III, бр. 5, Сарајево, 12. фебруара 1922, 1; Трагикомедија национализације, *Привреда*, Год. II, br. 55, Сарајево, 1. јуна 1921, 1.

Radi provođenja postupka nacionalizacije željezara je više puta tražila od Ministarstva trgovine i industrije da joj odobri održavanje skupštine dioničara. Dopisom od 5. jula 1919. godine menadžment je tražio održavanje skupštine na kojoj se trebala povećati dionička glavnica i izabrati nova uprava firme, sastavljena većinom od domaćih ljudi.[56] Održavanje skupštine traženo je i radi osiguranja dodatnog kapitala za investicije i povećanje pruduktivne snage preduzeća.[57] Inicijativa je imala podršku i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, koja je smatrala „da bi nacionalizovanje ovog društva i povećanje njegovog društvenog kapitala, ležalo u interesu zemlje, pošto je to društvo jedno od najvažnijih poduzeća te vrste u našoj državi, te njegov napredak leži u interesu razvitka domaće industrije.“[58] Međutim, inicijativa nije dobila podršku nadležnih. Željezara je u novembru 1920. godine uputila novi prijedlog tražeći provedbu nacionalizacije na bazi povećanja glavnice s 5.000.000 na 7.500.000 kruna, izdavanjem 12.500 novih dionica uz emisioni tečaj od 600 kruna po dionici, te uz 50% sudjelovanje domaćih ljudi u upravi. Sve nove dionice trebale su se prepustiti „domaćim“ ljudima, a stari dioničari nisu mogli uzeti učešća u dokapitalizaciji.[59] Međutim, ni novi prijedlog Ministarstvo nije odobrilo. Propao je i pokušaj Jadranske banke, koja je 1921. godine otkupila znatnu količinu dionica, da s Bosanskom industrijalno–trgovačkom bankom u Beču sa starim dinoničarima ispregovara nacionalizaciju.[60] Sekvestar je ostao na snazi

[56] „Da se ova operacija mogne provesti“, navodilo se u dopisu, „potrebno je obdržavanje glavne skupštine, koja bi imala zadaću da zaključi, da se ova povišica ne ima provesti sa pravom opcije starih dioničara, nego da se iste imadu prodati isključivo samo pripadnicima Kraljevstva S. H. S., (podvučeno u dokumentu, op. a.) tako, da bise time posjed dionica u rukama podanika našeg kraljevstva za jedan milion kruna povećao.“ U to vrijeme 6.000 dionica željezare nalazio se u rukama austrijskog kapitala, dok je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu posjedovala 2.600 dionica. (ABH, *FMTI,* K–63, br. 3391. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i obrt Beograd, *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919).

[57] ABH, *FMTI,* K–63, br. 3391. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Visokom Ministarstvu za trgovinu i brt Beograd, *Nacionalizovanje preduzeća*, Zenica, 5. jula 1919.

[58] ABH, *FMTI,* K–63, br. 3391/1924. Narodna vlada S. H. S. za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, br. 136.401/1919, Sarajevo, 31. jula 1919.

[59] ABH, *FMTI,* K–98, br. 1182/1927. Dioničko društvo za željeznu industriju Zenica Zemaljskoj vladi sa Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, Zenica, 16. novembra 1920.

[60] ABH, *FMTI,* K–63, br. 3391/1924. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Dioničkog Društva za industriju željeza Zenica dne 21. aprila 1921. u Sarajevu.*

i nakon 16. maja 1923. godine, odnosno održavanja vanredne skupštine dioničara na kojoj je 12.567 dionica ili 52% cjelokupne dioničke glavnice željazare prešlo u ruke „Grajnic“ a. d. iz Sarajeva, što je s 2.600 dionica ili 10% kapitala u posjedu državnog erara, te 405 dionica koje su bile vlasništvo domaćih društava činilo apsolutnu većinu.[61] Prelazak većine dionica u ruke sarajevske kompanije ipak, nije značilo da su se stvarno nalazile u posjedu domaćih lica. Naime, u 52% dionica koje su bile u rukama „Grajnic d. d.“ iz Sarajeva, Jadranska banka i državljani Kraljevine Jugoslavije imali su samo 55%, a istoimeno društvo iz Graca u Austriji 45% kapitala.[62]

Stručnjaci su upozoravali Vladu na važnost crne metalurgije za cjelokupnu privredu i odbranu zemlje, zbog čega se nije smjelo dopustiti da bude u rukama privatnog sektora. Tražili su da država uzme direktnog učešća u željezari i da u njenu interesnu sferu uključi državnu topionicu u Varešu i ugljenokop u Zenici.[63] Uvažavajući mišljenje struke Vlada je krajem 1924. godine akcijski paket od 54% dionica željezare u Zenici otkupila preko državnog preduzeća Šipad a. d. Drvar. S obzirom da je u posjedu već imala 10% dioničkog kapitala, novim otkupom postala je većinski vlasnik s udjelom od 64% dionica.[64] Potom su rješenjem Ministra šuma i rudnika Šipadove dionice prodate

[61] Na skupštini je izabran i novi Upravni odbor u kojem su bili: Sabo Jelić, Zagreb, predsjednik; dr. Josip Ažman, direktor Jadranske banke Ljubljana, potpredsjednik; dr. Dimitrije Antula, šef glavne rudarske direkcije u Beograd, potpredsjednik; dr. Ivo Turina, šef rudarske direkcije u Sarajevu, član; Vlado Sušić, direktor Šumsko industrijskog preduzeća Dobrljin–Drvar, Sarajevo, član; Karl Gigler, potpredsjednik Grenitz A. G. Graz, član; Alfred Krstelj, direktor Jadranske banke, Beograd, član; Carl Racher, Sarajevo, član; dr. Halidbeg Hrasnica, advokat i narodni poslanik, Sarajevo, član. U novi Nadzorni odbor ušli su: Vlado Andrić, Božo Čulić i Stevo Ćurčin. (ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. *Реферат о ванредној главној скупштини акционара „Дионичког друштва за индустрију жељеза Зеница“, која је одржана 16. маја 1923. год. у Сарајеву*; ABH, *FMTI*, K–31, br. 1132/1923).

[62] ABH, *FMTI*, K–98, br. 1182/1927. *Реферат о ванредној главној скупштини акционара „Дионичког друштва за индустрију жељеза Зеница“, која је одржана 16. маја 1923. год. у Сарајеву*.

[63] ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*

[64] ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*; ABH, *Fond ŠIPAD. Извештај управног одбора поднет XXIV. редовној Главној годишњој скупштини за пословну 1923/24. годину*; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6; ABH, *Fond „ŠIPAD“ – SOUR Šumarstvo, prerada drveta i prometa*.

Rudarskoj direkciji u Sarajevu. Austrijanci su ostali vlasnici 36% dionica firme sve do 1935. godine kada je uprava glavnicu preduzeća sa 1.250.000 povećala na 15.000.000 dinara, puštajući u opticaj novu tranšu dionica. Sve nove dionice otkupila je država, čime je došla u posjed 95% dioničkog kapitala, dok je u rukama stranaca ostalo neznatnih 5%.[65]

Period stagnacije i opadanja (1918-1925)

Političke i ekonomske promjene koje su nastale ujedinjenjem značajno su utjecale na rad metalne industrije u Bosni i Hercegovini. Prirodno je bilo da novoformirana država kao jedna politička bude i jedna privredna cjelina.[66] Međutim, nesređene poslijeratne političke i privredne prilike u zemlji onemogućavale su normalnu privrednu saradnju među jugoslavenskim narodima, koji su do ujedinjenja imali različita politička i privredna uređenja.[67] Privredne veze koje je Bosna i Hercegovina imala do ujedinjenja, na polju uvoza, izvoza, slobodnog kretanja radne snage i kapitala, u novoj državi bile su prekinute. Preduzeća metalne industrije bila su odsječena od dobavnih izvora za sirovine i pomoćne materijale kao i od najvažnijih tržišta.[68]

Bosanskohercegovačka metalna industrija, kako je naprijed navedeno, imala je sirovinsku bazu u rudnicima Ljubija i Vareš, koji su, s obzirom na raspoložive količine, kvalitetu i komunikacije imali najbolje uvjete za rentabilnu eksploataciju u cijeloj državi.[69] Rudnik u Ljubiji mogao je proizvesti godišnje 450.000 tona gvozdene rudače odličnog kvaliteta u vrijednosti od

---

Извештај Управног одбора Шумско–индустриског предузећа Добрљин–Дрвар а. д. о раду и стању пословања Предузећа у посл. години 1925/1926. поднешен XXVI. Редовној главној скупштини акционара на дан 14. априла 1926; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

[65] Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

[66] Narodna ishrana, *Glas slobode*, IX, br. 28, Sarajevo, 5. februara 1919, 1.

[67] Др. Спахо о индустријском напретку Словеније, *Narodno jedinstvo*, IV, br. 181, Sarajevo 5. septembra 1921, 2.

[68] ABH, *FMTI*, K–98, 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

[69] Dragutin, Tibold, Važnost rudarstva u Bosni i Hercegovini za našu narodnu privredu i mogućnost za njegovu racionalizaciju – Ugljene supstance kao osnovica za elektrifikaciju

54.000.000 dinara.[70] Za razliku od drugih imao je lakšu eksploataciju jer se ruda nalazila na površini zemlje.[71] Međutim, poslije ujedinjenja rudnik nije radio, a rudničke mašine su mirovala sve do 1922. godine kada su ponovo pokrenute. Proizvodnja je od tada konstantno rasla, a 1929. godine premašila je ratnu za 30%.[72] Ruda je uglavnom izvožena u inostranstvo, dok se mali dio trošio u državi.[73] Vareški rudnik pak, mogao je proizvesti 250.000 tona rudače, a topionica 50.000 tona sirovog gvožđa i 6.000 tona livene robe u ukupnoj vrijednosti od 92.000.000 dinara. Rudnik je proizvodnju s postojećim tehničkim uređajima mogao povećati još za 10%, ali je do 1926. godine radio uglavnom na podmirenju potreba vareških visokih peći i ljevaonice.[74]

Rudnici manganove rudače u Čevljanovićima i kromove rude u Duboščici, radili su u promatranom periodu s čestim prekidima i neznatnim obimom proizvodnje, mada je postojala potreba za navedenim rudama pri proizvodnji čelika i drugih metalnih legura. Skromne radne prilike bile su posljedica slabe potražnje i prodaje robe. Proizvodnja manganove rudače u 1928. iznosila je 2.469,9 prema 1.898,3 t u 1927. godini. Kromove rudače proizvedeno je 101,5 t 1927, a 1928. godine 115,1 t.[75] Ovdje je potrebno napomenuti da se visina predratne, pa i ratne proizvodnje kretala između 28.000 i 48.000 tona. Prema tome, poslijeratna proizvodnja drastično je opala, tako da je u svojoj najjačoj poslijeratnoj godini (1923) dosegla 4.817 t, što je bilo za oko deset puta manje u odnosu na proizvodnju ostvarenu 1917. godine (46.851 t). Ovome je bez sumnje najviše doprinijelo nazadovanje željezno–topioničke proizvodnje za koju je upotreba mangana bila od presudne važnosti (s 57.380 t sirovog željeza proizvedenog 1913, na 3.495 t u 1925. godini). Uz slabu potrošnju u zemlji i izvoz

zemlje, *Rudarski i topionički vesnik*, God. IX, br. 44–45, Beograd, 15–22. novembra 1937, nepaginirano.

[70] I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 67–68.

[71] Рудокоп Љубија, *Привреда*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 1. април 1922, 1–2.

[72] I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 68, 78.

[73] Prodaja Ljubijskog željeza bila je ograničena na zonu Mađarske i južnih granica Čehoslovačke, tj. uzak krug kupaca. Glavni konkurent rudnika na tom tržištu bila je Švedska. (АВН, *FTOK*, К–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*).

[74] I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 78.

[75] АВН, *FTOK*, К–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

u inostranstvo je bio u padu, jer se većina topionica koje su se ranije snabdijevale iz bosanskih rudnika, nakon završetka rata orjentirale na druge dobavljače.[76]

Rudnici metala dakle, mogli su proizvoditi veće količine rude i podmirivati većinu zemaljskih potreba. Međutim, državna privredna politika nije vodila računa o domaćoj proizvodnji, pa je puni kapacitet rudnika u promatranom periodu ostao neiskorišten.[77] Loša privredna politika nailazila je na kritiku stručnjaka i javnosti u kojima je iznošeno da „zemlja sa znatnim i dobrim kvalitetom gvozdene rudače (doduše, bez koksa, podesnog za metalurgijske svrhe)" uvozi iz inostranstva „znatne količine gvozdene robe – šinje, nosače (traverze), jače profilno gvožđe, i time znatno opterećuje naš trgovinski plaćevni bilans, a višku naše narodne snage oduzimamo time mogućnost zarade, umjesto da stvaramo uslove i mogućnosti što jačeg uposlenja."[78]

Državna topionica u Varešu jedina je proizvodila sirovo gvožđe u Kraljevini Jugoslaviji, koje je uglavnom koristila željezara u Zenici, sama vareška livnica, dok je mali dio trošen u drugim krajevima zemlje (Jesenice i Store). Topionica je dnevno mogla preraditi oko 300 t željezne rudače i proizvesti 140 t sirovog željeza, ali je faktička proizvodnja bila daleko manja.[79] Uzroka je bilo više, a glavni su nemogućnost prodaje sirovog željeza, kao i teškoće s nabavkom sirovina, prvenstveno koksa. Krajem 1918. godine topionica je obustavila rad visokih peći, a u pogonu je ostala samo ljevaonica. Jedna visoka peć puštena je u pogon ponovo početkom 1919, a druga krajem godine, što je naravno utjecalo i na rad rudnika gvozdene rude u Varešu.[80] Proizvodnja vareške topionice uglavnom je bila determinirana radom zeničke željezare, njenog glavnog konzumenta, jer su sve ostale željezare u državi ležale na granici (Jesenice i Store iz Slovenije) i bile udaljene od Vareša, zbog čega su jeftinije nabavljale sirovo gvožđe iz inostranstva.[81] Dok je željezara u Zenici od kraja 1918. do

[76] J. Lakatoš, *Privredni alamanah IV*, 32.

[77] ABH, *FRKBiH*, K–5, dok. br. 58/1929. *Godišnji izvještaj saveza rudarskih radnika za Bosnu i Hercegovinu za god. 1929*.

[78] D. Tibold, Važnost rudarstva u Bosni i Hercegovini, nepaginirano.

[79] Joso, Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyda*, Glava IV, Zagreb, 1929, 31.

[80] J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 100.

[81] Udaljenost Vareša do željezare Jasenice i Store iznosila je 770 km, ali je Rudarski odsjek smatrao da bi adekvatnom carinskom (10 zlatnih dinara) i prevoznom tarifom strana

1924. godine kupila od vareške topionice cca 3.000 vagona sirovog gvožđa, slovenske su nabavku vršile iz inostranstva, a iz Vareša kupile svega 425 vagona.[82] I za ostale svoje proizvode topionica je bila oslonjena na domaće tržište, gdje je najviše prodavala cijevi, armaturu, trgovački lijev, peći i ostali mašinski i građevinski lijev.[83] Povećanje proizvodnje sirovog gvožđa u Varešu bilo je dakle, uvjetovano intenzivnijim radom željezare u Zenici.[84] Slaba prodaja vareškog sirovog željeza bila je posljedica i inostrane konkurencije, kao i velike količine željeza koje je država dobijala putem reparacija za ratnu odštetu. Jaka strana konkurencija bila je posljedica loše carinske zaštite, jer su sve evropske države carinskim stavovima štitile svoje industrije,[85] dok je Kraljevina Jugoslavija imala slobodan uvoz sirovog gvožđa. Problem željezari predstavljala je i udaljenost od zemalja (Engleska, Čehoslovačka) iz kojih je dobavljala materijal neophodan za proizvodnju (feromangan i koks), jer je morala plaćati visoke prevozne tarife.

Proizvodi vareške željezare

konkurencija bila eliminirana, a njena produkcija podignuta na predratni nivo. (ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929).

[82] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији у Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 23. XII 1924.

[83] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 39.

[84] ABH, *FTOK*, K–8, omot br. 10. *Privredne prilike u Bosni*.

[85] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији у Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 23. XII 1924.

Zenička željezara nalazila se na pruzi Sarajevo–Bosanski Brod s kojom je bila spojena na glavni državni saobraćajni pravac Beograd–Ljubljana. Željezničkom prugom Sarajevo–Gruž Metković izlazila je na Jadransko more, odnosno izvozne luke. Nakon otvaranja pruge Užice–Vardište povezana je i s južnom Srbijom. Posjedovala je tri Martinove peći kapaciteta od po 15 tona. S punim pogonom svih peći imala je godišnji kapacitet od 5.600 vagona robe. Valjanje čelika obavljala je na četiri pruge i to jednoj za grubo od 5.000 KS, jednoj za srednje valjanje od 800 KS, jednoj za fino valjanje od 500 KS i jednoj za fino valjanje od 1.000 KS. Pruge za grubo valjanje i jedna za fino od 500 KS imale su parni, dok su pruga za srednje i za fino valjanje od 1.000 KS imale električni pogon. Struju su dobijale iz vlastite električne centrale.[86]

Zenička željezara, sve do nacionalizacije (1924), spadala je u red najvećih gubitnika u zemlji.[87] O tome ilustrativno svjedoče podaci da je 1918. proizvedeno 11.799,20 t ili 30,3% sposobnosti, a 1919. godine 4.708,70 t ili 14,3% iskorištenosti kapaciteta, što je bila šestina proizvodnje ostvarene 1912. godine.[88] I kod tako maliskorištenosti kapaciteta, proizvodni troškovi su bili nasrazmjerno veliki.[89] Uzroci su bili višestruki. Između ostalog, postavljeni sekvestar koji je ograničavao upravu preduzeća u poslovanju, loše saobraćajne prilike, neadekvatna carinska zaštita kao i pomanjkanje radne snage.[90] Situaciju je usložnjavalo i reducirano snabdijevanje sirovim gvožđem iz Vareša,

[86] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница*, Зеница, 8. новембра 1923.

[87] ASBK, *FŽZ*, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

[88] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*; ASBK, *FŽZ*, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

[89] Proizvodni troškovi su na početku 1919. iznosili 181 K, a na kraju godine 538 K. Godišnji prosjek proizvodnih troškova iznosio je 282 K za 100 kg željeza. (ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*).

[90] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zaspisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*); ABH, *FMTI*, K–98, dok. br. 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

usljed nestalne dobave koksa za topionicu.[91] Stavljanje željezare pod kontrolu Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje, kao i postavljanje državnog kontrolora u svrhu nadzora prodaje robe, prouzročili su gubitak stranih mušterija koji su zbog kompliciranе procedure bili prisiljeni da gvožđa kupuju kod drugih prodavaca.[92] Željezara je 1920. radila s 16,6% proizvodne sposobnosti,[93] a nepovoljne poslovne prilike potrajale su do kraja 1921. godine. Poremećaj u saobraćaju otežavao je plasiranje skromnih količina robe, a također i dobavu sirovina. Prodaju je remetila i vanredna nestabilnost dinarske valute, što je omogućilo sve jače prodiranje strane konkurencije, pod čijim pritiskom je došlo do pada cijena robe. Pod tim okolnostima željezara je u julu 1921. obustavila rad i otpustila 400 radnika.[94] U decembru je uspjela ponovo pokrenuti proizvodnju na šta je nesumnjivo utjecala izmjena carinske tarife kojom je domaća metalna industrija dobila adekvatniju zaštitu od konkurencije.[95]

Povoljne radne prilike potrajale su i tokom 1922. godine. Međutim, proizvodni troškovi znatno su porasli zbog povećanja cijena sirovog gvožđa i uglja, rasta radničkih nadnica, te problema s transportom. Olakšavajuća okolnost za metalnu industriju bila je zauzetost njemačkih fabrika u proizvodnji reparacionih dugova, pa nisu stvarale konkurenciju na domaćem tržištu.[96] Ipak, tu okolnost želje-

[91] Radi oskudice sirovog željeza krajem aprila 1920. godine željezara je obustavila rad, a u mjesecu maju i junu mirovala su sva postrojenja izuzev mehaničke radionice, što je prouzročilo gubitak od 1.950.633 K za maj, a 2,100.000 K za juni 1920. (ASBK, *FŽZ. Билансе од 1921–1924. год.*; ABHT, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*).

[92] ABH, *FMTI*, K–98, dok. br. 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešene na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

[93] ASBK, *FŽZ*, Akta skupština dioničara 1919–1923. Dioničarsko društvo za industriju željeza Zenica, *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX. redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu.*

[94] Cijene šipkastog željeza opale su od januara do juna 1921. godine s 1.306 K na 914 K, a do kraja godine na 783 K. Prosječna prodajna cijena 1922. godine bila je 1.579 K. (ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*).

[95] ABH, *FMTI*, K–3, dok. br. 315/1922. *Državni komesar industrije željeza d. d. u Zenici Ministarstvu za obrt i trgovinu odjeljenje u Sarajevu*, br. 54, Zenica, 22. novembra 1921.

[96] Njemačka industrija željeza 1922. godine je zbog oskudice uglja bila prisiljena nabavljati velike količine iz Engleske po znatno većim cijenama. Naravno to je utjecalo na rast proizvodnih

zare nisu uspjele iskoristiti, pošto nisu imale dovoljno kapitala za kupovinu neophodnih sirovina.[97] Dugotrajani poremećaj rada u rudnicima izazvao je nestašicu uglja,[98] što je s čestim obustavama saobraćaja utjecala na pad proizvodnje koja je iznosila 30% proizvodne sposobnosti željezara.[99]

Radne prilike 1923. bile su povoljnije u odnosu na 1922, jer nije bilo pomanjkanja sirovog gvožđa i uglja, ali je došlo do rasta cijena koksa i drugih troškova proizvodnje.[100] Vlada je tokom godine ukinula povoljnu nabavku uglja i sirovog gvožđa iz Vareša, što je proizvodne troškove poskupilo za 38% u odnosu na 1922, dok su prodajne cijene porasle za 24%. Proizvodnja se nije mogla povećati zbog oskudice kvalifikovanih radnika, a „da opet dodjemo do kvalifikovanih radnika, stajalo bi nas izvanredno velikih žrtava", konstatiralo je rukovodstvo željezare Zenica u jednom godišnjem izvještaju.[101] Prodaja je bila bolja jer je željezara uspjela određene količine izvesti u Bugarsku. Međutim, u novembru 1923. godine nastupio je novi zastoj u prodaji, jer je strana konkurencija bila sve jača, a naročito češka, usljed prestanka Ruhrske konjunkture.[102]

troškova i na cijenu proizvedenog željeza. Oskudica uglja, u stvari, bila je glavni uzrok opadanja izvoza željeza iz Njemačke. (ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*; Opadanje njemačkog izvoza željeza, *Босански Лојд*, God. IV, br. 28, Sarajevo, 16. augusta 1922, 1).

[97] Sekvestar nad preduzećima otežavao je osiguranje izvora finansiranja, odnosno kreditnih sredstava. Čak se ni banke koje su bile dioničari, zbog neriješenog statusa, nisu upuštale u nove kreditne aranžmane. U jednom dopisu koji je željezari Zenica dostavio direktor Šipada gosp. Vladimir Sušić, između ostalog, navedeno je da i pored njegove intervencije Jadranska banka nije bila „voljna da ulazi sa daljim kreditima kod Vas dok se pitanje dizanja sekvestra definitivno ne riješi." (ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat 1922. *Шумско–индустријско предузеће Доберљин–Дрвар а. д. Дионичко друштво за индустрију жељеза Зеница*, Сарајево, 15. новембра 1922).

[98] ASBK, *FŽZ, Билансе од 1921–1924. год.*

[99] ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*.

[100] ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat. Razna arhiva i osnivanje Bosnia 1882. rudnika zadruge Srebrenica 1922–1931. *Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924.

[101] ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat. *Izvještaj o sadašnjim prilikama Dioničkog društva za industriju željeza Zenica*; ASBK, *FŽZ,* Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice upravnog odbora društva za industriju željeza Zenica, održane u Zagrebu, Račkog ulica 3/I, u prostorijama društva „Grenitz" d. d. iz Sarajeva dne 12. septembra 1923. u 10 sati prije podne*.

[102] ASBK, *FŽZ. Билансе од 1921–1924. год.*

Jedna od najnepovoljnijih poslijeratnih godina za cijelu svjetsku trgovinu gvožđem, a naročito domaću, bila je 1924. Cijene gvožđa su padale, dok se proizvodni troškovi nisu smanjivali. Kriza u crnoj metalurgiji, prema mišljenju stručnjaka, bila je posljedica „zastoja u građevinarstvu i dobijanju glomaznih železnih fabrikata na ime reparacija, ali najviše zbog strane konkurencije.“[103] Ostvarena proizvodnja zeničke željezare 1924. godine iznosila je samo 46% mirnodopske proizvodnje ili 33% njene proizvodne sposobnosti, zbog čega nije mogla odlučujuće utjecati na proizvodne troškove. Radi visokih cijena sirovina i slabe konjunkture menadžment je morao privremeno obustavljati rad Martinovih peći. Jedan dio radnika, uglavnom nekvalifikovanih, bio je otpušten,[104] dok su kvalifikovani bili preraspoređeni u druge proizvodne pogone.[105] Da bi racionalizovala proizvodnju željezara je najprije odustala od nabavke sirovog gvožđa iz Vareša, a potom pogon preuredila za upotrebu stranih polufabrikata koje je nabavljala po nižim cijenama. Menadžment se žalio da su „proizvodni troškovi osnovani (...) na cenama Vareškog sirovog gvožđa i Zeničkog ugljena. (...) Nesmisao državne politike cena vidi se najbolje iz te okolnosti, što su iz inozemstva nabavljani valjkovani polufabrikati, koji su opterećeni sa troškovima oko proizvodnje čelika, izvaljanja, kao i sa visokim vozarinskim troškovima, jeftiniji, nego Vareško sirovo gvožđe. 'Alpine’ – polufabrikati stoje franko Zenica D : 280.--, Luksemburški materijal D : 250.--, Vareško sirovo gvožđe franko Zenica pako D : 279.--.“[106] Preduzetim mjerama preduzeće je uspjelo djelimično ublažiti gubitke.[107]

[103] *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924*, Sarajevo, 1925, 11.

[104] U dva navrata otpušteno je 179 radnika. (ABH, *Fond Inspekcija rada za oblast sarajevsku*, K–5, dok. br. 893/1924. Dioničko društvo za industriju željeza, Zenica Inšpekciji rada Sarajevo, *Otpust radnika*, Zenica, 17. novembra 1924).

[105] Cijene željeza početkom godine bila je oko pet dinara po kilogramu, a tokom godine spala je na četiri, tj. za oko 20%. (ABH, *FIROS*, K–28, pov. br. 177/1924. Inspekcija rada za oblast sarajevsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Ministarstvu Socijalne Politike u Beogradu, *Industrija željeza Zenica obustava pogona martinovih peći i otkaz suvišnim radnicima*, br. 298 pov., Zenica, 18. maja 1924).

[106] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. Razna arhiva i osnivanje Bosnia 1882. rudnika zadruge Srebrenica 1922–1931. *Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924.

[107] Razlog obustave pogona bile su visoke cijene sirovog željeza i uglja, te slaba carinska zaštita, što je onemogućavalo sniženje proizvodnih cijena. Radi obustave otpušteno je 196

Nakon nacionalizacije 1924. godine i prelaska željezare u ruke države dolazi do poboljšanje prilika u preduzeću. Mjerodavni faktori tvrdili su da se ranija rentabilnost firme zasnivala, s jedne strane, na osiguranoj nabavci povoljnih sirovina putem ugovora sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, a s druge, što je imala osiguranu izvjesnu prodaju, a time i jedan minimum proizvodnje koji joj je za racionalan rad bio neophodan. Prema njihovu mišljenju, uzroci nepovoljnog položaja u koji je željezara zapala nakon rata bili su gubitak dvaju temeljnih pogodnosti za egzistenciju. Prvi se odnosio na ukidanje ugovora o povoljnoj nabavci uglja i sirovog gvožđa, čime je preduzeće izgubilo rentabilnu bazu za snabdijevanje sirovinama, i drugi, gubitak ranijih prodajnih područja što je ugrožavalo njegovu egzistenciju.[108] Pošto su željezara u Zenici i topionica u Varešu, te ugljenokop Zenica bili upućeni jedni na druge, obustava rada u željezari direktno je utjecala i na proizvodnju navedenih preduzeća.

Prelaz većine akcija zeničke željezare u državno vlasništvo predstavljao je odlučan preokret, jer je u državnom interesu bilo da željezara postane jezgra industrije željeza u zemlji, prvenstveno radi zemaljske odbrane.[109] Nova uprava odmah je preduzela nužne korake u cilju stvaranja boljih uvjeta rada koji su značili povoljniju nabavku sirovog gvožđa i uglja. Zahvaljujući njenoj inicijativi u februaru 1925. godine Generalna rudarska direkcija dala je željezari povlastice pri kupovini sirovog gvožđa i uglja, što je proizvodne troškove smanjilo za 26%. Na temelju te nove baze 15. juna 1925. otpočela je s radom čeličana, a 1. jula iste godine i valjaonica.[110] Povoljni proizvodni troškovi postignuti uglavnom jeftinijim cijenama sirovog gvožđa i uglja nisu imala puno efekta, jer su prodajne cijene usljed jake inostrane konkurencije znatno opale. Produkcija

radnika, a s obustavom valjaonice otpušteno je dodatnih 295 radnika. Jedino je 120 kvalifikovanih radnika tvornica zadržala u službi nadajući se skorijem poboljšanju prilika. (ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. Razna arhiva i osnivanje Bosnia 1882. rudnika zadruge Srebrenica 1922–1931. *Седница управног одбора. Извештај за годину 1923*, Београд, 29. фебруара 1924).

[108] Željezara je prije Prvog svjetskog rata preko austrougarskog kartela gvožđa jednim odgovarajućim udjelom sudjelovala u pokriću potreba Monarhije u željezu, koji mu je garantirao uspješan rad. (ASBK, *FŽZ,* Sekretarija 1922–1931. *Situacija Industrije gvožgja d. d. u Zenici koncem 1925*, Zenica, 26. februara 1926).

[109] Ранко, Деспић, Утицај привредне депресије на југословенско рударство, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 14, Beograd, 25. septembra 1936, 4.

[110] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat; Sjednice Skupština; Upravni i Nadzorni odbor 1925–1935; ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat 1922–1931. *Situacija industrije gvožgja d. d. u Zenici koncem 1925*, Zenica, 26. februara 1926.

ostvarena u 1926. godini još uvijek je iznosila svega 55% faktičke proizvodne sposobnosti željezare.[111]

Pokušaj proširenja željezare Zenica

Usljed nedovoljne tehničke opremljenosti jugoslavenske metalne industrije uglavnom su izvožene sirovine, a uvoženi poluprerađevine i gotovi proizvodi. Potrošnja željeza i njegovih prerađevina u zemlji stalno je rasla. Godine 1926. potrošeno je 181.628 t željeza, 215.785 t (1927), a 1928. godine 298.675 t.[112] Dakle, potrošnja je za dvije godine porasla za 60,81%.[113] Ukupna proizvodna sposobnost željezara u državi odgovarala je 36,83% ukupne potrošnje željezne robe tokom 1928. godine. Država je dakle, uvozila velike količine metalnih polufabrikata i gotovih proizvoda. Prema dostupnim podacima samo 1928. godine uvezeno je metalne robe u vrijednosti od 1.970 miliona dinara.[114] Ukupan izvoz pak, iznosio je 51.000.000 dinara. Cijela privreda trpjela je gubitke usljed nesrazmjera uvoza i izvoza, pa je sve glasnije tražena izgradnja nacionalne teške industrije, jer je potreba za gvožđem u zemlji stalno rasla.

Uviđajući prijeku potrebu proširenja i izgradnje teške industrije za privredu i odbrambene potrebe zemlje, nadležni su u martu 1926. godine organizirali konferenciju u Zenici. Sjednici su prisustvovali predstavnici vlade i vojske (genaral Nedić, sekretar Savjeta zemaljske odbrane, general Joksimović, načelnik Artiljerijsko tehničkog odjeljenja Ministarstva vojske i mornarice) i

[111] Mjesečni troškovi sniženi su od 335,78 dinara u 1925. na 317,66 dinara u 1926. godini. Prosječna mjesečna prodaja porasla je od 97,77 vagona u drugom polugodištu 1925. na 137,76 vagona u 1926. godini, tj. za 40 vagona ili 45%. (ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat akta 1927. *Izvještaj i bilansa za 1926. godinu*).

[112] Interasantno je usporediti potrošnju gvožđa po jedinici stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji i pojedinim državama svijeta. Pošto je praktično nemoguće s matematičkom preciznošću ustanoviti potrošnju željeza i željeznih artikala, to se u tu svrhu uzima za bazu proizvodnja sirovog čelika, uzimajući pri tome u obzir i uvoz i izvoz. Izračunato na taj način potrošnja je 1929. po glavi stanovništva u Njemačkoj iznosila 240, Belgiji i Luksemburgu 388, Sjedinjenim Američkim Dražavama 518, Francuskoj 235, Engleskoj 272, a u monarhističko Jugoslaviji 19 kg. (Potrošnja željeza u Jugoslaviji, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 147, Zagreb, 4. jula 1934, 3).

[113] ASBK, *FŽZ,* Akta 1927–1939. *Promatranje mogućnosti razvitka jugoslavenske industrije željeza*.

[114] Новак, Поповић; Душан, Мишић, *Наша домаћа привреда – фактори – стање – унапређење*, Београд, 1929, 455.

rukovođstvo željezare u Zenici kao zainteresirane strane.[115] Poslije duge i iscrpne diskusije, a po saslušanju predstavnika vojske i zemaljske odbrane o njihovim potrebama i stanovištu u pogledu razvijanja metalne industrije, donijeti su sljedeći zaključci:[116]

1) Metalnu industriju za snabdijevanje svih državnih potreba u miru i ratu, trebalo je izgraditi u Zenici.

2) Ona se trebala bazirati za komercijalne artikle na koksu, a za specijalne artikle, čija je proizvodnja morala biti autonomna, na električnoj energiji. Shodno tome, a u cilju racionalnog iskorištenja toplote i gasova, trebalo je u Zenici postaviti jednu visoku peć koja bi odgovarala potrebama za rad s koksom i odgovarajuće peći za proizvodnju čelika s električnom energijom.

3) U pogledu rude baza ove industrije trebali su biti rudnici u Ljubiji i Varešu, kao i hromni i manganovi rudnici u Semizovcu i Duboščici.

4) Valjaonicu željezare trebalo je osposobiti za izradu saobraćajnih i vojnih potreba, radi stvaranja njihove potpune nezavisnosti.

5) Za dobijanje električne energije trebalo je izraditi kaloričnu električnu centralu u Zenici i to iz materijala za petu centralu dobijenog na račun reparacija, te iz agregata i njenih postojećih postrojenja uz eventualnu nadogradnju. Također, trebalo je ispitati iskorištavanja vodene snage rijeke Bosne kod mjesta Vranduk.[117]

6) Za razvoj metalne industrije trebalo je oformiti jedno privredno tijelo u koje bi ušle željezara u Zenici, državni ugljenokop u Zenici, državni rudnik i željezara u Varešu, po mogućnosti državni (rudnik) ugljenokop u Kaknju i rudnik Ljubija, te rudnici hromove i manganove rude u Semizovcu i Duboščici. Sva navedena preduzeća trebala su se priključiti Industriji gvožđa u Zenici. U slučaju da rudnik Ljubija eventualno ne uđe u sastav industrije u Zenici, nadležni su trebali spriječiti stvaranje bilo kakve konkurencije zeničkoj teškoj industriji.

---

[115] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožgja d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici*.

[116] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožgja d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici*.

[117] Na izradi grandioznog projekta da se ruda pomoću električne struje pretvori u željezo radio je ing. Simo Milošević, generalni direktor državnih rudarskih preduzeća. Nažalost sve je ostalo na projektu, jer vlada za taj unosan posao, koji je trebao osigurati procvat industrije željeza, nije uspjela osigurati sredstva. (Stjepan, Juraš, Značaj industrije željeza, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 11–12, Beograd, 10–25. avgusta 1936, 18).

7) Određen je Odbor u koji su ušli: dr. Ivo Turina, inž. Belančić, inž. Milošević i dr. Mateša, koji su s direktorom željezare Friemom trebali izraditi elaborat o potrebnim investicijama. Radi proučavanja investicija i njihovih troškova određeno je da inž. Milošević otputuje u Škodine fabrike, a potom zajedno s Friemom u odgovarajuće firme u Njemačkoj i Austriji. Odbor je do 15. marta 1927. godine o urađenom trebao podnijeti iscrpan izvještaj.

8) Nakon podnošenja elaborata od strane Odbora, trabalo je sazvati novu konferenciju na kojoj bi se detaljnije diskutovalo o ovom važnom pitanju, a posebno o finansijama i investicijama.[118]

Početkom 1927. godine izrađeni su elaborati po kojima se, prema zamisli nadležnih, na račun reparacija trebalo izvesti proširenje željezare kao osnove teške industrije u državi. Time je faktički unaprijed bio određen izvođač radova. Vlada je potom objavila međunarodni tender kojim je pozvala sve zainteresirane izvođače da se prijave. Na tender se javilo nekoliko reonomiranih svjetskih kompanija. Najrealniju ponudu u iznosu od 1.000.000.000 dinara za izgradnju kompletne teške industrije u Zenici (zajedno sa novom visokom peći) dala je firma Vitkovice iz Čehoslovačke.[119] Najinteresantnija pak, bila je ponuda njemačke firme Krupp iz Esena, koja je samo za instalacije (bez zemljišta, građevinskih i ostalih radova, prevoznih i drugih troškova) tražila 45.000.000 zlatnih maraka. Zanimljivu ponudu dali su i Škodini zavodi iz Plznja. Kao izvođač i investitor radova za proširenje željezare javio se i jedan konzorcij domaćih banaka (Srpska banka iz Zagreba, Prva hrvatska štedionica i Slavonsko–Hrvatska hipotekarna banka). Međutim, njihova punuda Vladi nije bila prihvatljiva, jer su tražile, između ostalog, da dobiju većinu akcija preduzeća, da novom društvu država dâ

[118] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1927. *Zapisnik XII sednice Upravnog odbora industrije gvožgja d. d., u Zenici održane na dan 27. marta 1926. god., u direkciji željezare u Zenici*.

[119] Iznos od jednu milijardu trebao se utrošiti prema sljedećem:

- 680.000.000 za mašinske instalacije i rezervne dijelove;
- 95.000.000 za građenje;
- 120.000.000 za koloniju (radnički i činovnički stanovi, upravne zgrade);
- 70.000.000 za opća postrojenja;
- 15.000.000 za razne transportne troškove, dopunske instalacije i
- 20.000.000 za nabavku instalacija za otsumporavanje. (Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano).

kao zalogu u eksploataciju rudnik u Kaknju i da im se isplaćuje 8% na ime prioritetnih udjela.[120] Ponude drugih navedenih firmi, Vlada nije mogla prihvatiti jer je proširenje trebalo uraditi na račun reparacija, a ne investiranjem iz budžeta.

Krupp je 1928. godine obnovio svoju ponudu i s državnom Vladom poslije kraćih pregovora postigao sporazum koji su međutim, potpisali njegovi predstavnici, ali ne i vladini. Sporazum je predviđao da se na račun reparacija u vrijednosti od 57 miliona maraka podigne cjelokupno preduzeće u Zenici. U očekivanju potpisa od strane Vlade „pred kraj 1928. godine *Nemačka je obustavila dalje plaćanje* po dotadašnjem Dozovom planu. Pa ni Jangov plan nije doveo do ostvarenja projektovanog ugovora *iz razloga koji su im i dan danas ostali nepoznati*. U proleće 1931. godine Ministarstvo šuma i rudnika vratilo se ponovo na prvobitni Krupov projekat, jer je još uvek postojala mogućnost porudžbine na račun reparacija. Ugovor je posle naknadnih pregovora usvojen od vlade u prvobitnom iznosu od 57 miliona maraka, i dostavljen 2. jula Reparacionoj komisiji u Parizu, ali sa *zadocnjenjem od svega tri dana*",[121] jer je Njemačka 30. juna 1931. obustavila plaćanje i prijem novih porudžbina na račun reparacija.[122] Ovaj nedomaćinski odnos vlasti da efikasno iskoriste sredstva od reparacija u cilju osposobljavanja domaće teške industrije za ravnopravnu borbu sa stranom konkurencijom, pokazuje njen nemar za uspješno vođenje privredne politike. Ako se uzme u obzir i činjenica da se na račun reparacija nabavljala ogromna količina materijala od željeza kojim je nanošena šteta domaćim željezarama, onda je moguće shvatiti privredno okruženje u kojem je radila metalna industrija u Bosni i Hercegovini. Zbog svega navedenog proširenje zeničke željezare ostalo je neriješeno i ostavljeno za neko drugo vrijeme.[123]

---

[120] Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano.

[121] Citirano prema: Gal, Đerđ, Uticaj monopolističkih saveza na usporeni razvoj željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, God. XXVIII–XXX, 1977–1979, Sarajevo, 1979, 223–224.

[122] U vrijeme velike ekonomske krize odlukama Lozanske konferencije 1931, Njemačkoj su poništene reparacione obaveze. (Salkan, Užičanin, Industrija Bosne i Hercegovine u vrijeme velike ekonomske krize (1930–1934), *Arhivska praksa*, God. 16/2013, br. 16, Tuzla, 2013, 387).

[123] *Индустрија гвожђа д. д. Зеница свечано отворење нове ваљаонице „грубе пруге" за израду тешких профила гвожђа и челика*, Зеница, 3. 10. 1937; *Izvještaj o pri-*

Ulazak u srednjoevropski kartel željeza (1926–1929)

Željezare Zenica, Vareš, Jesenice i Štore, zbog teškog stanja u kojem su se nalazile, a u cilju uspješne borbe sa stranom konkurencijom, krajem 1925. godine osnovale su Jugoslavenski kartel i povele pregovore za pristupanje u srednjoevropski kartel metalne industrije kojeg su činile austro–čehoslovačko–mađarske fabrike.[124] Pregovori su vođeni skoro godinu dana, ali su u septembru 1926. zapali u krizu, jer su austro–čehoslovačko–mađarske željezare uspjele zaključiti teritorijalni zaštitni sporazum s njemačkim udruženjem sirovog čelika (Rohstahlgemeinschaft), tj. pristupile su njemačko–francusko–belgijskom kartelu.[125] Pregovaračka pozicija domaćih željezara dodatno je oslabljena u očekivanju bespotrebne saglasnosti „kr. vlade, sve dok nije obrazovan internacionalni kartel, što je austro–čehoslovačko–mađarskom kartelu" učvrstilo pozicije. S ojačanim pregovačkim pozicijama kartel je nastojao proširiti tržište, jer je Balkan ulazio u njegovu interesnu sferu.[126] S obzirom na prekid pregovora s srednjoevropskim kartelom, menadžment željezare Zenica je vladi predlagao da izvrši povećanje dioničkog kapitala radi sniženja proizvodnih troškova i sticanja bilančne mogućnosti za pokrivanje deficita koji bi nastao u neravnopravnoj borbi s njegovim članicama. Pošto se zaštitne carine nisu mo-

vrednim prilikama i radu komore u godini 1938, Sarajevo, 1938, 125; Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

[124] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat – sjednice – Skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о стању ствари у питање картела гвожђа*.

[125] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о последицама одуговлачења приступа у картел за седницу Управног одбора дне 18. јуна 1926*; ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

[126] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat – sjednice – Skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о стању ствари у питање картела гвожђа*; ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

gle povećati, tražio je da Ministarstvo saobraćaja poveća cijenu prevoza željezne robe iz inostranstva, a smanji prevoz sirovina i gotovih proizvoda za domaću robu. Kompenzaciju za sniženje trebalo je namaći iz sredstava od povećanja tarifa za ino robu. Također, tražio je da državne ustanove kupuju željezo i ustupaju svoje staro željezari Zenica. Kao imperativ za uspješnu borbu s konkurencijom traženo je spajanje željezara Zenica i Vareš i rudnika Ljubija u jedno preduzeće.[127] Međutim, početkom 1927. pregovori s kartelom su obnovljeni i u junu krunisani potpisivanjem ugovora.

Pristupanje srednjoevropskom kartelu trebalo je željezari osigurati visoke cijene robi, pa je u tom cilju provedena rajonizacija[128] u zavisnosti s proizvodnim sposobnostima preduzeća i izvršeno kontingentiranje proizvodnje.[129] Od cjelokupne prodaje u zemlji jugoslavenske željezare dobijale su 66,6%.[130] Za međusobnu raspodjelu zemaljske kvote (dvije trećine potrošnje) preduzeća s učešćem stranog kapitala (Jesenica i Štore) dobila su udio od 48%, a zenička željezara 52%.[131] Željezari je bio osiguran izvjestan profit bez obzira koliko je proizvodila. Dodijeljeno joj je da proizvodi onoliko koliko je odgovaralo potrebama njena užeg okruženja, odnosno područja određenog rajonizacijom. Veći dio domaćeg tržišta bio je određen za stranu proizvodnju i to: istočni dio

[127] ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat akta 1927. *Записник XV. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници, одржане на дан 30. децембра 1926. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

[128] Rajonizacija u privredi je podjela državnog područja na tipična uža područja, koja s obzirom na stepen privrednog razvitka, prirodne, demografske, ekonomske i socijalne karakteristike predstavlja komplekse ekonomsko-teritorijalne jedinice. Odlike rajona su ukupnost lokalnih tržišta na odnosnom području. Bitno je njegovo jedinstvo u ekonomskom pogledu, a njegova veličina nije od prvorazredne važnosti. Pojedini rajon nakon provedene rajonizacije, treba da razvija onu proizvodnju koja zahtjeva najmanji utrošak materijala i radne snage, tj. koja se zasniva na vlastitim izvorima rajona i treba da je sposobna izvršavati određenu funkciju u ekonomskom razvitku zemlje. Rajnonizacija omogućava regionalno planiranje, vršenje analize privrede, prilagođavanje ekonomske politike specifičnostima svakog rajona, kompleksan razvoj rajona i čitave privrede itd.

[129] ASBK, *FŽZ,* Upravni odbor 1920–1928. *Izvještaj direkcije za XX. sednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928*.

[130] S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 217.

[131] Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 61, 63.

snabdijevala je željezara iz Rešica, zapadni srednjoevropske željezare, a ostatak zemlje zenička željezara. Dakle, pristupanjem kartelu bosanskohercegovačke željezare pale su pod utjecaj međunarodnog kartela koji je ostvario monopol na domaćem tržištu.

Djelovanje kartela, zbog naprijed navedenog, nije se osjećao na proizvodnji koliko na profitu. Čisti dobitak u željezari Zenica 1927. iznosio je 39.000 dinara, 1.105.000 (1928) i 2.302.000 dinara 1929. godine.[132] Proizvodnja 1927. iznosila je 23.362,40 t, što je za 24% više u odnosu na 17.812,90 t iz 1926. godine.[133] Rast je pozitivno djelovao i na rad državnog rudnika i topionice u Varešu koji su povećali proizvodnju i prodaju.[134] Nakon pristupanja kartelu, kada je podijeljena kvota prodaje među članovima, vareški rudnik je uspješno zaključio nekoliko ugovora i u inostranstvu. U rudniku je 1928. proizvedeno 105.200 t željezne rudače, a topionica 28.112,4 t sirovog gvožđa i 3.444,9 t ljevane robe u ukupnoj vrijednosti od 63.317.237 dinara. Na povećanje je utjecao i intenzivniji rad željezara u Zenici i Jasenicama usljed stabilizacije privrednih prilika u zemlji, dok se proizvodnja ljevane robe smanjila zbog dvomjesečnog štrajka radnika u ljevaonici.[135]

Rast proizvodnje zabilježen je i 1928. godine, kada je u Zenici proizvedeno 2.510 vagona valjanog željeza u vrijednosti od 75.000.000 dinara i 200 vagona rudokopnih tračnica u vrijednosti od 5.000.000 dinara.[136] Povećanje je iziskivalo i veću kupovinu sirovog gvožđa, jer se radilo s dvije Martinove peći,

[132] Industrija gvožđa d. d. – Zenica, *Анализа биланса*, додатак „Народном благостању“, Год. II, бр. 41, Београд, 11. октобар 1930, 179.

[133] Proizvodni troškovi bili su smanjeni s 296,15 dinara na 289,28 dinara, dakle za 6,37 dinara na 100 kg. Prodaja je također povećana s 170.658 q (1926) na 239.374 q u 1927. godini, odnosno za 68.716 q ili 30%. (ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat, sjednice, skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Izvještaj i bilansa za poslovnu godinu 1927*).

[134] AJ, *Zbirka Vojislav Jovanović Marambo* (335), fascikla 19, jedinica opisa 18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини.*

[135] ASBK, *FŽZ*, Upravni odbor 1920–1928. *Izvještaj direkcije za XX. sednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928*; ABH, *FRGS*, K–38, dok. br. 2471/1937. Direkcija državne željezare Vareš Rudarsko glavarstvo u Sarajevu, *Podaci o vrednosti proizvodnje i sopstvene potrošnje željezne robe za 1919–1930. god. Na br. 2261/37 od 22. III 1937*, br. 5.902/37, Vareš, 27. marta 1937; ABH, *FTOK*, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

[136] ABH, *FTOK*, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

što je utjecalo i na rast proizvodnje u vareškoj topionici.[137] Povoljniji uvjeti rada smanjili su troškove proizvodnje. Cjelokupna proizvodnja u 1929. godini povećala se za 8,42% u odnosu na 1928, a prodaja za 147 vagona (1.472,60 t) ili 5,73%. U zadnjem kvartalu 1929. godine prodaja je opala u odnosu na 1928. godine, što je bio rezultat opće krize na svjetskom tržištu gvožđa koja je nastupila krahom američke berze oktobra 1929. godine.[138]

Proizvodnja željezarâ Vareš i Zenica u periodu od 1919. do 1929. godine donosimo u sljedećoj tabeli:[139]

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Livene robe u tonama	Robe u tonama
1919.	1.202	2.341,2	4.708,7
1920.	4.874	1.844,1	5.451,8
1921.	11.264	1.838,3	4.534,8
1922.	15.348	2.476,8	12.350
1923.	23.026	3.334,8	13.475

[137] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijet – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Записник 22. седнице Управног одбора индустрије гвожђа д. д. у Зеници одржане на дан 20. јула 1928. год. у згради Генералне рударске дирекције у Београду*.

[138] ASBK, *FŽZ*, Akta Skretarijata 1918–1945. *Izvještaj Direkcije o radu željezare za 28. sjednicu Upravnog odbora, koja će se održati dne 31. marta 1930. u Beogradu u prostorijama Generalne rudarske direkcije*.

[139] Tabela sačinjena na osnovu: ASBK, *FŽZ*, *Godišnji izvještaji o radu željezare od 1918. do 1929. godine*; ABH, *FRGS*, K–38, dok. br. 2471/1927. Direkcija državne željezare Vareš Rudarsko glavarstvo u Sarajevu, *Podaci o vrednosti proizvodnje i sopstvene potrošnje željezne robe za 1919–1930. god. Na br. 2261/37. od 22. III 1937*, br. 5.902/37, Vareš, 27. marta 1937; ABH, *FIROS*, K–33. *Broj izvještaja o inspekciji 1576/23*; Joso, Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Glava V, Zagreb 1933, 102); *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1930*, 71; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1931*, 83; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1932*, 86–87; *Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1933*, Сарајево, 1934, 86–87; *Извјештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1934*, Сарајево, 1935, 102–103; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1935*, Sarajevo, 1936, 90–91; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937, 126–127; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo, 1938, 135; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 122–123; *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, Сарајево, 1940, 130, 134–135; S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 224.

1924.	12.783	2.460,6	14.104,5
1925.	3.494	1.868,6	8.592
1926.	18.271	3.078	17.812,9
1927.	22.651	3.547,5	23.362,4
1928.	28.112	3.444,9	27.187,1
1929.	30.885	5.800,9	29.477,1

Prema podacima iz tabele maksimalnu proizvodnju željezare su ostvarile 1929. godine. Ipak, to je bilo samo 89% proizvodnje koju je željezara u Zenici ostvarila 1912. godine. Ako se uzme u obzir činjenica da je pradratne 1913. topionica u Varešu proizvela 53.587 t, što je za 22.702 t (57,03%) više u odnosu na 1929, i da je u prosjeku u periodu od 1918. do 1929. proizvodila godišnje 15.628,15 t, a u predratno doba prosječno 48.812,76 t, onda se s pravom može zaključiti da su kapaciteti vareške topionice, kao i željezare Zenica u periodu od 1918. do 1929. godine bili neznatno iskorišteni (oko 33%).

Pored krupnih preduzeća metalna industrija u Bosni i Hercegovini bila je zastupljena s oko 30 manjih tvornica (ispravnije većih zanatskih radionica, op. a.), među kojima su bile i dvije državne i dvije privatne željezničke radionice za opravku lokomotiva i vagona. Male tvornice mašina, livnice željeza i veće zanatske radionice, pored izrade metalnih proizvoda bavile su se izradom poljoprivrednog alata poput plugova, ašova, motika, pijuka, lopata, čekića, sjekira, kosa, srpova i dr., te popravnkom poljoprivrednih mašina. Neke su se bavile i proizvodnjom lanaca, preradom lima, izradom zavrtnjeva, šarafa, nitni, brava, reza, šarki, klina, češagija i dr.[140]

Problemi s kojima se susretala metalna industrija

Troškovi industrijske proizvodnja u svijetu od 1918. do 1941. godine bili su sve jeftiniji usljed brzog razvoja tehnike, koji se ogledao u elektrifikaciji proizvodnje, te ogromnoj koncentraciji uprave nad kapitalom i proizvodnjom. Velike tehničke promjene odvijale su se i u saobraćaju, trgovini i poljoprivredi. U Kraljevini Jugoslaviji o tome nije vođeno računa, zbog čega su troškovi proizvodnje u odnosu na inostranstvo, zbog nestručne organizacije rada, zastarjelog načina proizvodnje i tehničke zaostalosti sredstava za rad bili enormno veći. Niska proizvodnja i slaba tehnička opremljenost industrije učinili su da je

[140] АВН, *FMTI*, К–95, dok. br. 5032/1926. *Извјештај управног одбора*, Сарајево, 28. фебруара 1926; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, Sarajevo, 1930, nepaginirano; Н. Поповић; Д. Мишић, *Наша домаћа привреда*, 458.

Bosna i Hercegovina spadala u red industrijski nerazvijenijih zemalja u Evropi. Njene preduzeća bila su suočena sa problemima neracionalnog vođenja, nedostatka finansijskog kapitala, stručne radne snage, potrebnih sirovina, slabe tehničke opremljenosti, skupog i nedovoljnog transporta, jakom stranom konkurencijom, skučenim unutarnjim tržištem i visokim poreskim nametima. Državna vlada najveću pažnju posvećivala je eksploataciji privrednih kapaciteta koje je naslijedila od Zemaljske vlade i korištenje prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine, dok novih investicija skoro da i nije bilo. Prihodi od državne privrede (koja je najvećim dijelom bila koncentrirana u Bosni i Hercegovini)[141] slijavali su se u državni budžet, čiji su rashodi pokrivali heterogene funkcije raznih državnih institucija. U raspodjeli budžetskih sredstava državne firme pak, nisu bile adekvatno zastupljene. Država nije izdvajala dovoljno sredstava kako bi medernizirala svoja preduzeća.[142] Na pragu 1939. godine javnost je upozoravala nadležne da je krajnje vrijeme da se ozbiljnije pozabave državnim preduzećima i njihovu moderniziranju.[143]

Osnovane još u austrougarsko doba željezare u Zenici i Varešu radile su sa starim postrojenjima od 1918. do 1937. godine i na isti način kao na dan kada su podignute. Dok se metalna industrija u drugim zemljama svaki dan usavršavala i modernizirala, bosanskohercegovačke željezare su na tom planu skromno napredovale. Dugotrajna upotreba vremenom je trošila postrojenja, koja su mogla izrađivati samo sitnije profile gvožđa, zbog čega nisu mogla konkurisati stranim tvornicima osposobljenim da izrađuju gvozdene elemente

[141] Najviše industrijskih preduzeća u državnom vlasništvu nalazilo se u Bosni i Hercegovini. Kraljevina Jugoslavija je od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu naslijedila 11 rudnika uglja, nekoliko elektrana, nekoliko ciglana, dva rudnika gvožđa (Vareš i Ljubija), topionicu željeza u Varešu, rudnik soli i solanu, rudarsku zadrugu Bosnia koja je imala nekoliko rudnika olova, srebra, hroma i dr., najveće drvarsko preduzeće u cijeloj državi Šipad iz Drvara, četiri tvornice duhana (Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Travnik), željeznice, dva najveća preduzeća tekstilne industrije (Oblasne tkaonice beza i veziva i Oblasne takonice ćilima iz Sarajeva), nekoliko štamparija, te ogromno šumsko bogatstvo. Bila je i dioničar u tri preduzeća drvne industrije (d. d. Varda, Višegrad 37,5%, a. d. Durmitoru 50%, a. d. Krivaja 26%), dva preduzeća hemijske industrije (Destilaciji drva iz Teslića 20% i Celulozi drva iz Drvara 49%), metalnoj (željazara u Zenici 64%) i prehrambenoj industriji (šećerane iz Usore sa 38%).

[142] I. Turina, Deset godina državnog rudarstva, 80.

[143] Rudarsko i topioničko radništvo u Jugoslaviji, *Rudarski i topinički glasnik*, God. XI, br. 12, Beograd, decembar 1939, 4.

svih veličina. Imperativno se nametala potreba proširenja i moderniziranja željezara, nabavkom postrojenja za izradu svih vrsta željeza, naročito krupnijih profila za koje su inostranstvu davane ogromne sume novca.[144]

S obzirom na okolnosti pod kojima su željezare radile i teškoće s kojima su se susretale, investiranja u pogonska postrojenja bila su skromna. Prema dostupnim podacima u zeničkoj željezari tokom 1927. i 1928. godine nabavljen je novi turbo agregat koji je služio za električni pogon pruga za srednje valjanje, te makaze za rezanje željeza (Schrottscheeren).[145] Radi obrezivanja krajeva štapova koji su valjani na prugama za srednje i dvjema prugama za fino valjanje, izvršena je nabavka „Abschopfscheeren" uređaja za obrezivanje krajeva metalnih štapova koji su valjani. Određena poboljšanja izvedena su i u kotlarnici kod pregrijača pare.[146]

Obilje uglja koji je imala na raspolaganju metalna industrija nije bilo od naročite koristi, jer nije bio pogodan za iskorištavanje u topionicama i željezarama. Osim plinara u nekim većim mjestima u državi, nije bilo drugih instalacija za proizvodnju koksa (koksare), niti je bilo mineralnog uglja podesnog za njegovu proizvodnju. Plinare koje su koks proizvodile kao sporedni produkt pri fabrikaciji plina nisu mogli podmiriti ni 5% cjelokupnih potreba industrije. Plinski koks uopće nije bio podesan za talenje nego samo talionični, koji se u državi nije proizvodio. Jedina ljevaonica koja je proizvodila sirovo gvožđe u Varešu morala je koks dobavljati iz inostranstva (Engleske i Čehoslovačke),[147]

[144] Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano.

[145] Zenička željezara u svom proizvodnom procesu vršila je topljenje starog željeza, kojeg je, između ostalog, nabavljala od željeznica i drugih državnih ustanova, u kojem se nalazilo mnogo krupnog materijala koji se prije upotrebe morao smanjivati. To je bio kompliciran i skup posao, usljed pomanjkanja odgovarajućih mašina, zbog čega se posao obavljao ručno. Troškovi ručnog smanjivanja krupnog materijala iznosili su u željezari Zenica 10 dinara za 100 kg, dok su u željezari Jesenice iznosili dva dinara za 100 kg, što je bilo pet manje. (ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о потребним инвестицијама*).

[146] ASBK, *FŽZ,* Sekretarijat – sjednice – skupština. Upravni i nadzorni odbor 1925–1935. *Извештај о потребним инвестицијама*.

[147] ASBK, *FŽZ,* Akta 1921.–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 25. XII 1924.

za šta je godišnje izdvajano oko 80.000.000 dinara.[148] Zavisnost od ino koksa omogućavala je strancima da diktiraju njegovu cijenu.[149] Koks kao gorivo u topionicama, livnicama, šećeranama i nekim drugim industrijama, bitno je utjecao na troškove proizvodnje. U topionicama oni su činili 2 / 3 proizvodnih troškova sirovog gvožđa.[150] Izdvajanje pozamašne svote za koks povećavalo je cijenu sirovog gvožđa toliko da je željezari Zenica bilo jeftinije uvoziti gotovo gvožđe iz inostranstva nego iz Vareša.[151] Uz to je za proizvodnju čelika uvozila feromangan iz Engleske i vatrostalne opeke iz Čehoslovačke, što je proizvodnju činilo skupom i nerentabilnom.[152]

Upotreba efikasnijih tehnoloških dostignuća u izradi čelika, odnosno njegova dobijanja na bazi električne energije nije se primjenjivala zbog slabe elektrifikacije i potrebe za tehničkim preuređenjem postrojenja, što je iziskivalo znatna finansijska sredstva. Primjena električne energije bila je slaba i u drugim industrijskim granama, jer proizvodnja nije mogla zadovoljiti potrebe. Električna energija se uglavnom koristila kao sredstvo za osvjetljenje, a rijetko za potrebe proizvodnje. Izuzetak u tome bila je hemijska industrija, koja je najviše upotrebljavala električnu energiju u svom proizvodnom ciklusu.

U državnim preduzećima, pa tako i željezarama Zenica i Vareš, osjećala se odsutnost valjane organizacija rada kao u razvijenijim industrijskim zemljama koje su stvorile čitave sisteme pomoću kojih su reducirale proizvodne troškove do minumuma, a proizvodnju podizale do maksimalnih mogućnosti. Poslovanje državnih firmi bilo je sputavano Zakonom o državnom računovodstvu i sistemom kontrole na kojem se on osnivao.[153] To je bio sistem općeg

[148] Industrija gvožđa d. d. – Zenica, *Анализа биланса,* додатак „Народном благостању“, Год. II, бр. 41, Београд, 11. октобар 1930, 178.

[149] Dimitrije, Bura, O mogućnostima dobivanja metalurgijskog ćumura za željezaru Vareš, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije (elektro–hemijske, elektro–centrale, cementa i dr.), God. IX, br. 38–39, Beograd, 4–11. novembra 1937, nepaginirano.

[150] ABH, *FTOK*, K–6, omot br. 1. *Izvještaj o radu komore za vrijeme od 4. oktobra do 1. marta 1925*.

[151] ASBK, *FŽZ*, Upravni odbor 1920–1928. *Izvještaj direkcije za XX sjednicu Upravnog odbora dne 10. marta 1928*.

[152] ASBK, *FŽZ, Zapisnik sjednice Ravnateljskog i nadzornog odbora Dioničkog društva za industriju željeza Zenica, održane u Sarajevu dne 20. i 21. aprila 1922.*

[153] ABH, *Fond Inspekcija rada za oblast Sarajevsku* (*FIROS*), pov. br. 21/1927. *Министарство унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Одељење за*

nepovjerenja s pretpostavkom „svako je lopov“, pa se raznim mjerama kontrole to pokušavalo spriječiti. Zakon je onemogućavao elastičnost poslovne politike nepohodne za uspješno konkurisanje privatnoj i stranoj inicijativi.[154] Direktorima državnih firmi ubijena je apriori svaka inicijativa i ambicija, čime su bili degradirani na obične administrativne činovnike. I dok se tako na jednoj strani, onemogućavao prirodni tok poslovanja preduzeća i slabila njegova moć konkurencije, na drugoj, nije postizan željeni uspjeh. Pokazalo se da se i pored svih kontrolnih mjera nisu mogle izbjeći zloupotrebe i da se moglo „krasti“ i kod Zakona o državnom računovodstvu, jer su organi kontrole, računoispitivači, bili ljudi koji nikada nisu ni vidjeli industrijsko preduzeće niti poznavali način poslovanja.

Još jedan veliki problem pored „korupcije i krađe“ koji je potencirao nerentabilnost državnih firmi, bilo je zapošljavanje viška radnika iz redova partijskih pristalica. Ovo je, ustvari, bio najveći problem njihove nerentabilnosti.[155] Stranačke oligarhije u administraciji državnih nadleštava i privrednih preduzeća uzele su tolike razmjere, da su u javnosti često nazivane „diktaturom partijskih sovjeta.“[156] Na jednoj konferenciji radnika održanoj u Travniku jula 1927. godine, između ostalog, istaknuto je da „je na svim rudnicima zavladalo nesnošljivo partizanstvo, koje su uvele pojedine vladajuće političke stranke, koje stupajući na vlast odmah otpuštaju jedne a primaju druge radnike kao svoje partizane i time samo stvaraju ulične prosjake.“[157] Mjerilo pak, za postavljenje činovnika nije bila sposobnost i savjesnost, „nego samo legitimacija “ partija na vlasti.[158] Dakle, državna privredna preduzeća bila su „socijalne” ustanove za

државну заштиту Министарству социјалне политике, Пов. бр. 11794, Београд, 2. августа 1927.

[154] Држава као привредник, *Glas slobode*, God. XIV, br. 13, Sarajevo, 27. marta 1924, 1.

[155] Партизанство у администрацији државних рудника. Шта пречи напредак државних предузећа?, *Преглед*, Год. I, бр. 10, Сарајево, 13. марта 1927, 2–3.

[156] AJ, *Fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije* (14)–76–267.

[157] АВН, *FIROS*, pov. br. 21/1927. *Министарство унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Одељење за државну заштиту Министарству социјалне политике*, Пов. бр. 11794, Београд, 2. августа 1927.

[158] Rudnikom uglja u Banjoj Luci upravljali su kao eksponenti „sovjeta“ jedan bravar i jedan rudar. Jedan računarski pripravnik u rudniku Breza imao je „štampanice“ kao šef nadleštva, pomoću kojih je naređivao direktoru koga da primi, a koga da otpusti iz službe. Kad je direkcija u Sarajevu preuzela Senjski rudnik, zatekla je u njemu 1.400 radnika kod dnevne

zbrinjavanje partijskih poslušnika. Neekonomsko upravljanje državnim preduzećima rezultiralo je poslovnim gubicima.[159]

Nedostatak stručne radne snage bitno je utjecao na obim rada u zeničkoj željezari. U godišnjem izvještaju za 1919. Upravni odbor navodi da je tvornica proizvela svega 4.708,70 t robe što je bilo 14,3% njene produktivne sposobnosti.[160] Uzroci su bili postavljeni sekvestar koji je ograničavao upravu preduzeća u poslovanju, nedostatak sirovog željeza i uglja, loše saobraćajne prilike, neadekvatna carinska zaštita i naročito nedostatak kvalifikovanih radnika „koji su dijelom napustili posao za vrijeme rata, a dijelom su se izselili nakon prevrata (...).“[161] I u poslovnom izvještaju za 1922. menadžment se žalio da se proizvodnja nije mogla povećati zbog oskudice kvalifikovanih radnika, a „da opet dodjemo do kvalifikovanih radnika, stajalo bi nas izvanredno velikih žrtava.“[162] Na tržištu rada tokom međuratnog perioda trajno i osjetno nedostajalo je kvalifikovane radne snage, a broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno je rastao.

Prije Prvog svjetskog rata pripadalo je cijelo područje zapadnih jugoslavenskih pokrajina srednjoevropskom kartelu gvožđa u čijoj je interesnoj sferi bila i Srbija, a djelimično i Bugarska. Poslije rata kartel je nastojao da u pot-

produkcije uglja od 20 vagona. Za tu produkciju prema tadašnjim standardima bilo je dovoljno 920 radnika. (Партизанство у администрацији државних рудника. Шта пречи напредак државних предузећа?, *Преглед*, Год. I, бр. 10, Сарајево, 13. марта 1927, 2–3).

[159] АВН, *FŠIPAD*. *Извјештај управног одбора за пословну 1920/21. годину, поднетог редовној главној Скупштини Шумско–индустријског предузећа Добрљин–Дрвар а. д. од 29. јануара 1923*; АВН, *FTOK*, К–2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa prilozima).*

[160] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat akta 1914–1927. *Željezara Zenica izgradnja bosanske industrije željeza*; ASBK, *FŽZ*, Akta Skupština dioničara 1919–1923. *Izvještaj za poslovnu godinu 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glavnoj skupštini po upravnom i nadzornom odboru, koji je imenovan po Zemaljskoj Vladi za Bosnu i Hercegovinu*.

[161] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zaspisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; АВН, *FMTI*, К–98, dok. br. 1182/1927. *Izvještaj za poslovnu god. 1918, 1919. i 1920. podnešen na XIX redovitoj glav. skupštini*, Zenica, 1922.

[162] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Izvještaj o sadašnjim prilikama Dioničkog društva za industriju željeza Zenica*; ASBK, *FŽZ*, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice upravnog odbora društva za industriju željeza Zenica, održane u Zagrebu, Račkog ulica 3 / I, u prostorijama društva „Grenitz“ d. d. iz Sarajeva dne 12. septembra 1923. u 10 sati prije podne*.

punosti ovlada tržištem na Balkanu, tako da su prilike na tržištu gvožđa u Jugoslaviji bile okarakterisane borbom domaćih željezara s inostranom konkurencijom.[163] Kapacitet željezara Vareš i Topusko, koje su proizvodile sirovo željezo, iznosio je oko 60.000 t, a stvarna godišnja proizvodnja oko 40.000 t, tj. 2 / 3 kapaciteta. Puni kapacitet nije bilo moguće iskoristiti i pored zaštitne carine, jer je država iz inostranstva nabavljala preko 15.000 t sirovog željeza i čelika.[164]

Rad sa skupim sirovinama, neznatno iskorištavanje postojećih kapaciteta koji su bili namijenjeni za veću proizvodnju, pomanjkanje odgovarajuće carinske zaštite, sputavalo je metalnu industriju da konkuriše inostranim tvornicama.[165] Mali konzum u zemlji nije mogao podržati njihove kapacitete, ali je postojala mogućnost za ovladavanje tržištem susjednih: Bugarske, Grčke, Mađarske i Albanije koje nisu imale željeza, pa i Rumunije koja je uvozila znatne količine, pod uvjetom racionalizacije proizvodnje koja bi rezultirala smanjenjem cijena robe. Međutim, željezare su kod nabavke važnih sirovina bile ovisne od inostranstva, zbog čega je pogon njihovih visokih peći bio nesrazmjerno skup.[166] Željezara u Zenici je zbog jake konkurencije morala smanjivati svoje cijene ispod proizvodnih troškova.[167] Sudjelovanje u raznim konjunkturama poslije rata (kao što su inflaciona, Ruhrska i dr.) omogućilo je stranim željezarama dalekosežno iskorištavanje proizvodne sposobnosti i racionalno vođenje pogona. Posljedica je bilo jače prodiranje zapadnoevropske konkurencije koja je cijanama željeza, koje su bile ispod proizvodnih, dovodila

[163] ABH, *Fond Velikog župana Sarajevske oblasti*, br. 5261/27. *Привремена радничка комора за Босну и Херцеговину Великом жупану за сарајевску област Сарајево*, бр. 176, Сарајево, 17. фебруара 1926; ABH, *FTOK*, K–8, omot br. 1. *Zapisnik XXXIX redovne plenarne sjednice od 25. VIII 1927. god.*; ABH, *FTOK*, K–12, omot br. 2. *Zapisnik XLVI redovne plenarne sjednice od 16. XII 1930. god.*; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 52.

[164] S. Juraš, Značaj industrije željeza, 18.

[165] ABH, *FTOK*, K–5. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora, Sarajevo*, Zenica, 28. decembra 1925.

[166] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. *Редакција „Привредни преглед“ Београд*, Зеница, 12. августа 1924.

[167] ASBK, *FŽZ*, Sekretarijat. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Dion. društva za željeznu industriju Zenica, održane u Sarajevu dne 22. jula 1920.*

do obustave rada željezara u Bosni i Hercegovini.[168] Da bi se otklonila bilo je potrebno napraviti adekvatnu carinsku zaštitu domaćih proizvoda. Prva mjera u tom pravcu učinjena je tokom 1919. godine, kada je carinska tarifa koja je do ujedinjena važila u Srbiji proširena na cijelu državu. Njena glavna osnovica bila je uvoziti što jeftinija sredstva za proizvodnju, a gotove proizvode što više opteretiti carinskim tarifama.[169] Ovakvim potekcionističkim mjerama trebalo je zaštiti domaće tržište od strane robe, a istovremeno podsticati podizanje novih industrijskih postrojenja.[170] Međutim, protezanjem srbijanskog carinskog zakona na cijelu državu nije dalo željene rezultate, jer nije štitio sve vrste privredne djelatnosti, s obzirom da ih nije ni bilo u Srbiji kada je zakon stupio na snagu (31. marta 1904, op. a.). Stoga su grane privrede kojih nije bilo u vrijeme donošenja zakona ostale nezaštićene. Među njima bila je i metalna industrija, zbog čega su njeni zastupnici tražili povećanje carine na željezo.[171] U drugoj polovini 1921. godine izvršene su male izmjene zakona i carine su povećane, ali to nije bilo dovoljno da zaštiti domaću metalnu industriju.[172] Rudarski odsjek iz Sarajeva predlagao je da „uvoz sirovog gvožđa ne bude slobodan, nego da se za sirovo gvožđe utanači carinska stavka sa 10 zlat. Din. – 10% agio za 100 kgr. za min. i maks. stavku.“[173]

Zaoštravanje konkurencije bilo je naročito izraženo tokom kratkotrajne privredne krize (1924–1926), kada su inostrane firme uspijevale da trgovce na veliko prisile da prodaju željezo ispod kupovnih cijena, odnosno ispod troškova nabavke.[174] Čehoslovačke, austrijske i njemačke željezare nudile su

[168] *Izveštaj Privremene radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godine 1923. i 1924*, Sarajevo, 1925, 11.

[169] Carinske odredbe o olakšicama za trgovinu, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatsku Lloyd)*, God. XI, br. 73, Zagreb, 3. kolovoza 1919, 1–2.

[170] Миливоје, Савић, *Наша индустрија и занати. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Дио I, Сарајево, 1922, 276.

[171] Миливоје; Савић, *Наша индустрија, занати и трговина. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Дио VI, Сарајево, 1928, 1–2.

[172] ABH, *FTOK*, K–5, omot br. 3. *Industrija gvožgja deoničarsko društvo Zenica Trgovačkoj i obrtničkoj komori, Sarajevo*, Zenica, 22. VII 1925.

[173] ASBK, *FŽZ*, Akta 1921–1929. Дирекција државних рударских предузећа у Сарајеву Генералној рударској дирекцији Београд, *Снижење царинске тарифе*, бр. 32.947/24, Сарајево, 25. XII 1924.

[174] Uprave željezare žalila se krajem 1929. godine privrednoj komori u Sarajevu da je kriza „industrije željeza (...) općenita“, da su zbog nje i „zapadno evropske željezare u velikoj neprilici, te s toga pod svaku cijenu gledaju da prošire svoje tržište na istok i na taj način nama prave konkurenciju cijenama koje su ispod proizvodnih cijena.“ (ABH, *FTOK*, K–5. *Dioničko*

gvožđe ispod svojih proizvodnih troškova samo da bi prisilile domaće valjaonice da obustave pogone.[175] Dešavalo se da su gvožđe, koje nisu mogle prodati Rumuniji i drugim balkanskim zemljama, prodavale u Beogradu ispod cijene.[176] Njihovu akciju potpomagao je na izvjestan način i porast dinarskog tečaja u proljeće 1924. godine, koji je, prema mišljenju stručnjaka, bio neosnovan, jer njegova unutarnja kupovna snaga nije porasla, zbog čega je cijena inostranog gvožđa bila niža od domaće. Da bi zaštitili domaću proizvodnju predstavnici crne metalurgije tražili su da se domaćoj industriji pruži zaštita od „strane države, koja će se u prvom redu sastojati u odgovarajućoj carinskoj tarifi. Carinska tarifa, koja je sada na snazi, ne samo da je zastarela, nego je svoju brojčanu snagu izgubila time, što zlatna vrednost, na kojoj se temelji carinska tarifa ne dolazi do izraza u jednom odgovarajućem adžiju, nego u jednom sasvim proizvoljnom (1:9 mesto 1:15).“[177] Uopćeno, industrijalci i stručnjaci su smatrali da je jedan od uvjeta za opstanak industrije bilo donošenje adekvatne carinske tarife.[178]

Pritisnuta sve brojnijim zahtjevima privrednika Vlada je 20. juna 1925. godine *Zakonom o općoj carinskoj tarifi* uvela novu zaštitnu tarifu, koja je imala potekcionistički karakter za industrijske proizvode.[179] U njenoj izradi učestvovali su članovi Centrale industrijskih korporacija kao ovlašćeni predstavnici industrije u zemlji, ali pojedine industrijske grane nisu bile zadovoljne njenom visinom.[180] Prije povećanja carinska zaštita industrijskih proizvoda iznosila je 23% od vrijednosti robe. Novim Zakonom carinski stavovi iznosili su za hemijske proizvode 37,8%, tekstilne 30%, proizvode od kože 33,7%, papira

društvo za Industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora, *Sarajevo,* Zenica, 28. decembra 1925).

[175] ABH, *FTOK,* K–5. *Direkcija državne željezare u Varešu Trgovačka i Obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, br. 12.469/25, Vareš, 26. oktobra 1925.

[176] ABH, *FTOK,* K–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*.

[177] ABH, *FŽZ,* Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница редакцији „Привредни преглед“ Београд*, Зеница, 12. августа 1924.

[178] ABH, *FTOK,* K–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*.

[179] Иво, Белин, Нова царинска тарифа, *Nova Evropa*, Књ. XII, Zagreb, 1925, 57.

[180] ABH, *FTOK,* K–4, omot br. 5. *Zapisnik XXXIV redovite plenarne sjednice održan 10. X 1924. god*.

32,7%, stakla 52%, željeza 41,4% itd.[181] I pored carinske zaštite strana konkurencija je bila prisutna. Industrija metala morala je svoje cijene ravnati prema svjetskim, bez obzira na faktičke troškove proizvodnje. Potrošnja željeza nakon Prvog svjetskog rata opala je na skoro polovinu predratne i nije bila u razmjeru sa proizvodnjom, koja je u zapadnim državama, a naročito u Sjedinjenim Američkim Državama tokom rata znatno povećana. Zato je cjelokupna svjetska industrija metala nakon rata radila s gubitkom ili s malo dobiti. Izvoz zapadnoevropskih željezara obavljao se s „dumping – cijenama", a kompenzaciju za gubitke nastale nižim cijenama prilikom izvoza pokrivale su dobrom prodajom na domaćem tržištu koje je bilo zaštićeno carinama i potpunim iskorištavanjem kapaciteta, čime su smanjivale proizvodne troškove. Jedino je tako moguće objasniti zagonetku kako je željezo iz Indije, Holandije i dr. zemalja, za koji se morala platiti carina od 3.500 dinara po vagonu, prevoz, pretovar nekoliko puta, bilo jeftinije od domaćeg. Strane države su svojim željezarama davale i druge subvencije. Engleska je npr. svoju tešku industriju subvencionirala s 10.000.000 engleskih funti. Također je i carinska zaštita kod pojedinih evropskih zemalja bila veća od one koja se primjenjivala u Kraljevini Jugoslaviji.[182] Konačno, zapadnoevropske željezare imale su sklopljene kartele koji su ih štitili od bilo kakve konkurencije.[183]

Pojačana carinska zaštita i uvođenje trgovinskih restrikcija naročito su bili izraženi tokom velike ekonomske krize (1930–1935), a ostali su na snazi sve do Drugog svjetskog rata.[184] U periodu od 1935. do 1941. godine strana

[181] Dimitrije, Mišić, *Ekonomika industrije Jugoslavije*, Treće dopunjeno izdanje, Beograd, 1965, 290; Rudolf, Bićanić, *Ekonomska politika FNRJ, I,* Zagreb, 1960, 90; M. Мирковић, *Индустријска политика*, 297. ABH, *FTOK,* K–5. *Direkcija državne željezare u Varešu Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo*, br. 12.469/25, Vareš, 26. oktobra 1925.

[182] ABH, *FTOK,* K–7, omot br. 2. *Zapisnici XXXVII redovne plenarne sjednice od 22. IV 1926. god.*

[183] Postojao je kartel francuskih ljevaonica (Office de Statistique de la Production Metallurgique), potom sporazum između njemačkih i francuskih željezare u vezi sirovog gvožđa, kartel austro–čehoslovačkih–mađarskih i rumunskih željezara itd. (ABH, *FTOK,* K–7, omot br. 2. *Zapisnici XXXVII redovne plenarne sjednice od 22. IV 1926. god.*).

[184] Protekcionističku zaštitu države su ostvarivale preko raznih sistema kontigentiranja, sporazuma o razmjenama, bilateralnih ugovora, zabrane uvoza pojedinih proizvoda, klirinških sporazuma, uvozne i izvozne takse, kontrole monetarnih operacija itd. (*Народна привреда у*

konkurencija na domaćem tržištu bila je slabija, a potražnja robe na stranom tržištu veća. Metalna industrija radila je punim kapacitet, jer su strane firme bile zauzete proizvodnjom za svoje vojne industrije. Rast proizvodnje i izvoza bio je povezan i s vanjskopolitičkom orjentacijom Kraljevine Jugoslavije koja se od 1934. godine sve više vezala za sile Osovine koje su imale pojačan tempo naoružanja usljed svojih ratnih planova.[185]

Privredni i industrijski razvoj Bosne i Hercegovine u velikoj mjeri zavisio je od željeznice, koja je bila glavno prevozno sredstvo. Problemi koji su bili prisutni kod željezničkog saobraćaja mogu se svrstati u četiri grupe i to: nedostatak lokomotiva i vagona (nedovoljan vozni park), nepovezanost Bosne i Hercegovine sa ostalim dijelovima države, odnosno nedostatak željezničke infrastrukture, problem velikog broja pruga uskog kolosijeka i njihovo uključenje na pruge normalnog kolosijeka (pretovar robe), te visoka cijena prevoza.

Najvažnija željeznička mreža u Bosni i Hercegovini bila je uskog kolosijeka. Stoga, kada se govori o bosanskohercegovačkim saobraćajnim prilikama, uglavnom se misli na saobraćaj na prugama uskog kolosijeka koji nije mogao zadovoljiti potrebe privrede.[186] Poseban problem do 1925. godine je saobraćajna izoliranost Bosne i Hercegovine od ostatka zemlje, jer su njene saobraćajne veze do 1918. godine išle uglavnom prema ekonomskim centrima Austrije i Mađarske. Glavno čvorište željezničkog transporta bio je Bosanski Brod, koji nije bio središte odakle su se najracionalnije mogle uspostaviti saobraćajne komunikacije u zemlji. Glavna saobraćajna veza išla je od Bosanskog Broda do luke Dubrovnik (599 km), odnosno Metkovića. Pruga je preko planinskog klanca Ivan Planine (750 m) prelazila uz pomoć zupčanika. Pored smetnji koje su predstavljale pruge uskog kolosijeka, zupčanica je bila posebna prepreka, jer je smanjivala kapacitet željeznice koji je od Sarajeva do Dubrovnika iznosio oko 500.000 t godišnje. Radovi na proboju tunela u dužini od 3.250 m u dimenzijama za pruge normalnog kolosijeka kroz Ivan Planinu i uklanjanje zupčanice otpočeli su 1929. godine. Tunel je probijen i pušten u

1932. години. *Извештај гувернера Народне банке поднет управном одбору на основу чл. 33 банчиних статута*, Београд, 1933, 15–16).

[185] АВН, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 158/14. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

[186] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, Sarajevo, 1930, 66.

promet 1. novembra 1929. godine. Korekturom ovog dijela željeznice povećan je kapacitet za 100%, od 500.000 na 1.000.000 t.[187]

Vremenom su se potrebe prevoza sirovina do prerađivačkih pogona, kao i gotove robe do potrošačkih centara povećavale i iziskivale hitnu izgradnju i rekonstrukciju transportnih kapaciteta, naročito za kabastu robu (metalne proizvode, drvo, rude i dr.). Posebnu teškoću u željezničkom saobraćaju predstavljale su pruge uskog kolosijeka i njihovo uključivanje na pruge normalnog kolosijeka, tj. pretovar robe u Bosanskom Brodu. Prilikom pretovara bruto teret se nagomilavao, a dostava robe kasnila. Do izbijanja Drugog svjetskog rata i nakon niza planova, peticija, zahtjeva i rezolucija o moderniziranju željezničke mreže, bosanskohercegovačka pruge ostaju dominantno uskog kolosijeka,[188] a problem pretovara robe neriješen.[189]

Nedovoljna osposobljenost željezničkog voznog parka stvarala je probleme cjelokupnoj bosanskohercegovačkoj privredi. Nestašicu vagona pogoršavala je nemogućnost radionica za opravku vagona da obavljaju svoj posao, jer nisu dobijale potrebne kredite, zbog čega nisu bile u stanju da izvrše popravke vagona. Prema podacima Sarajevske direkcije željeznica iz 1922, dnevna potreba otvorenih vagona samo za drvnu industriju iznosila je 400, rudarsku 450 vagona, što je prema osmodnevnom turnusu činilo oko 8.000 vagona. U to vrijeme Direkcija je raspolagala sa 4.742 običnih i specijalnih teretnih vagona, od koji je u opravci bilo 1.129 (23,8%), dok je 1914. godine u opravci bilo svega 16%. Direkcija je mogla pokriti samo 30–40% potreba transporta bosanske industrije. Za ostatak od 60% bosanska privreda bila je prigušena i to ne samo u toku sezone, nego kroz čitavu godinu. Zenička željezara zbog nedostatka vagona nije mogla otpremiti u novembru 1923. oko 30%, u decembru 20%, a u januaru i februaru 1924. godine 50% svoje robe, usljed čega je i prodaja opala za isti procenat.[190]

---

[187] Saobraćajni problem Bosne i Hercegovine, *Привредни весник*, Информативни лист индустрије и трговине за Балкан, Год. V, бр. 1–2, Sarajevo, 1929, 32.

[188] ABH, *FTOK*, K–11, omot br. 11. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*. Za svo vrijeme postojanja monarhističke Jugoslavije (1918–1941) bilo je izgrađeno ukupno 1.840 km željezničkih pruga, od čega u Bosni i Hercegovini svega 176 km. (Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, Beograd, 1951, 135; Stjepan, Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo, 1956, 80).

[189] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 219–220.

[190] ABH, *FTOK*, K–3, omot br. 1. *Zapisnik redovite XXXI Plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu držane dne 15. decembra 1922. u dvorani Komore*

Visoka prevozna tarifa, koja je uključivala sistem prekinutog tarifiranja, odnosno različito računanje cijena prevoza za pruge uskog i normalnog kolosijeka, crnoj metalurgiji je onemogućavala normalan rad.[191] Iako je jedinstvenom tarifom od 1. oktobra 1925. godine bilo ukinuto prekidno računanje prijevoza, to za bosanskohercegovačku industriji nije imalo velikog učinka, jer je važio samo za pruge uskog kolosijeka koje su bile u državnoj nadležnosti.[192] Tarifom iz 1925. godine cijena prevoza na željeznici bila je smanjena, ali je samo dvije godine kasnije (1927) ponovo povećana za 8%, a od 1. marta 1929. godine za dodatnih 5%. Krajem velike ekonomske krize izvršena je nova reforma trifnog sistema, kojom je prevoz za glomazne artikle (metalne izrađevine, ugalj, lignit, drvo za gorivo, cement, cigle i dr.) bio povećan, dok je neznatno smanjen za neku robu (žitarice). Ali, samo nekoliko mjesece kasnije 16. marta 1934. godine tarifa je linearno povećana za 10%. Korjenitija tarifna reforma izvršena je 1. juna 1938. godine, ali je već naredne godine pretrpjela

u Sarajevu; ABH, *FTOK*, K–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*; ABH, *FTOK*, K–4, omot br. 5. *Zapisnik XXXIV redovite plenarne sjednice održan 10. X 1924. god.*; Propadanje železničkog saobraćaja, *Glas slobode*, God. X, br. 150, Sarajevo, 19. jula 1920, 1; Zastoj u šumskoj industriji, *Глас слободе*, God. XV, br. 4, Sarajevo, 22. januara 1925, 1; Propadanje željezničkog saobraćaja, *Глас слободе*, od. X, br. 151, Sarajevo, 20. jula 1920, 1. Dnevna proizvodnja rudnika prema izvještaju Rudarske direkcije iznosila je 3.600 tona. Međutim, željeznička direkcija mogla je transportovati samo 75% tih količina, tako da se redovno na stovarištima nalazilo oko 3.500 do 4.200 vagona uglja. To je rudnicima pričinjavalo veliku štetu, jer se jedan dio proizvodnje gubio usljed polaganog propadanja kojem je ugalj bio izložen na deponiji i njegova rasipanja tokom ponovnog utovara. Rudarstvo je trebalo za svoj redovan rad bar još 100 vagona dnevno, tj. umjesto 250–270 da dobije 370–390 vagona. Šumska industrija je kapacitet mogla povećati za 100 do 200%, da nije bilo oskudice vagona.

[191] ABH, *FMTI*, K–75, dok. br. 2445/25. Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству трговине и индустрије Београд, *Извештај о раду конференције Комора и привредних организација одржана 1. и 15. маја 1925. у Сарајеву*, бр. 3149/25, Сарајево, 17. јуна 1925. Na konferenciji Komora i Privrednih organizacija održanoj u Sarajevu 1925. godine, tražena je, između ostalog, „zajednička lokalna tarifa sa zajedničkim daljinarom kod čega se ima uvažiti ukidanje sadašnjeg lomljenja tarifa u saobraćaju državnih željeznica sa bivšom južnom željeznicom i sa svim vicinalnim željeznicama u državnoj eksploataciji."

[192] Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, Beograd, 1951, 299–300. Od uskotračnih pruga u Bosni i Hercegovini jedino je pruga Podlugovi–Vareš bila pod upravom Ministarstva saobraćaja. (*Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1929*, 78).

izmjene tako što je linerano povećana za 5%, a početkom 1940. godine za daljih 15% (izuzev žitarica, sijena, slame i krompira). Do 1941. godine tarife su porasle za dodatnih 13%.[193] Sasvim je razumljivo što se cjelokupna bosanskohercegovačka industrija, bez izuzetka, žalila na visoke cijene prevoza željeznicom, imenujući ga glavnim ometačem njenog razvoja.

Na ekonomičan rad željezara posebno su utjecale visoke prevozne tarife koje su uvećavale proizvodne troškove. Nepovoljne prilike s prevozom dodatno su pogoršane stupanjem na snagu 1. oktobra 1925. godine novog „Pravilnika o računanju pristojbi za dostavu vagona na industrijske kolosijeke privatne svojine." Po starom pravilniku željezara je za dostavu na industrijski kolosijek plaćala 10 dinara po vagonu, a po novom 35 dinara, tj. 25 dinara više. Ako se uzme u obzir činjenica da je godišnji promet po industrijskom kolosijeku željezare iznosio preko 5.000 vagona, onda je jasno, da je novom tarifom preduzeće imalo povećanje transportnih troškova za 125.000 dinara godišnje.[194] Povećanje cijene za dostavu vagona utjecalo je na proizvodne troškove koji su i do tada bili nesrazmjerno veliki. Menadžment je od nadležnih tražio, s obzirom da se većina akcija preduzeća nalazila u vlasništvu države kao i željeznica, da se cijene transporta željezari računaju po starom pravilniku.[195]

Nakon formiranja Kraljevine Jugoslavije na njenu teritoriju zeteklo se pet različitih poreskih sistema.[196] Heterogeni poreski sistem imao je za posljedicu, da se u pojedinim dijelovima države plaćalo više poreza od drugih i da su porezni obveznici jedne pokrajine bili privilegirani u odnosu na druge.[197] Dakle, porezni sistem imao je dva glavna nedostatka. Prvo, porezi nisu bili ujednačeni u cijeloj državi, zbog čega su i uvjeti za ekonomski razvitak pojedinih dijelova države bili nejednaki. Budući da se država sastojala iz šest različitih privrednih područja, to je razdioba javnih obaveza između države, kotara, srezova, općina itd., u tim područjima bila različita. Drugi nedostatak bio

[193] Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije 1849–1949*, 300–301.

[194] ASBK, *FŽZ*, Skupština 1925. *Željezara u Zenici Ministarstvu saobraćaja Beograd*, Zenica, 29. januara 1926.

[195] ASBK, *FŽZ*, Skupština 1925. *Željezara u Zenici Ministarstvu saobraćaja Beograd*, Zenica, 29. januara 1926.

[196] ABH, *FTOK*, K–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*; Rezolucija skupštine Saveza industrijalaca u Ljubljani, *Босански Лојд*, God. IV, br. 22, Sarajevo, 5. jula 1922, 3; D. Pinter, O Porezima, *Veliki narodni kalendar „Jugoslavija" za godinu 1922*, Zagreb, 1922, 151.

[197] Иво, Белин, Пореска реформа, *Нова Европа*, Knj. XVII, Zagreb, 1928, 97.

je taj, da je najveće opterećenje bilo stavljeno na indirektne poreze i takse. Previsoke takse ne samo da su kočile razvoj privrede, nego su nepovoljno utjecale i na stanje potrošačkih masa, kako u gradovima tako i selima, jer su izazivale opće poskupljenje robe.[198] I mada je poresko šarenilo bilo u direktnoj suprotnosti sa Ustavom, [199] njegovo unificiranje izvršeno je tek deset godina nakon formiranja države donošenjem *Zakona o neposrednim porezima* 28. februara 1928. godine,[200] koji je stupio na snagu 1. januara 1929. godine.[201]

Porezni tereti pogađali su sve privredne grane u Bosni i Hercegovini, jer su finansijske vlasti u Sarajevu još neposredno prije Prvog svjetskog rata povećale poreznu podlogu, tako da su zahvatile širi krug privrednika.[202] Kada se tome pridodaju razni državni prirezi koji su se kretali u pravcu progresije, glavne privredne grane (industrija, trgovina i obrt), plaćali su na ime direktnih poreza više od 50% svoje čiste zarade.[203] Porezi su se zahvaljujući dobrom

[198] Prema nekim mišljenjima takse su 1927. godine bile tako visoke da su kočile pravilan razvoj privrede u svim pravcima i smetale napretku industrije. (*Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1927*, 56–57; Никола, Костренчић, Наши привредни проблеми, *Nova Evropa*, Књ. VIII, Zagreb, 1923, 315).

[199] *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Almanah, sv. I, g. 1921–1922. g., Deo I, II, III, uredio Viktor Manakin, Zagreb, 1922, 41. Prema članu 116. Ustava, poreska obaveza bila je opća, sve „državne dažbine jednake za celu zemlju", a porez se trebao plaćati „po poreskoj snazi i progresivno".

[200] *Izvještaj o privrednim pilikama i radu komore u 1928*, Sarajevo, 1929, 47; „Izjednačenje poreza i opšti porez na dohodak", *Преглед*, Год. II, бр. 46, Сарајево, 25. јануар 1928, 4–5.

[201] АВН, *FVŽSO*, dok. br. 2032/28. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Јавни збор ЈМО на Вратнику у Сарајеву*, Пов. бр. 1771/28, Сарајево, 26. октобра 1928.

[202] АВН, *FVŽSO*, dok. br. 2797/26. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану Сарајевске области у Сарајеву, *Извјештај о политичким догађајима за мјесец децембар 1926. год*., пов. бр. 8/1927, Сарајево, 3. јануара 1927.

[203] АВН, *FTOK*, K–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*; *Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca za god. 1919–1924–5*, Beograd, 1926, LXIV; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1927*, Sarajevo, 1928, 37–39; Цветко, Грегорић, Индустрија и непосредни порези, *Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 411–412. Poreski tereti društava obaveznih na javno polaganje računa bila su bez dvojbe teška, jer su 1925. godine u Bosni i Hercegovini iznosila 3% tečevinskog poreza, 12% poreskog prireza, 0,60% cestarine, 0,36% nameta za Trgovačku komoru, 4,68% vanrednog poreskog prireza, 3,12% invalidskog poreza, 2,25% općinskog nameta, što je ukupno opterećivalo preduzeća sa 26,01% poreza. Da stvar bude gora, tečevinski

fiskalnom aparatu u Bosni i Hercegovini u najvećoj mjeri faktički i ubirali.[204] Uporedo sa rastom državnih poreza i prireza rasli su i samoupravni prirezi. Često su samoupravni prirezi bili tako visoki, da su dovodili u pitanje, ne samo pravilno prikupljanje državnih prihoda, već i ekonomski razvitak i prosperitet pojedinih privrednih grana.[205] Zbog toga su u budžetskim dvanaestinama za 1925/1926. godinu preduzete izvijesne palijativne mjere za normiranje granica u kojima se kretalo pribiranje autonomnih prireza, a u finansijski zakon za 1928/1929. godinu unijeta je odredba o određivanju visine samoupravnih prireza.[206] Međutim, oblasne samouprave nisu se pridržavale tih zakonskih ograničenja, često propisujući samoupravne poreze iznad dozvoljenog limita.[207]

Gotovo sva dobra široke potrošnje bila su opterećena indirektnim porezima (trošarinom).[208] Mnogi industrijski proizvodi su pored državne trošarine,

---

porez se dodavao poreskoj osnovici preduzeća i razrezivao, ne samo od dobiti, nego i preko toga od samog poreza. Tako su preduzeća na svakih 100 dinara dobiti plaćala ne samo 26% nego (100 + 26 X 26%) = 32,76% poreza. (*Извештај о привредним приликама и раду Коморе у 1925*, 140–141).

[204] АВН, *FTOK*, К–6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*; *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 125–126. Porezni činovnici u Bosni i Hercegovini su savjesno i striktno izvršavali slovo zakona za razliku od poreskih ureda u drugim dijelovima države. Oni su ubirali preko 90%, a u drugim dijelovima države od 36% do maksimalno 70% poreza. Izvjesni poreski službenik Gligić, hvalio se da je za vrijeme službe u Bihaću ubrao 95% poreza, a da nijedan drugi poreznik u državi nije mogao ubrati ni 60%. (АВН, *FVŽSO*, dok. br. 2797/26. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану Сарајевске области у Сарајеву, *Извјештај о политичким догађајима за мјесец децембар 1926. год*., пов. бр. 8/1927, Сарајево, 3. јануара 1927).

[205] *Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini SHS*, LXIV.

[206] *Стални привредни годишњи конгреси 1923–1927*, 43.

[207] Neposredno nakon zakonskog ograničenja visine samoupravnih poreza oblasni odbor Vrbaske oblasti izdao je Pravilnik u kome nije zadržao za bazu prirez određen Zakonom. On je prvo zaveo 25% oblasni prirez na porez, državni prirez i cestarinu od tečevine društava obaveznih na javno polaganje računa. Već time oblast je prelazila preko odredaba zakona, koji je maksimirao autonomne prireze na ove vrste poreza do 25% od osnove. (*Шести редовни годишњи конгрес привредних комора и организација*, 166).

[208] Господарске биљешке, *Bosanski Lloyd*, God. IV, br. 25, Sarajevo, 26. jula 1922, 1. Državnoj trošarini podlijagao je veliki broj industrijskih proizvoda i sirovina i to šećer, kahva, pivo, špirit, benzin, električna struja za osvjetljenje, kvasac, sirćetna kiselina, plinsko ulje,

bili opterećeni i samoupravnim trošarinama (oblasnim i općinskim).[209] Općine su najveći dio potrošnih industrijskih proizvoda opterećavale sa svojom trošarinom radi potreba svojih budžeta. Sva posredna i neposredna fiskalna opterećenja, prosječno su činila 42% proizvodne vrijednosti finalnog industrijskog proizvoda.[210]

Metalne industrija u vrijeme velike ekonomske krize (1930-1934)

Bosanskohercegovački eksport gvozdene rude bio je upućen na države srednje Evrope, jer se izvoz u prekomorske ili udaljenije zemlje kopnom u najboljem slučaju završavao minimalnom zaradom (zbog konkurencije indijske, afričke, španske i švedske rude). Rudnik Ljubija, kako je naprijed navedeno, radio je isključivo za izvoz, dok je Vareš radio za potrebe svojih visokih peći.[211] Prvi znaci krize u rudnicima željeza osjetili su se 1931. kada su njihovi glavni kupci otkazali ugovore.[212] Gubitak mušterija imao je katastrofalne posljedice za rudnik Ljubiju, koji je u prethodne tri godine (1928–1930) plasirao u inostranstvo preko 1.000.000 tona željezne rudače (naročito u Čehoslovačku za Škodine tvornice). Kada je otkazan ugovor rudnik je prestao s radom, a 1931. prodao samo 600 tona rude na domaćem tržištu.[213] U periodu od 1931. do 1934. godine rudnik nije radio i za to vrijeme je akumulirao gubitak od 11.239.218,06 dinara.[214] Ponovo je pokrenuo proizvodnju poslovne 1934/1935. godine, kad je uspio prodati veće količine rude u Mađarsku.[215] Slabu prodaju tokom krize imao je i vareški rudnik, koji je uspijevao prodati

ulje za podmazivanje, cement i hidraulični kreč. (S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 528–529).

[209] Budžetiranje oblasnih samouprava. Trošarina kao glavni osnov oblasnih prireza, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXI, br. 35, Zagreb, 10. februara 1929, 2.

[210] S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 529–531.

[211] *Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 84.

[212] Ранко, Деспић, Утицај привредне депресије на југословенско рударство, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 13, Beograd, septembra 1936, 7.

[213] *Izvještaj o privrednim prilikama* i *radu Komore u godini 1935*, Sarajevo, 1936, 88–89; *Радници у државној индустрији. Рударсво ~ соларе, металска индустрија, шумска индустрија. Статистички податци, стручни извештаји и предлози*, Сарајево, 1930, 4.

[214] S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 305.

[215] *Izvještaj o privrednim prilikama u 1935*, 88–89.

„samo po koji vagon u inostranstvo“, i to jako otežano „usljed postojećih ograničenja u valutnom i deviznom prometu.“[216] Težinu krize najbolje ilustruju podaci da je 1933. prodato svega 760 t rudače, 21.969 t sirovog željeza i 1.581 t ljevane robe i to uglavnom na domaćem tržištu.[217]

Velika ekonomska kriza koja se manifestirala na svim privrednim poljima naročito se osjećala u teškoj industriji. Topionička proizvodnja u mnogim granama bila je u stalnom padu. Željezara u Varešu od 1930. do 1934. godine radila je samo s jednom visokom pećи.[218] U drugom kvartalu 1932. godine proizvodnja željeza u cijeloj državi opala je za 89,2%, bakarne rude za 72,1%, boksita 24,9% i hromove rude za 39,3%. Vareška topionica smanjila je proizvodnju gvožđa za 96,9%.[219] Problem raspodjele kvote koji je ranije utvrđen između srednjoevropskog i jugoslavenskog kartela tokom krize ponovo je aktueliziran. Nesuglasice se riješene 1932. godine kada je raniji sporazum produžen i time zadovoljeni interesi domaćih željezara zbog opće ekonomske krize, a srednjoevropskih zbog otežanog uvoza na jugoslavensko tržište usljed raznih deviznih propisa i ograničenja.[220] Međutim, cijene na svjetskom tržištu stalno su padale, zbog čega efektivne koristi od prodaje robe i nije bilo.[221] Pod pritiskom krize zenička željezara je 1. aprila 1932. obustavila rad i otpustila 852 radnika.[222] Potražnja željezne robe 1934. bila je nešto bolja nego u 1933. godini, ali su poslovne prilike bile još uvijek loše. Da situacija nije bila ružičasta svjedoče podaci da je kapacitet željezare u Zenici bio je iskorišten s nepunih 36%, a vareške s 50%. Direktna posljedica katastrofalnog zastoja bila je mala

[216] *Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 84.

[217] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u 1936. godini*, Sarajevo, 1937, 139.

[218] ASBK, *FŽZ*, Akta Skretarijata 1918–1945. *Izvještaj Direkcije o radu Željezare za 28. sjednicu Upravnog odbora, koja će se održati dne 31. marta 1930. u Beogradu u prostorijama Generalne rudarske direkcije*; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 39; *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 105; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1929*, 39; *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 105; J. Lakatoš, *Privredni alamanah IV*, 31.

[219] *Народна привреда у другом тромесечју 1932*, Извештај Народне банке, бр. 2, Београд, 1932, 14.

[220] S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 217.

[221] *Izvještaj o privrednim prilikama u 1931*, 35.

[222] Извештаји инспекције рада рада у 1932. год., Београд, 1934, 105.

potrošnja željeza na domaćem tržištu usljed zastoja građevinske djelatnosti.[223] Na obim proizvodnje utjecalo je i smanjenje kredita higijenskim zavodima kao najboljim potrošačima vodovodnih cijevi i armatura, osiromašenje širokih potrošačkih masa i pomanjkanje novih investicija u industrijskim preduzećima.[224]

Pregled proizvodnje bosanskohercegočavke metalurgije tokom velike ekonomske krize donosimo u sljedećoj tabeli:

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Livene robe u tonama	Robe u tonama
1930.	34.452	7.646	18.612
1931.	35.777	6.526	nepoznato
1932.	6.959	3.940	nepoznato
1933.	26.273	3.174	14.027
1934.	28.070	2.748	nepoznato

Ovaj pregled reflektorski osvjetljava utjecaj privredne depresije na metalnu industriju. Proizvodnja sirovog željeza u vareškoj topionici opala je 1932. za skoro pet puta u odnosu na 1929, a zenička željezara imala je pad proizvodnje za oko 50%. Do određene stabilizacije došlo je 1933. godine nakon obnavljanja sporazuma sa srednjoevropskim kartelom, ali i djelimičnog oporavka svjetske privrede.

I tvornice za preradu metala koje su radile isključivo za domaće tržište, tokom krize imale su brojne probleme. Fabrika za proizvodnju kuhinjskog i tehničkog pribora „Triumf“ iz Sarajeva, usljed trgovinskih restrikcija koje su uvedene na početku krize, bila je jako pogođena carinskom tarifom na uvoz sirovina (20–30% od vrijednosti robe). Pored toga plaćala je na ukupnu vrijednost materijala porez na poslovni promet 4–6%, općinsku kaldrmiju 2–3,5%, što je jako utjecalo na cijenu robe. Zbog otežanog plasmana robe na domaćem

[223] ASBK, *FŽZ,* Akta 1927–1939. *Promatranje mogućnosti razvitka jugoslavenske industrije željeza*; *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 105; Potrošnja željeza u Jugoslaviji, *Jugoslovenski Lloyd*, God. XXVI, br. 147, Zagreb, 4. jula 1934, 3. Potrošnja željeza u Kraljevini Jugoslaviji i u prosperitetno vrijeme bila je znatno manja od razvijenih zemalja. Po jedinici stanovništva 1929. godine potrošnja željeza u pojedinim evropskim zemljama bila je sljedeća: Njemačkoj 240, Belgiji i Luksemburgu 388, Sjedinjenim Američkim Dražavama 518, Francuskoj 235, Engleskoj 272 i Kraljevini Jugoslaviji 19 kg.

[224] *Извјештај о привредним приликама у 1934,* 104.

tržištu, tvornica je s teškom mukom uspjevala održavati proizvodnju, a uz navedena opterećanja nije imala nikakve mogućnosti izvoza i konkurencije stranoj robi.[225]

Usporeni privredni oporavak (1935-1941)

Period od 1935. do 1941. godine obilježen je oporavkom privrede i narušenim političkim odnosima u svijetu koji su za posljedicu imali pojačani tempo naoružavanja, što je pogodovalo industrijskom razvoju.[226] Međutim, industrijski prosperitet nije imao veliki učinak na ukupne privredne prilike u svijetu. Tipičan pokazatelj privrednog stanja bilo je derutno stanje svjetske trgovine. Dok je industrijska proizvodnja, kao posljedica naoružavanja, u mnogim zemljama porasla za dva i više puta, svjetska trgovina je po podacima Društva naroda bila u stalnom padu. Opadanje razmjene dobara među narodima bilo je prouzročeno jačanjem nacionalnih privreda. Svjetska privreda bila je opterećena autarhijskim težnjama država, prisilnim deviznim politikama, te monopolima i kontrolama nad vanjskom trgovinom. Prividno jačanje nacionalnih privreda slabilo je svjetsku trgovinu. Pad trgovine oslabio je međunarodnu kreditnu službu do te mjere da za neke države uopće i nije postojala. Od 1933. godine veći dio zemalja odustao je od slobodne razmjene dobara s ostalim narodima. Prestalo se izvoziti u zemlje u kojima su se dobijale najbolje cijene i nabavljati roba u zemljama gdje se najjeftinije mogla kupiti. U međunarodnoj trgovini nastale su anomalije da su agrarne zemlje poljoprivredne proizvode prodavale iznad svjetskog pariteta cijena, a industrijske izvozile industrijske proizvode pod damping cijenama i obratno.[227]

Pobjeda nacionalsocijalizma (1933) u Njemačkoj, značajno je poremetila ravnotežu sila u Evropi i izazvala nova međunarodna pregrupisavanja.[228]

---

[225] *Извјештај о привредним приликама у 1934*, 106.

[226] ABH, *Fond Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu*, K–3, dok. br. 156/9. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

[227] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 158/14. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine.*

[228] Njemačka se 1933, odmah po dolasku Hitlera na vlast, počela naoružavati čime je narušila odredbe Versajskog mirovnog ugovora. Treći dan nakon preuzimanja kancelarske pozicije Hitler je okupljenim višim oficirima govorio o značaju jačanja njemačke vojne moći kao

Stupanjem na vlast nacionalsocijalisti su države Jugoistočne Evrope nastojali vezati za Njemačku preko trgovinske politike. Smatrali su to najboljim načinom osvajanja političkog utjecaja, uz stalno podrivanje sistema sigurnosti uspostavljenog u Versaju. Rukovođena tom politikom, Njemačka se bilateralnim trgovinskim ugovorom sklopljenim s Kraljevinom Jugoslavijom 1. maja 1934. godine obavezala na otkup njenih poljoprivrednih proizvoda po cijeni većoj od tržišnih u zamjenu za njemačke izvozne proizvode. Ugovor je bio zasnovan na kliringu,[229] odnosno razmjeni industrijske za poljoprivredne proizvode. Na taj način Kraljevina Jugoslavija je osigurala izvoz poljoprivrednih proizvoda kojima je plaćala uvoz industrijske robe umjesto u konvertibilnoj valuti.[230] Od tada njemačke firme nude isporuke za velike državne nabavke u oblasti željeznica, telefonskog soabraćaja, snabdijevanja koksom, eleketrotehničkim uređajima i drugom robom.[231] Jačanju privrednih veza dviju zemalja pomogle su i ekonomske sankcije Društva naroda protiv Italije, nakon njene invazije na Etiopiju (1935/1936), a koja je do tada imala zapaženu ulogu u jugoslavenskom izvozu. Do 1941. godine Njemačka je postala najvažniji trgovinski partner Kraljevine Jugoslavije.[232]

---

preduvjeta za postizanje političkog prestiža i zavojevačkih namjera. Iste godine Njemačka je napustila Konferenciju za razoružanje Društva naroda, 16. marta 1935. uvodi opću vojnu obavezu, a potom odbacila sva vojna ograničenja kojih se morala pridržavati po odredbama Versajskog ugovora. Naredne 1936. izvršila je prvu agresiju, a u međuvremenu pripreme za preorjentaciju industrije u ratnu industriju i preko svojih finansijskih institucija i industrijskih magnata namjenski podizala komplekse za proizvodnju naoružanja. (Leposava, Cvjetić, Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd, 1975, 171).

[229] U vrijeme zastoja međunarodne trgovine tokom velike ekonomske krize, naročito kod zemalja s nedovoljnim zalihama zlata i deviza za međusobna plaćanja, Austrija je, u sporazumu sa Jugoslavijom (1931), nastojala oživjeti međunarodnu razmjenu dobara klirinškim načinom plaćanja, tj. međusobnim podmirivanjem bez plaćanja zlatom i devizama. Takav način međusobnih podmirivanja ubrzo su prihvatile i druge zemlje u sličnom položaju, poimence zemlje s deviznim ograničenjem zbog oskudice u zlatu i devizama.

[230] Мари–Жанин, Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, 163.

[231] L. Cvjetić, Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju, 177.

[232] Jugoslavenska vlada je 5. jula 1939. godine potpisala tajni trgovački protokol s Njemačkom, po kojem je polovinu iznosa za uvezeno oružje morala platiti izvozom strateških

Međusobno približavanje dviju zemalja istovremeno je dovelo do naglog priliva njemačkog kapitala u jugoslavensku privredu. U izvozu Kraljevine Jugoslavije u periodu od 1931. do 1935. Njemačka je učestvovala sa 14,1%, 1936. sa 25,44%, a 1939. godine apsorbovala je čak 45,9% njena eksporta. Do početka Drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija je došla u potpunu privrednu i političku zavisnost prema Njemačkoj. To je bilo naročito izraženo nakon njemačkog pripajanja Austrije (1938)[233] i slamanja Čehoslovačke (1939), od kada energičnije politički i privredno pristupa Balkanu, što je bilo u direktnoj vezi sa njenim pripremama za rat. Za Njemačku je Kraljevina Jugoslavija bila prostor bogat sirovinama bitnim za naoružanje (gvožđe, bakar, boksit), kao i životnim namirnicama.[234] Pored Njemačke, Kraljevina Jugoslavija imala je klirinške trgovinske ugovore s Italijom, Austrijom, Mađarskom, Grčkom i Rumunijom. U jugoslavenskom izvozu 1938. godine klirinške zemlje učestvovale su s 67%, a neklirinške s 33%, a u uvozu klirinške s 69%, a neklirinške s 31%.[235] Spoljnotrgovinska zavisnost Kraljevine Jugoslavije prvenstveno od Njemačke, a potom i Italije, odrazila se i na eksportnu trgovinu Bosne i Hercegovine kao njena sastavnog dijela. Njemačka je 1938. godine u bosansko-hercegovačkom izvozu učestvovala sa 35,9%, a u uvozu sa 32,5%, dok je Italija još od ranije bila najveći kupac drvene građe, odnosno glavnog izvoznog artikla iz Bosne i Hercegovine.[236]

Ciklusi prosperiteta u svjetskoj privredi prekidani su samo sezonskim utjecajem počev od 1933, a u zemljama poljoprivrede od 1935. godine. Krivulja

---

sirovina i ustupiti joj koncesiju za eksploataciju nafte u Jugoslaviji. Oktobra 1939. godine potpisale su novi tajni protokol u Beogradu, prema kojem se Njemačka obavezala na novu isporuku naoružanja za koje joj je Jugoslavija imala obavezu isporučiti do kraja mjeseca 3.000 t bakra, 500 t olova, 1.000 t olovnog koncentrata, 100 t aluminijuma, 100 t antimona, 10.000 t konoplje i specijalnu drvenu građu u vrijednosti od 2,3 miliona maraka. Jugoslavija je također, redovno mjesečno od novembra iste godine morala isporučivati Njemačkoj 1.500–2.000 t bakra. (S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 283; L. Cvijetić, Prodaja naoružanja kao metod pritiska Nemačke na Jugoslaviju, 212).

[233] Opširnije o utjecaju pripajanja Austrije Njemačkoj na privredne i političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji vidjeti u: Срђан, Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938*, Београд, 2010.

[234] М. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 163.

[235] *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polugođu 1939*, Beograd, 1939, 26–31; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 96.

[236] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 105.

uspona privrednog života polovinom 1937. godine dostizala je rekordnu visinu. Svjetska industrijska proizvodnja nadmašala je sve usponske tačke iz prethodnih 20 godina, a trgovina je, iako je zaostajala, dostizala 80% visine najvećeg uspona poslije rata. Pojava prosperiteta nije dočekana uobičajenim veseljem, jer je konjunktura bila umjetno izazvana otvorenim ratovima u pojedinim zemljama i trkom u naoružanju u drugim. Oporavak nacionalnih privreda poslije krize mogao se odvijati znatno brže da ga nije pratio ratni duh i da se on mogao otkloniti iz privrednih i političkih veza među državama. Ratna opasnost je od 1937. prešla u akutnu fazu. Na sve strane ubrzano se naoružavalo i otvorene spremalo za rat što je živote pojedinaca i cijelih naroda podvrgavalo ratnim potrebama. Nastala je ogromna potražnja metala i metalnih ruda svih vrsta i gomilanje rezervi drveta i životnih namirnica. Koliko se na tome ozbiljno radilo najbolje pokazuje primjer Njemačke, glavne zagovornice rušenja versajskog poretka, čiji je unutarnji zajam za pet godina dostigao iznos od 1.350 milijardi jugoslavenskih dinara. Tim novcem Njemačka je svoju industriju preuredila tako da je mjesečno mogla proizvoditi 3.000 topova, 15.000 mitraljeza, 12.000.000 granata i 2.000 aviona.[237]

Bosna i Hercegovina kao poljoprivredna i zemlja rudnog i šumskog bogatstva poslije velike depresije ušla je u period prosperiteta, jači i moćniji nego i jedne godine poslije Prvog svjetskog rata. Drvo, metali, rude i poljoprivredni proizvodi, njeni glavni izvozni artikli, postali su jako traženi na svjetskom tržištu. Stoga i ne čudi što je pokrajinu tako moćno zahvatio val svjetske konjunkture. Naročito metalna industrija otpočinje življi rad. Crna metalurgija povećavala je kapacitet posla, jer je bila opsjednuta narudžbama. Jedino joj je nabavka koksa zadavala probleme, naročito nakon odustajanja od nakane da se lignit prepariranjem iskoristi u talionicama i da se željezare emancipuju od potrošnje inostranog koksa koji se dobavljao iz tada već zaraćenih zemalja i zahtjevao devize i čekanje na isporuku.[238]

Državna vlada je u sklopu programa oživljavanja nacionalne privrede poslije krize preduzela niz mjera u erarnim preduzećima, a one su se prvenstveno odnosile na povećane narudžbe za državne potrebe. Preduzete mjere

[237] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

[238] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1938. do 1. novembra 1939. godine*.

rezultirale su povećanjem proizvodnje i u državnim rudnicima gvozdene rude. Državna topionica i livnica u Varešu uspjela je da u „preradi sopstvenih gvozdenih ruda znatno poveća proizvodnju sirovog gvožđa i livene robe, i to proizvodnju sirovog gvožđa od 21.526 tona u 1934/35. godini na 34.455 tona u 1936/37. budžetskoj godini, a livene robe od 2.486,67 tona u 1934/35. godini na 4.349,36 tona u 1936/37. budžetskoj godini. Naročito je porasla prodaja livene robe, s 1.416,57 tona u 1934/35. godini na 5.789, 91 tonu u 1936/37. godini usled prodaje i potražnje vodovodnih cevi u onim krajevima Jugoslavije koji su bili oskudni vodom i gde se radilo na izgradnji vodovoda.“[239]

Svjetska potrošnja boksita tridesetih godina XX. stoljeća stalno je rasla, jer se u metalurgijskoj proizvodnji (naročito automobilskoj) uvela upotreba legura od aluminijuma. U tijesnoj vezi s porastom naoružanja, a naročito razvitkom vazduhoplovstva, aluminijum je sve više dobijao na značaju i postajao sve traženiji. S tim u vezi od 1935. godine strani, prvenstveno njemački, kapital počinje iskazivati sve više interesa za eksploataciju boksitne rude u Bosni i Hercegovini, čija su glavna ležišta bila u Hercegovini. Već u 1936. godini intenzivirano je iskopavanje i izvoz boksita, uglavnom u sirovom stanju.[240] Naredne 1937. boksit su počele da kopaju preduzeća „Ugrovača d. d.” i „Panboksit” u Širokom Brijegu, „Kontinentalno rudokopno industrisko d. d.” iz Zagreba u Nevesinju, „Bauksit Dalmatia” iz Splita u Novoj Suhaji kod Bosanske Krupe, a započeti su i opsežni probni radovi u Bijelom Polju kod Mostara.[241] Proizvodnja u bosanskohercegovačkim rudnicima 1936. iznosila je 42.127 t,

[239] Prodaja valjanog željeza 1935. i 1936. godine po pokrajinama bila je sljedeća: Od januara do novembra 1935. prodato je u Bosni i Hercegovini 1.850, Dalmaciji 8, Hrvatskoj 918, Sloveniji 537, Srbiji 12.450, Vojvodini 1.287, ukupno 17.050 tona. U istom periodu 1936. prodato je u Bosni i Hercegovini 2.698, Crnoj Gori 50, Dalmaciji 347, Hrvatskoj 1.185, Sloveniji 263, Srbiji 15.840, Vojvodini 1.747, ukupno 22.130 tona. (S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 305–306, 397).

[240] Godine 1933. iz Kraljevine Jugoslavije bilo je izvezeno 52.129 t boksita, 1936. (253.085 t), a slično je bilo 1937. i 1938. godine. (Opširnije o tome vidi u: *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo, 1938; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939; V. Rozenberg; J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 120).

[241] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

što je bilo 15,5% od 292.000 t koliko je proizvedeno u cijeloj državi. U 1937. godini proizvedeo je 160.026 t boksita, a u cijeloj državi 350.000 t. Izvožene su veće količine boksita uz razmjerno niske cijene i nerentabilne tarife u inostranstvo umjesto da se u zemlji prerade i time iskoriste znatne količine eletrične energije, koju su mogle proizvesti neiskorištene domaće hidrocentrale. Naime, za izradu jedne tone metalnog aluminija troši se oko 25.000–30.000 KW sati električne energije, ali se zato mogao puno bolje prodati u inostranstvu, a ujedno ograničiti i njegov uvoz sa strane.[242] Najviše je izvoženo u Njemačku, 92,6% ukupnog izvoza boksita iz Kraljevine Jugoslavije, a ta količina pokrivala je svega 32% njenih potreba.[243] Stranci su držali najvažnija rudnike boksita u Bosni i Hercegovini i to u Bosanskoj Krupi, Jajcu i Širokom Brijegu.[244] Nekoliko godina pred početak Drugog svjetskog rata njemačka firma Ericha Francka uspjela je da dobije rudničke koncesije u Sasama kod Srebrenice, odakle je eksploatisala: olovo, antimon, cink i srebro.[245]

Izgradnja grube pruge i proširenje željezare u Zenici

Državna vlada se polovinom tridesetih godina 20. stoljeća odlučila za izgradnju nacionalne metalne industrije, a za mjesto podizanja odabrana je Zenica. Izbor mjesta za podizanje grube pruge imao je svoje realne osnove. Lokacija se nalazila u centru države, zadovoljavala je odbrambane potrebe i ležala na izvoru pogonske snage, odnosno u sredini srednjobosanskog ugljenog basena. Blizu joj je bio i dovoz sirovog željeza iz državnog rudnika i topionice željeza u Varešu. Dotadašnje pruge u željezari Zenica služile su isključivo za izradu polufabrikata za sitne pragove i sitnu valjanu robu. Srednja i sitna pruga za pogon su imale elektromotore, ali nije bilo dovoljno električne snage da rade obje istovremeno. Na postojećim prugama se nije mogao valjati profil iznad 75 mm, ali to nije bilo slučaj samo sa Zenicom nego i svim ostalim jugosla-

[242] D. Tibold, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, 10–12.

[243] Vladimir, V., Rozenberg; Jovan, Lj., Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu, država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede,* Beograd, 1940, 119–120.

[244] ABH, *FTOK*, K–11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 52–59.

[245] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/9. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

venskim željezarama. Dakle, nijedna jugoslavenska željezara nije bila osposobljena za izrađivanje teških profila valjanog željeza i čelika, zbog čega su uvoženi iz inostranstva. Država je i pored bogatih ležišta željezne rude i uglja bila u važnoj proizvodnji zavisna od inostranstva. U javnosti je stalno isticano da „nacionalno-politički interesi" zahtjevaju nabavku grube pruge za izradu profila od 800 mm kako bi se otklonila zavisnost od inostranstva. Za nesmetan pogon postrojenja bilo je neophodno izgraditi i novu električnu centralu u vlasništvu Državne rudarske direkcije.[246]

Za izgradnju valjaonice i proširenje željezare u Zenici Njemačka je bila posebno zainteresirana, jer je nastojala da u sklopu priprema za rat i proizvodnji čelika proširi učešće i van svojih granica. Najveći interes u tom pogledu iskazivao je njemački gigant Krupp. Milan Stojadinović, državni premijer, u novembru 1935. vodio je intenzivne razgovore s Viktorom von Herenom, njemačkim poslanikom u Beogradu, o izgradnji grube pruge u Zenici i tom prilikom ga upoznao da je ustupanje tog projekta njemačkim ili čehoslavačkim firmama u rukama vojnog državnog vrha. Heren je predlagao M. Stojadinoviću da nadležni državni organi s njemačkim zainteresiranim firmama povedu usmene pregovore, „naglašavajući da u tako važnim projektima ne treba da bude odlučujuća jeftinija ponuda." Pored Herenove lične intervencije Njemačka je jednim pismom upućenim Stojadinoviću insistirala na dodjeljivanju Zenica-projekta njemačkim firmama uz ponovno isticanje da prilikom izbora izvođača, kvalitet, a ne cijena, bude presudan.

Kraljevska vlada brzo je ispunila njemačke zahtjeve. U martu 1936. godine na tajnom zasjedanju mješovitog jugoslavensko-njemačkog privrednog odbora sklopljen je Tajni protokol u kojem je, između ostalog, prihvaćena i nabavka instalacija za valjaonicu u Zenici u iznosu od osam miliona rajsh maraka.[247] Nabavka je uglavnom izvršena na račun zamrznutih potraživanja koja su nastala u međusobnoj klirinškoj trgovini. I izgradnja grube pruge, koja je bila jedan od glavnih stubova nove jugoslavenske teške industrije, povjerena je njemačkoj kompaniji Krupp.[248]

---

[246] S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 220.

[247] L. Cvijetić, Prodaja naoružanja kao metod pritiska Nemačke na Jugoslaviju, 177–178.

[248] Opširnije o tome vidjeti u: Smiljana, Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd, 1986, 213–239.

Realizacija projekta počela je 25. marta 1936. narudžbom grube pruga za izradu krupnih metalnih profila i elemenata od Kruppa Grusonverk iz Magdenburga. Radovi na podizanju grube pruge otpočeli su 21. juna 1936. godine polaganjem kamena temeljca, a završeni 3. oktobra 1937. godine.[249] Po završetku željezara je zauzimala 20.000 m² prostora. Izrađivala je okrugle profile do 250 mm promjera, kvadratno gvožđe do 180 mm i ostale profile velikih dimenzija. Puštanjem u rad raniji godišnji kapacitet željezare od oko 40.000 t valjanih proizvoda, povećan je na 214.000 t.[250] Nova valjaonica bila je osposobljena da izrađuje teške profile, naročito fasovanog gvožđa i tračnica svih profila, pa i one najteže za pruge širokog kolosijeka.[251] Kapacitet čeličane koja je raspolagala s tri Simens Martinove peći iznosio je 50.000 t sirovog željeza, što je odgovaralo 25% kapaciteta samo nove grube pruge ili oko 20% svih valjačkih pruga u Zenici.[252] Postavljanjem novih postrojenja u toku 1937. i 1938. godine, podignuta je još jedna Simens Martinova peć kapaciteta 30.000 t, željezara je povećala kapacitet i tehnički stepen proizvodnje. Godišnje je mogla proizvesti 80.000 t sirovog željeza i što je najvažnije izrađivala plufabrikate i gotovo proizvode profilnog gvožđa i čelika onih dimenzija koje su se uvozile iz inostranstva i za koje su išle stotine miliona dinara.[253] Pored grube pruge nabavljeno je i pušteno u pogon 10 generatora za proizvodnju električne energije koji su davali 17.000.000 kalorija za 24 sata, te nova kovačnica. Proširena

[249] Koliku je važnost za državu imalo proširenje može se zaključiti iz toga što je i na postavljenju kamena temeljca i puštanju u pogon grube pruge izvršio lično dr. Milan Stojadinović, predsjednik vlade u prisustvu izaslanika kralja, resornog ministra šuma i rudnika Đure Jankovića, ministra saobraćaja dr. Mehmeda Spahe i brojnih drugih članova vlade, Senata i Narodne skupštine i učešće najeminentnijih predstavnika privrednog, političkog i drugog javnog života u državi. (*Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, Sarajevo, 1938, 125; U. Lazović, Metalurgijska industrija, 317).

[250] *Индустрија гвожђа д. д. Зеница свечано отворење нове ваљаонице „грубе пруге" за израду тешких профила гвожђа и челика*, Зеница, 3. 10. 1937; *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1938*, Sarajevo, 1938, 125; Veliko slavlje naše industrije i rudarstva, *Rudarski i topionički vesnik*, God. VIII, br. 8, Beograd, 25. juna 1936, nepaginirano; Industrija gvožđa i čelika u Jugoslaviji, *Rudarski i topionički vesnik*, Organ rudarske, topioničke, željezarske, teške i srodnih industrija Kraljevine Jugoslavije, God. XI, br. 4, Beograd, 1939, 6.

[251] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, Sarajevo, 1939, 126.

[252] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1936*, Sarajevo, 1937, 137–138.

[253] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, 126.

je i postojeća žičara instaliranjem jedne nove žarne peći i mašina za izradu žice i eksera, čime je kapacitet žičare povećan za oko 1.400 tona gotove robe godišnje ili za oko 47%.[254]

Potrebe novih instalacija proširene željezare iziskivale su za svoj kapacitet puno više sirovog željeza nego što je vareška željezara mogla proizvesti. S tim u vezi izvršena je i adaptacija visokih peći u Varešu, na način da su pomoćni uređaji mogli podržati paralelan rad obiju peći. Od tada je topionica zeničkoj željezari osiguravala oko 70.000 tona sirovog željeza.[255]

Iako je formalno zenička željezara bila u rukama domaćeg kapitala, jer je to zakon izričito predviđao, veliko je pitanje ko je bio njen stvarni vlasnik, s obzirom da joj je Krupp obilatao davao kredite.[256] Prema nekim mišljenjima, veliki diprinos u samom podizanju teške industrije u Zenici imao je njemački generalštab, koji je Jugoslaviju smatrao svojim strategijskim zaleđem. Izgradnju postrojenja za proizvodnju strateških materijala u Zenici smišljeno je podržavao, jer je smatrao da će po izbijanju rata brzo doći pod njegovu kontrolu. Takav stav temeljen je na činjenici da je izgradnja vršena u vrijeme neposrednih ratnih priprema, usljed čega je podizanje jednog takvog preduzeća za Njemačku značilo stvaranje pretpostavke za iskorištavanje balkanske sirovinske baze i plansko proširenje njemačkog vojno–industrijskog potencijala.[257] S druge strane na domaćem planu isticana je važnost koju je zenička željezara imala za vojne potrebe, jer je bila glavni proizvođač i snabdjevač zemaljske odbrane, mada je potražnja od privatnika i inostranstva, zbog kvalitetne robe, bila sve veća.[258]

U pogledu količine proizvodnje i prodaje 1937. godina bila je rekordna za metalurgijsku industriju poslije velike ekonomske krize. Međutim, materijalni uspjeh bio je neznatan, jer su proizvodni troškovi, usljed skoka cijena sirovina, prvenstveno koksa, sirovog i starog željeza, te povećanja fiskalnih

[254] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 125.

[255] U. Lazović, Metalurgijska industrija, 311.

[256] V. Rozenberg; J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 149; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, 55.

[257] Sergije, Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 80.

[258] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, Сарајево, 1940, 133.

nameta znatno porasli.[259] Zbog pomanjkanja starog, kao posljedica velike potražnje ove sirovine, moralo se pri proizvodnji čelika pribjeći većoj upotrebi sirovog željeza. Umjesto 30% ulagalo se u Simens Martinove peći 40%, pa i više sirovog željeza. Povećana upotreba sirovog umjesto starog željeza dovela je do daljeg povećanja proizvodnih troškova, jer je sirovo bilo skuplje. Olakšavajuća okolnost bila je manji interes inostrane konkurencije, pa su željezare bile skoro jedini liferanti na domaćem tržištu.[260] Cijena koksa pak, porasle se za 78% prema cijenama iz 1926. godine, jer je: 1) potražnja koksa naglo skočila zbog trke u naoružanju; 2) transport koji se obavljao preko Jadranskog mora je poskupio, što je bilo u vezi s tražnjom tonaže, tako da je bilo teško doći do tonaže i 3) srednjoevropski kartel koksa nije htio preduzeti ništa da smanji cijene.[261]

Pitanja teške industrije država je definitivno riješila 24. juna 1938. godine, kada je Uredbom Ministarskog savjeta bilo osnovano akcionarsko društvo Jugoslavenski čelik u Zenici. U njegov sastav ušli su željezara Zenica, državno preduzeće Ljubija, rudnik uglja Breza i rudnik i željezara Vareš koji su trebali postati njegovo vlasništvo 1945. godine, odnosno nakon isteka ugovorenog roka sa Wiener Bank–Verein.[262] Osnivanje Jugočelika, opremanje i modernizovanje postrojenja predstavljalo je realizaciju desetljeće ranije postavljenog nacionalnog i privrednog projekta, kojim je izvršena koncentracija proizvodnje željeza u jednom preduzeću koje je raspolagalo vlastitim rudnicima uglja i željezne rude, visokim pećima za topljenje, Simens Martinovim pećima za proizvodnju čelika, livnicom za izradu raznovrsnog materijala i što je najvažnije valjaonicu za preradu gvožđa i čelika svih dimenzija. Kombinat je imao namjeru da u Podlugovima ili u neposrednoj blizini podigne pogon za topljenje

[259] Cijena sirovog željeza skočila je s 1.300 dinara 1936. na 1.440 dinara po toni 1937. godine. Prosječna cijena starog željeza 1936. iznosila je 620 dinara, a u 1937. godini 1.350 dinara po toni. (*Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 131).

[260] *Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1937*, 131–132.

[261] Dimitrije, Bura, O mogućnostima dobivanja metalurgijskog ćumura za željezaru Vareš, *Rudarski i topionički vesnik*, God. IX, br. 38–39, Beograd, 4–11. oktobra 1937, ne paginirano.

[262] Akcionarski kapital Jugočelika iznosio je 500.000.000 dinara. Bio je podijeljen na 60.000 osnovnih i 40.000 prioritetnih akcija, svaka s nominalnom vrijednošću od 5.000 dinara. Godine 1945. trebalo je da se pusti u opticaj novih 20.000 akcija u vrijednosti od 100.000.000 dinara kao protuvrijednost za rudnik i željezaru Vareš. (*Izvještaj o privrednim prilikama i radu Komore u godini 1938*, 123–124).

gvozdene rude domaćim ugljem i da u Kreki kod Tuzle osnuje preduzeće koje je iz lignita trebalo proizvoditi koks.[263] Koncern je u Ilijašu 1939. otpočeo izgradnju velike kovačnice i presaonice, a u Vogošći fabriku koja je trebala zapošljavati 4.000 radnika.

U prvom godišnjem izvještaju, koji je Upravni odbor podnio Glavnoj skupštini akcionara Jugočelika 31. decembra 1939, navodi se da su sva preduzeća koja su ušla u sastav koncerna ostvarila zapažene rezultate. Rudnik Breza povećao je proizvodnju u odnosu na 1937. godinu za 32%, željezara Zenica za 64%, rudnik Ljubija za 14,3% u odnosu na 1938. godinu, dok su vareška željezara i rudnik zadržali isti nivo proizvodnje. Proizvodnja željeza povećana je s 24.044 tone 1938. na 33.228 tona u prvom polugodištu 1939. godine. Kako se izvoz sirovog gvožđa povećao za čitavih 1.185 tona ili 62%, a njegov uvoz smanjio s 37.566 tona u 1938. na 19.152 tona u 1939. to je i snabdijevanje domaćeg tržišta bilo u znaku popuštanja.[264] Izvoz metalne industrije 1939. godine pokazivao je znatno povećanje, dok je uvoz imao tendenciju opadanja. Naročito je zabilježen pad uvoza sirovog željeza i to za 18.054 t ili 46% u odnosu na godinu ranije, a na tražištu zabilježen opći skok cijena metalima.[265]

Drugi svjetski rat, koji je počeo Njemačkim napadom na Poljsku 1. septembra 1939, otežao je privredni život zaraćenih i zemalja koje su s njima bile u poslovnim vezama i, razumljivo, Bosne i Hercegovine. Sledstveno tome utjecao je i na rad metalne industrije u ne baš povoljnom smjeru, naročito po pitanju sirovina i tvorničkih instalacija koje su se morale uvoziti. Vareškoj željezari bili su obustavljeni dovoz ugovorenih isporuka koksa koji je morala da nabavlja od drugih dobavljača po skupljoj cijeni.[266]

Proizvodnju crne metalurgije u periodu 1935–1939. donosimo u sljedećoj tabeli:

---

[263] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

[264] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, 128–131.

[265] *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u prvom polugođu 1939. (Izvještaj Guvernera narodne banke podnet Upravnom odboru na osnovu čl 33. bančinih statuta)*, br. 6, Beograd, 1939, 18.

[266] *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1939*, 128–131.

Godina	Željezara Vareš		Željezara Zenica
	Sirovo željezo u tonama	Livene robe u tonama	Robe u tonama
1935.	13.653	2.564	15.380
1936.	36.865	4.184	19.365
1937.	34.885	4.779	47.327
1938.	50.555	4.510	72.574
1939.	47.381	4.430	76.569

Prema podacima iz tabele proizvodnja željeza u promatranom periodu progresivno je rasla. Pred početak Drugog svjetskog rata povećala se za skoro pet puta u odnosu na 1935. godinu.

Radna snaga

Radnici su jedan od najvažnijih elemenata proizvodnje, jer upravljaju proizvodnim ciklusom.[267] Značajna osobenost radne snage u Bosni i Hercegovini tokom promatranog perioda, bila je povezanost sa sitnim zemljišnim posjedom, pa najveći dio radništva i nije imao obilježje industrijskog radnika u pravom smislu te riječi.[268] Zbog nedovoljno sazrelih socijalnih odnosa radnička klasa nije se uspjela afirmirati, jer su njene veze sa selom bile isuviše jake.[269] Kretanje radne snage iz poljoprivrede u industriju i obrnuto bilo je stalno prisutno. Velikom broju radnika u industrijskim preduzećima fabrički posao nije bio stalno zanimanje, pošto su radili uglavnom u poljoprivredi, a tražili zaposlenje u fabrikama samo onda kad nisu imali drugog posla. Njihov nedifiniran status negativno se održavao na poslovanje preduzeća.[270]

[267] Bogdan, Krekić, Memorandum privrednika, *Ujedinjeni sindikati*, God. V, br. 2, Beograd, 1. februara 1929, 19.

[268] АВН, *FŠIPAD*. *Извештај Управног одбора Шумско–индустриског предузећа Добрљин–Дрвар а. д. о раду и стању Предузећа у пословној години 1928. поднешен XXVIII. редовној Годишњој главној Скупштини на дан 8. маја 1929.*

[269] *Treći kongres radničkih komora*, 20.

[270] АВН, *FŠIPAD*. *Извештај управног одбора поднет XXIV. редовној Главној годишњој Скупштини за пословну 1923/24. годину*.

Kvalifikaciona struktura radne snage utječe ne samo na položaj radnika, nego i proizvodnu sposobnost preduzeća. Nizak nivo obrazovanja stanovništva u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave uvjetovao je da su većinu kvalificiranih mjesta u industrijskim preduzećima popunjavali strani radnici. Međutim, uporedo sa stavljanjem pod sekvestar imovine neprijateljskih podanika, Narodna vlada Bosne i Hercegovine suspendovala je i radnike porijeklom iz tih zemalja.[271] Masa stručnih radnika (ne samo Nijemaca već i Poljaka, Čeha i Mađara) iz straha ili političkih razloga napustila je posao i od tog egzodusa,[272] koji je trajao sve do kraja 1921. godine, trpjela su „najviše naša državna preduzeća, koja usled toga još i danas nemaju dovoljni broj stručnjaka. Broj takih radnika i stručnjaka (neračunajući tu činovnike raznih kategorija) premaša dve hiljade.“[273]

Usljed te nepromišljene politike industrijska postrojenja, naročito one industrijske grane gdje je kvalifikovana radna snaga bila potrebnija (hemijska, metalna, elektrohemijska i dr.), ostala su bez stručnjaka.[274] Karakteristično, ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego cijelu državu, da je u promatranom periodu na tržištu rada trajno i osjetno nedostajalo kvalifikovane radne snage, a da je broj nezaposlenih nekvalifikovanih radnika u svim granama industrije i zanata stalno rastao.[275] U jednoj anketi iz 1923. godine ustanovljeno je da u svim pokrajinama, a naročito u Bosni i Hercegovini, vlada nedostatak kvalifikovanih radnika svih profila i u svim industrijama.[276] Prema podacima iz ankete, topionici iz Vareša

[271] *Godišnji izveštaj Privremene Radničke Komore za Bosnu i Hercegovinu za 1922. godinu*, 10.

[272] ABH, *FRKBiH*, K–1, dok. br. 20/1919. *Zapisnik sastavljen dne 23. do 25. jula 1919. u pisarnici rudarske uprave u Kreki*.

[273] Hugo, Holzmann, Strani kapital u našoj industriji, *Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb, 1924, 484.

[274] ASBK, *FŽZ*, Upravni odbor 1920–1928. *Zapisnik sjednice ravnateljskog vijeća Industrije željeza d. d. Zenica održane 1920*; Sarajevska fabrika kapa i šešira, *Босански Лојд*, Год. III, бр. 12, Сарајево, 23. марта 1920, 2.

[275] AJ, *Fond Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije*, fascikla 26, jedinica opisa 65. *Министарство унутарњих послова (интерно)*, број 966, Београд, 28. фебруара 1921.

[276] ABH, *FTOK*, K–3, omot br. 3. *Izvještaj Poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi*.

nedostajalo je ljevara, elektromontera i strojnih bravara.[277] Menadžment zeničke željezare pak, izvjestio je da preduzeće oskudjeva industrijskim radnicima svih vrsta. Oskudica se pojavljivala „već kod prostog tvorničkog radnika, a pokazuje progresivni porast kod kvalifikovanih radnika, dočim umnih radnika, koje zakon baca u grupu radnika, naime stručnih činovnika, u našoj državi često uopće nema.“[278] Ipak, formalna kvalifikaciona struktura zaposlenih u željezarama Vareš i Zenica bila je nešto bolja u odnosu na firme iz drugih industrijskih grana, što se može vidjeti iz sljedeće tabele:[279]

PREDUZEĆE	Kvalifikovanih		Nekvalifikovanih		Šegrta		UKUPNO
	brojem	%	brojem	%	brojem	%	
Državna željezara Vareš	599	46,58	607	47,20	80	6,22	1.286[280]
Industrija gvožđa d. d. Zenica	388	37,24	633	60,75	21	2,01	1.042
Solana, Kreka	201	32,01	418	66,56	9	1,43	628
Tvornica duhana, Sarajevo	169	21,20	628	78,80	-	-	797
Tvornica amonijak sode, Lukavac	130	33,68	244	63,21	12	3,11	386
M. Fischla i sinovi, Kreka	42	32,31	84	64,61	4	3,08	130

Prema podacima iz tabele kvalifikaciona struktura metalskih radnika bila je prilično dobra. Međutim, situacija je bila nešto drugačija. Poslije progona

[277] ABH, *FTOK*, K–3, omot br. 5. *Zapisnik redovite XXXII Plenarne sjednice Trgovačke i Obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Održane dne 18, 19. i 20. oktobra 1923. u dvorani Komore u Sarajevu*; ABH, *FTOK*, K–3, omot br. 3. *Izvještaj poslovnog odbora o potrebi kvalifikovanih radnika u našoj državi*.

[278] ABH, *FIROS*, K–5, dok. br. 38/1924. *Dioničko društvo za industriju željeza Zenica Trgovačka i obrtnička komora za B. i H. Sarajevo*, Zenica, 8. februara 1924.

[279] Tabela sačinjena na osnovu: ABH, *Fond Inspekcija rada za oblast tuzlansku*, K–21, dok. br. 6/121. *Извјештај о инспекцији*; *Радници у државној индустрији*, 23, 24, 31.

[280] U ukupnom broju radnika Državne željezare Vareš uključeni su i rudarski radnici u rudnicima Pržić i Draškovac (398), jer su oni sa željezarom činili jedno preduzeće.

kvalifikovanih stranih radnika glavninu stručne radne snage u metalnoj industriji činili su domaći polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici, jer je stručno osposobljavanje domaćeg stanovništva bilo otežano usljed niskog općeg obrazovanja.[281] Strahovito je bio velik, naročito „u Bosni (...), broj domaćih radnika, koji su analfabeti (...).”[282] Spremno, savjesno u poslu disciplinirano radništvo i više tehničko osoblje nije se moglo stvoriti preko noći, jer je za to trebalo dugogodišnje stručno-teoretsko obrazovanje i praksa. U cijeloj državi bilo je malo stručnih škola koje su osposobljavale srednje i više tehničko osoblje kao i kvalifikovane radnike za industriju. Zanatske škole bile su s ograničenim brojem zanata i izvodile su mali broj zanatlija, dok je većina šegrta izučavala zanat kod privatnika.[283] Mjesta kvalifikovanih radnika zauzimali su dakle, nekvalifovani radnici, koji su dužim radom postajali vješti u obavljanju određenih poslova.[284]

Položaj radnika bio je težak jer brojna pitanja iz radnog odnosa zakonima nisu bila uređena, pa i radnička nadnica jedan od stubova njihove zaštite.[285] Visina nadnica uređivana je prema općim radnim i trgovačkim prilikama na

[281] Основне школе у Краљевини С. Х. С. у школској 1926–27. години, *Народно јединство*, Званични календар (свих шест области Босне и Херцеговине) за просту 1929. годину, Год. I, Сарајево, 1928, 89.

[282] М. Чалић, *Социјална историја*, 283.

[283] АВН, *FIROS*, К–8, dok. br. 112/9. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Središnjoj inspekciji rada Ministarstva za socijalnu politiku Beograd, *Odgoj obrtno–industrijskog podmlatka*, br. 112/IR, Sarajevo, 25. IV 1921.

[284] *Rudarska i topionička statistika Kraljevine Jugoslavije za 1919–1926. godinu*, Beograd, 1938, 31–32.

[285] АВН, *FIROS*, К–2, dok. br. 184/22. Oblasni Sekretarijat opšteg radničkog saveza za B. i H. u Sarajevu Privremenoj radničkoj komori za B. i H. Sarajevo, *Pritužba na bezdušno eksploatisanje radničke klase u industriskim preduzećima Bosne i Hercegovine a naročito u preduzeću pilane UNE u Bos. Dubici, Butazzoni i Venturini u Ilijašu, BOSNE u Banjoj–Luci te u industriskim preduzećima u Tesliću, Zavidoviću, Dobrljinu i Drvaru*, br. 71, Sarajevo, 7. marta 1922; D. Ostojić, *Naše radničko i namešteničko zakonodavstvo*, 28.

tržištu i prema snazi radničkih organizacija da kod poslodavca isposluju „poboljšanje svojih ekonomskih prilika.“[286] Poslodavci su pak, preko nadnica nastojali nivelirati proizvodne troškove i na taj način ostvariti veću dobit.[287] Plate radnika u metalskoj industriji bili se ispod prosjeka koji su imali prije 1914. godine.[288] Njihovi radnički predstavnici izjavljivali su da „metalski radnici ne važe više kao najbolje plaćeni kvalifikovani radnici, kako je to bilo pre i za vreme rata. Oni su plaćeni gotovo slabije no ma koji drugi kvalifikovani radnici.“[289] Realna radnička nadnica u državi bila je među najmanjim u svijetu.[290] Plate su jedva osiguravale egzistencijalne potrebe radnika i njihovih porodica.[291] Prosječna visina jedne radničke nadnice u metalnoj industriji 1914. godine kretala se od tri do sedam kruna, a 1926. od 26 do 90 dinara. Da bi dostigla

[286] АВН, *FIROS*, К–2, dok. br. 184/22. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца Министарство социјалне политике Средишња инспекција рада, Inspekciji rada Sarajevo, *Šumsko–industrijska preduzeća u Bosni – pregled od Inspekcije rada*, бр. 2943/IV, Београд, 10. 6. 1922.

[287] АВН, *FRKBiH*, К–2, dok. br. 68/1926. *Savez kožarsko preragjivačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu Radničkoj Komori Sarajevo*, Sarajevo, 23. X 1927; Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K. P. J., *Klasna borba*, God. IV, br. 10/12, decembar–januar 1929, 526.

[288] АВН, *FRKBiH*, К–1, dok. br. br. 59/1929–39. *Nedovoljni razvitak realnih nadnica*, 25. septembra 1929.

[289] Положај металаца, *Radničko jedinstvo*, God. I, br. 1, Sarajevo, 3. februara 1922, 3.

[290] Ako se uzme indeks = 100 u Londonu, onda je krajem 1927. godine indeks realne nadnice u Filadelfiji bio 199, Otavi 170, Londonu 105, Berlinu 68, Rimu 51, Beču 45, Beogradu 31, a Zagrebu 42, koji je ujedno bio i grad sa najvećim nadnicama u Kraljevini SHS. Indeks realne nadnice na nivou Kraljevine Jugoslavije iznosio je 30,75. (Glad, povećanje ekspoatacije, besposlica i opšte osiromašavanje, *Klasna borba*, 1930–1934, 1937, Beograd, 1984, 908; Branko, Tadić, Realne nadnice u raznim gradovima sveta, *Ujedinjeni sindikati*, God. V, br. 3, Beograd, 1. mart 1929, 45).

[291] Kvalifikovani radnici (bravari, stolari, električari, itd.) imali su prosječnu dnevnicu od 32 dinara, a nekvalifikovani 18 dinara. Prema procjenama stručnjaka radniku je za izdržavanje dva člana porodice bila potrebna sljedeća količina životnih namirnica: 1.700 gr. hljeba (5,16 D), 650 gr. mesa (8,1 D), 105 gr. masti (1,89 D), 191 gr. šećera (2,67 D), 1.240 gr. variva (6,82 D) i 0,9 litara mlijeka (3,60 D), što je ukupno iznosilo 28,24 D. Cijene namirnica su uzete po sarajevskom tržištu, pošto su cijene u magacinima preduzeća bile znatno skuplje. Ako bi se ovome još dodali so, biber, luk, kahva, odjeća, obuća i najminimalnije higijenske potrebe, onda bi trošak iznosio najmanje još toliko. (Filip, Dujlović, Stanje radnika u pilansko šumskim preduzećima, *Ujedinjeni sindikati*, God. VII, br. 3, Beograd, 1931, 42–43).

predratnu i da bi pratila dinamiku poskupljenja osnovnih životnih namirnica najniža nadnica trebala je iznositi 54, a najviša 126 dinara.[292] Naime, cijene životnih namirnica prema predratnim bile su povećane za 27 puta, a radničke nadnice prosječno za 16 puta.[293] Temeljna radnička nadnica u državnoj željezari Vareš 1929. godine iznosila je 8–12 dinara, šegrta 2–4, a predradnika 14 dinara. Na temeljnu nadnicu imali su i 200% skuparinskog doplatka. Od ostalih beneficija imali su godišnji deputat uglja (20 mtc za samce, a 45 mtc za oženjene), premije starijim radnicima (više od 10 godina rada 100 dinara, 15 godina 150 i za više od 20 godina rada 200 dinara) i eventualno stan.[294]

Položaj radnika naročito je bio ugrožen tokom velike ekonomske krize (1930-1934). Trend smanjenja nadnica tada je pao u drugi plan, jer je usljed krize došlo do obustave i redukcije proizvodnje i ogromne besposlice u industrijskim preduzećima. Nezaposlenost je bila trajna pojava koja je svakodnevno stajala na vratima radnika i namještenika, pa je osnovna radnička preokupacija bila zadržati bilo kakav radni status.[295]

Radni odnosi između radnika i poslodavca uređivani su radnim ugovorima, mada ih neka preduzeća nisu sklapala. Odnosi između radnika i Državne željezare Vareš bili su regulirani „Službenim redom za radnike kod erarnih rudnika u Bosni i Hercegovini" iz 1914. i „Rudarsko-redarstvenim propisima", a kod Industrije gvožđa d. d. u Zenici „Radnim redom". Kolektivni radni ugovor 1929. godine imali su zaposleni u Varešu, a radnici u Zenici nisu.[296] Zapo-

[292] *Izveštaj o radu Centralnog sekretarijata radničkih komora*, 216.

[293] Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima K. P. J., *Klasna borba*, God. IV, br. 10/12, decembar–januar 1929, 526.

[294] *Радници у државној индустрији*, 35.

[295] Eklatantan primjer je drvna, najrazvijenija industrijska grana u Bosni i Hercegovini, u kojoj se broj radnika s 24.532 (1930), smanjio 1932. godine na 12.969 ili za oko 50%. Stanje je kasnije dodatno pogoršano u svim industrijama. (ABH, *FRKBiH*, Zapisnici za 1934. godinu. *Zapisnik skupštine Radničke komore u Sarajevu održane 30. juna i 1. jula 1934. godine u velikoj sali Radničkog doma u Sarajevu*).

[296] *Isto*, 30–31.

sleni su bili osigurani za slučaj bolesti i nesreće, a nadzornu vlast nad provođenjem *Zakona o zaštiti radnika* sprovodile su nadležne inspekcije rada.[297] Radnici u industriji metala najčešće su obolijevali od bolesti organa za varenje, kožnih bolesti, gripe itd.[298]

U željezari Zenica 20. juna 1929. godine bilo je zaposleno 1.042 radnik i to 1.037 muških i sedam žena. Državna željezara u Varešu zapošljavala je 1.286 radnika i to 1.259 muških i 27 žena. U ovaj broj uključeno je i 398 radnika koji su radili u rudnicima Pržići i Draškovac, pošto su rudnici s željezarom činili jedno preduzeće.[299] Rudnik željaza Ljubija zapošljavao je 1. jula 1929. godine 929 radnika i to 922 muških i sedam žena. Državna zadruga Bosnia iz Semizovca imala je 119 zaposlenih i to 118 muških i jednu ženu.[300] Ako tome pridodamo radnike zaposlene u preduzećima za proizvodnju izrađevina od metala i radionicama za opravku lokomotiva i vagona, onda je 1929. u metalnoj industriji bilo ukupno zaposleno oko 3.500 radnika. S porastom proizvodnje poslije velike ekonomske krize došlo je i do rasta broja zaposlenih. Zenička željezara zapošljavala je 1936. godine 2.122 radnika.[301] Nakon integracije željezara Zenica i Vareš, državnih rudnika Ljubija, Breza i Vareš u koncern a. d. Jugočelik polovinom 1938, novostvoreni kombinat zapošljavao je 9.500, a metalna industrija ukupno oko 10.000 radnika.[302]

Zaključak

Prirodna bogatstva pružala su Bosni i Hercegovini bolje izglede za razvoj industrije nego poljoprivrede. Nalazišta uglja svih vrsta procjenjivana su na milijarde tona, a mogućnost njihova iskorištavanja na više stotina godina. Raspolagala je i velikim količinama ruda željeza, potom manjim količinama boksita, srebra, zlata, mangana, antimona, žive i dr. Međutim, razvoj industrije

[297] *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1926*, Београд, 1927, 10–11.

[298] *Радници у државној индустрији*, 8, 33, 41.

[299] *Isto*, 31.

[300] *Isto*, 4.

[301] S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 240–241.

[302] ABH, *FRKBiH*, K–3, dok. br. 156/37. *Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu od 1. novembra 1937. do 1. oktobra 1938. godine*.

počeo je relativno kasno i to s austrougarskom okupacijom 1878. godine. Ekonomske promjene koje su se odigrale tokom austrougarske uprave bile se značajne, a najočitije na polju industrijskog razvoja. U tom periodu uz pomoć stranog kapitala podignuta su krupna preduzeća metalne industrije.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav jugoslavenske države 1918. za strani kapital nastupila su teška vremena. Privredna preduzeća i banke u njegovu vlasništvu stavljena su pod državni sekvestar, zbog čega je, jedno duže vrijeme, došlo do redukcije proizvodnje u najproduktivnijim privrednim subjektima. Pitanje vlasništva nad željezarom Zenica, stubom metalne industrije u Bosni i Hercegovini, ostalo je neriješeno do 1924, što je prouzrokovalo određene nedoumice i evidentan gubitak radnog potencijala. Naročiti pad proizvodnje bio je prisutan kod rudnika željezne rude u Varešu. Nešto većim intenzitetom radio je rudnik u Ljubiji, jer je imao kvalitetniju rudu koja se nalazila skoro na površini zemlje, što ju je činilo rentabilnijom za iskorištavanje. Poslove prerade rude kontrolirala je sama država, jer su glavna rudišta bila u njenim rukama, prevenstveno zbog zadovoljenja potreba zemaljske odbrane. Međutim, kao vlasnik metalne industrije ponijela se kao loš „domaćin" i nije radila na unaprjeđenju njena rada. Naprotiv, vršila je nabavku većih količina željeza putem reparacija i time sputavala rad domaćih rudnika i topionica. Ni na polju modernizacije nije puno učinjeno. Slaba ulaganja u tehničko–tehnološki napredak firmi imala su za posljedicu njihovu manju konkurentnost stranim preduzećima.

Slično je bilo i s željezarama kojima je trebalo skoro 20 godina (1937) da dostignu nivo proizvodnje koji su imale pred početak Prvog svjetskog rata. Uzroci su bili dvojake prirode. Kao prvo, država je mladoj metalnoj industriji trebala osigurati povoljniju nabavku sirovina, koje su bile u njenoj nadležnosti, kao i subvencije pri transportu. I drugo, morala se potruditi da joj osigura neophodne investicije kapitala, jefitiniji transport, stručnu radnu snagu i bolju organizaciju rada. Do prividnog napretka došlo je nakon pristupanja željezara srednjoevropskom kartelu, kada su stvoreni povoljniji uvjeti za njihovo poslovanje. Djelovanje kartela nije se toliko osjetilo na obimu proizvodnje koliko na profitu. Međutim, međunarodni kartel je određivanjem kvota proizvodnje svojim članicama sprječavao povećanje produkcije bosanskohercegovačkim željezarama, a samim tim i njihov razvoj. Predratni nivo proizvodnje željezara

u Zenici uspjela je nadmašiti tek 1937. godine, i to opet zahvaljujući proširenju kapaciteta i povećanju izvoza u inostranstvo, prvenstveno u Njemačku koja se tada intenzivno pripremala za rat. Dakle, metalna industrija je do pred Drugi svjetski rat tavorila u mjestu. U većini slučajeva to je bila posljedica loše državne privredne politike koja je favorizirala uvoz željeza kojeg su domaće firme mogle proizvesti u dovoljnim količinama. Zbog stalnog nedostatka novca u budžetu željezarama se nije poklanjala dovoljna pažnja kako bi se njihova proizvodnja modernizovala i učinila što racionalnijom, a preduzeća osposobila za borbu sa stranom konkurencijom. Modernizacijom je mogla postići da željezare prerade više domaćih sirovina i time s jedne strane, povećaju proizvodnju u rudnicima i umanje potrebu uvoza, a s druge, zaradu od prerade sirovina ostave u zemlji. Zato je bilo nužno da se prestanu finansirati iz budžeta i da se postave na komercijalnu osnovu.

METAL INDUSTRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918–1941)

Conclusion

Natural resources provided Bosnia and Herzegovina with better prospects for the development of industry than agriculture. All kinds coal deposits have been estimated at billions of tons, and the possibility of their exploitation for hundreds of years. Bosnia and Herzegovina also had large quantities of iron ore, then smaller amounts of bauxite, silver, gold, manganese, antimony, mercury, etc. However, the development of industry began relatively late with the Austro-Hungarian occupation in 1878. The economic changes that took place during the Austro-Hungarian rule were significant, most notably in the field of industrial development. In that period, with the help of foreign capital, large companies in the metal industry were built.

With the entry of Bosnia and Herzegovina into the Yugoslav state in 1918, difficult times came for foreign capital. Business enterprises and banks owned by state, so they were placed under state sequestration, which is why, for a long time, there was a reduction in production in the most productive economic entities. The issue of ownership of the Zenica ironworks, a pillar of

the metal industry in Bosnia and Herzegovina, remained unresolved until 1924, which caused some doubts and an obvious loss of work potential. A special decline in production was present at the iron ore mine in Vareš. The mine in Ljubija worked with a slightly higher intensity, because it had a higher quality ore that was located almost on the surface of the earth, which made it more profitable to exploit. The ore processing business was controlled by the state itself, because the main ores were in its hands, primarily to meet the needs of national defense. However, as the owner of the metal industry, it behaved like a bad "host" and did not work to improve her work. On the contrary, it procured larger quantities of iron through reparations and thus hindered the work of domestic mines and smelters. Not much has been done in the field of modernization either. Weak investments in technical and technological progress of companies have resulted in their lower competitiveness with foreign companies.

It was similar with the ironworks, which took almost 20 years (1937) to reach the level of production they had before the beginning of the First World War. The causes were twofold. First of all, the state should have provided the young metal industry with a more favorable supply of raw materials, which were under its jurisdiction, as well as subsidies for transport. And secondly, it had to make an effort to provide it with the necessary capital investments, cheaper transport, skilled labor and better work organization. The apparent progress came after the ironworks joined the Central European cartel, when more favorable conditions were created for their business. The effect of the cartel was not so much on the volume of production as on the profit. However, by setting production quotas, the international cartel prevented its members from increasing the production of Bosnian ironworks, and thus their development. It managed to surpass the pre-war level of ironworks production in Zenica only in 1937, again thanks to the expansion of capacity and increased exports abroad, primarily to Germany, which was then intensively preparing for war. So, before the Second World War, the metal industry languished in the place. In most cases, this was due to poor government economic policies that favored imports of iron that domestic firms could produce in sufficient quantities. Due to the constant lack of money in the budget, the ironworks did not pay enough attention to modernize their production and make it as rational as possible, and enable the companies to fight against foreign competition. By modernizing, it

was able to achieve that the steelworks process more domestic raw materials and thus, on the one hand, increase production in the mines and reduce the need for imports, and on the other hand, leave the proceeds from processing raw materials in the country. Therefore, it was necessary to stop financing from the budget and to place it on a commercial basis.

Prof. ddr. Azem Kožar, emeritus
UG „Društvo historičara“ Tuzla
E-mail: kozar.azem@bih.net.ba

OSVRT NA OPĆE STANJE NAUKE U POSTDEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI (1995-2020)

Apstrakt: *Vizija i misija nauke u Bosni i Hercegovini determinirane su nekim općim okolnostima u kojima se nalaze država i društvo, ali i mnogim subjektivnim slabostima kao logičnim slijedom odnosa između općeg i posebnog. Vizija je uobličena, između ostaloga, u aktuelnom strateškom dokumentu pod nazivom „Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini 2017.–2022. godine – revidirani okvirni dokument“ koji je sačinila ekipa stručnjaka, a usvojila Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine 2016. godine. Ovaj analitički dokument upućuje na opservaciju da je u državi došlo do plime institucija nauke (akademije, univerziteti, instituti), obrazovanja i kulture, ali ne i do plime naučnih znanja koje one treba da generiraju. Misija je uglavnom utkana u odgovarajuće zakonske propise na razini države i entiteta, te kantona i Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. U praksi je pak, evidentan raskorak između potreba i mogućnosti (vizije i misije) što se negativno odražava na kvantum naučnog znanja u bosanskohercegovačkom društvu. Nastojanja da se stanje popravi donošenjem više zakona na nivou države, te na osnovu njih oblikovanih strategija razvoja, nisu polučila očekivane rezultate. Inkorporacija naučnoistraživačkih i tehnoloških programa i procesa u međunarodne tokove znanja nije na odgovarajućoj razini. Nauka nije prepoznata kao državni prioritet i uslov da Bosna i Hercegovina postane društvo znanja. Nastojanja da se postojeće stanje mijenja na bolje još uvijek ne daju odgovarajuće rezultate. U radu se ukazuje na neke osobenosti, uzroke i posljedice takvoga stanja.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Federacija BiH, Republika Srpska, Brčko distrikt BiH, Dejtonski sporazum, Ustav BiH, akademije, univerziteti, instituti, zakoni, međunarodna saradnja, Strategija razvoja nauke, nauka, naučno znanje.*

Abstract: *The vision and mission of science in Bosnia and Herzegovina are determined by some general circumstances in which the state and society find themselves, but also by many subjective weaknesses as a logical sequence*

of the relationship between the general and the special. The vision is shaped, among other things, in the current strategic document entitled "Strategy for the Development of Science in Bosnia and Herzegovina 2017-2022. - revised framework document" prepared by a team of experts and adopted by the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina in 2016. This analytical document points to the observation that there has been a tide of institutions of science (academies, universities, institutes), education and culture in the country, but not a tide of scientific knowledge that they should generate. The mission is largely embedded in relevant legislation at the state and entity levels, and in the cantons and Brčko District of Bosnia and Herzegovina. In practice, however, there is an obvious gap between needs and possibilities (vision and mission), which has a negative impact on the quantum of scientific knowledge in Bosnian society. Efforts to improve the situation by passing more laws at the state level, and development strategies based on them, did not yield the expected results. The incorporation of scientific research and technological programs and processes into international knowledge flows is not at the appropriate level. Science is not recognized as a state priority and a condition for Bosnia and Herzegovina to become a knowledge society. Efforts to change the current situation for the better still do not yield adequate results. The paper points out some features, causes and consequences of such a condition.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, Federation of BiH, Republic of Srpska, Brčko District of BiH, Dayton Agreement, Constitution of BiH, academies, universities, institutes, laws, international cooperation, Science Development Strategy, science, scientific knowledge.*

Administrativni okvir

Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini (tzv. Dejtonskim mirovnim sporazumom)[1] iz 1995. godine, odnosno Aneksom IV koji čini Ustav Bosne i Hercegovine, utvrđene su „nadležnosti i odnosi između institucija Bosne i Hercegovine i Entiteta“. Među deset implicite nabrojanih nadležnosti države (član 3 Ustava) nisu uvrštene nadležnosti u sferi nauke, obrazovanja i kulture, pa se uglavnom smatra da su u nadležnosti entiteta (Federacija

[1] *Dejtonski sporazum (brošura),* USAID, nedatirano.

BiH i Republika Srpska). U entitetu Federacija BiH stanje je dodatno usložnjeno „spuštanjem“ ovih oblasti u nadležnost kantona. Nakon završenog arbitražnog postupka i uspostave Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i on je dobio u nadležnost oblast nauke, obrazovanja i kulture.[2] Ovim su se, između ostalih, prije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992, relativno dobro uređena područja neminovno našla u fazi statusnog i organizacionog reorganiziranja (tačnije – lutanja). Administrativni okvir je postao mjera svemu. Državne ustanove iz oblasti nauke, obrazovanja i kulture[3] postale su „ničije“, jer ih je država kao osnivač ostavila nezbrinute, a neki novi osnivači (staratelji, usvajači) se nisu javljali. Opstajale su zahvaljujući pomoći Kantona Sarajevo i Federacije BiH, više na nekom humanitarnom režimu tražeći odgovarajuću statusnu poziciju. Međutim, sve je to bilo i ostalo daleko od povratka na staro – prijeratno. Očito su u provedbi Dejtonskog sporazuma odnijele prevagu snage obrazovne, naučne i kulturne dezintegracije državnog bića i državnog identiteta Bosne i Hercegovine. Takvo stanje je potrajalo petnaestak godina. Onda su integrativne snage nastojale iskoristiti mogućnosti koje sadrži i sam Dejtonski ustav na

[2] Područje prijeratne općine Brčko ostalo je izvan teritorije oba entiteta i o njegovom statusu je pokrenuta međunarodna arbitraža. Međunarodni tribunal u Haagu je 5. marta 1999. godine donio konačnu odluku, a 18. avgusta iste godine donesen je Aneks ove odluke. Po nalogu supervizora za područje Brčkog 8. marta 2000. godine uspostavljen je Brčko distrikt Bosne i Hercegovine koji obuhvata cjelokupnu teritoriju prijeratne općine Brčko u granicama od 1. januara 1991. godine.

[3] Izuzetak čini opstanak Arhiva Bosne i Hercegovine kao državne institucije. Tome su prethodile aktivnosti koje su Arhiv i Društvo arhivskih zaposlenika BiH konstantno provodili u toku, a naročito nakon okončanja rata/agresije. Naime, Društvo je već 1996. godine obnovilo rad, dok se Arhiv nalazio u neizvjesnosti opstanka, jer su objekti, građa, oprema i kadrovi, postojali i djelovali u okviru Arhiva Federacije BiH koji se nalazio u fazi osnivanja. U Arhivu BiH je ostao samo prijeratni/ratni direktor. Aktivnosti na opstanku i obnovi rada Arhiva BiH kao matične arhivske ustanove vođene su unutar struke, ali i Međunarodnog arhivskog vijeća (MAV-a). Presudno je bilo održavanje seminara u Londonu 1999. godine, uz veliku podršku i pomoć Bošnjačkog instituta iz Londona, u čemu su učestvovali i predstavnici Državnog arhiva Hrvatske, nekih nevladinih organizacija i drugih, kada je postignuta saglasnost da se intenzivira proces obnove arhivske službe BiH, što je obuhvatalo i obnovu rada Arhiva BiH. Iako je u implementaciji tog dogovora bilo određenih opstrukcija, ipak, proces je uobličen donošenjem *Zakona o arhivskoj građi i Arhivu BiH*, krajem 2001. godine („Sl. glasnik BiH“, broj 16/01). Postojanje i djelovanje Arhiva BiH činilo je značajnu podršku naučnim istraživanjima – posebno iz sfere društvenih i humanističkih nauka.

planu oblikovanja (dogradnje) zakonskih osnova za jedinstveno djelovanje na polju nauke, obrazovanja i kulture[4] na cijelom državnom prostoru.

Naime, Dejtonski ustav (član 5 stav *a*) sadrži mogućnost da se na nivou države „može preuzeti odgovornost za ostale poslove o kojima se Entiteti slože (...) ili koji su potrebni za očuvanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta, političke neovisnosti i međunarodnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine u skladu s podjelom nadležnosti između institucija Bosne i Hercegovine. Mogu se po potrebi osnovati i dodatne institucije za obavljanje takvih odgovornosti".[5] Zatim se u Aneksu II, tačka 2, govori o kontinuitetu zakona (Republike BiH i dejtonske BiH) u kojoj decidno stoji: "Svi zakoni, propisi i sudski poslovnici koji budu na snazi na teritoriju Bosne i Hercegovine kad Ustav stupi na snagu, ostaju na snazi u onoj mjeri u kojoj se ne kose s Ustavom, sve dok nadležno Vladino tijelo Bosne i Hercegovine ne odluči drugačije".[6]

Unatoč brojnim izazovima, prije svega organizacione, kadrovske i finansijske prirode, na planu nauke su odredbe dejtonskog ustava dosljedno primjenjivane u entitetu Republika Srpska, palijativno i nedostatno u entitetu Federacija BiH, te u svega nekoliko kantona shodno njihovim finansijskim mogućnostima, dok je u velikom broju kantona pojam nauke ostao na razini misaone imenice.

Državni propisi u sferi nauke

Globalizacijski procesi na međunarodnom planu relativno uspješno se provode uspostavom sistema međunarodnih organizacija i institucija (posebno u oblasti finansija i trgovine), ali još uvijek nisu uspostavljeni učinkoviti mehanizmi u sferi globalizacije naučnih znanja i naučnih dostignuća, već je i dalje prisutna dominacija razvijenih država – s jedne strane, i određena zatvorenost

[4] Ovdje treba ukazati na činjenicu da je Aneksom 8 Dejtonskog sporazuma formirana Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, s mandatom da „odlučuje o zahtjevima za proglašenje imovine koja ima kulturnu, povijesnu, vjersku ili etničku važnost za nacionalne spomenike" (član 4 Aneksa 8). Nekoliko godina kasnije (Odluka Predsjedništva BiH o imenovanju Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, broj: 1-02-02484/02 od 21. 12. 2001) ova komisija je postala državna institucija. Iako je ostvarila značajne rezultate – što je tema za sebe, Komisija nije i ne može biti kompenzacija za više državnih (republičkih) kulturnih institucija iz oblasti kulturno-historijskog nasljeđa koje su postojale prije rata.

[5] *Dejtonski ustav*, 80.

[6] *Dejtonski ustav*, 93.

u nacionalnim ili užim regionalnim okvirima manje razvijenih i nerazvijenih zemalja – s druge strane. Da bi Bosna i Hercegovina kao mala zemlja s ograničenim resursima postala internacionalno konkurentna i tako uspjela ostvariti odgovarajući ekonomski razvoj, neophodno je da ulaganja u nauku postanu državni prioritet**.** Otuda je sasvim jasno da naučnoistraživačke institucije (akademije nauka, instituti, univerziteti i dr.) kao najvažniji proizvođači znanja i visokoobrazovne institucije kao najznačajniji distributeri znanja, moraju postati ključni faktori daljeg razvoja Bosne i Hercegovine. Razumljivo, sve to nije bilo moguće postići u stanju konfuzije i dezorjentacije u državi i društvu, koje su posljedica neadekvatne (dejtonske) normativne regulative, uglavnom podijeljenih i usitnjenih administrativnih nadležnosti (entiteti, kantoni) bez neke neophodne sinhronizirajuće i koordinirajuće funkcije države. Očito je donošenje novih zakona na nivou države, pa i u sferi nauke, bilo neophodno kako bi se i ova zemlja uključila u međunarodne tokove stvaranja i razmjene naučnih znanja.

Izlaz iz takvog stanja pokušao se iznaći donošenjem *Okvirnog zakona o osnovama naučno-istraživačke djelatnosti i koordinaciji unutrašnje i međunarodne naučno-istraživačke saradnje Bosne i Hercegovine*[7] od strane Parlamentarne skupštine BiH 2009. godine, dakle 14 godina nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma. Zakonom je utvrđen „posebni interes u oblasti nauke i tehnologije u Bosni i Hercegovini, osnovni principi naučno-istraživačke djelatnosti, ostvarivanje međunarodne naučno-istraživačke saradnje i naučno-istraživačke saradnje unutar Bosne i Hercegovine, njihovo finansiranje, način ostvarivanja koordinacije institucija nadležnih za oblast nauke i tehnologije, formiranje Vijeća za nauku Bosne i Hercegovine, kao i koordinacija informacionim sistemom za oblast naučno-istraživačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini“. Dalje je utvrđeno da se „u svrhu planiranja i ostvarivanja strateških ciljeva, smjernica i prioriteta naučnog i tehnološkog razvoja Bosne i Hercegovine (...) donosi i provodi Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini“, koja se „bazira na principu 'koordiniranog planiranja' i aktivnosti Ministarstva civilnih poslova BiH, entitetskih i kantonalnih ministarstava“, a donosi je Vijeće ministara BiH, na prijedlog Ministarstva civilnih poslova (MCP) BiH i uz prethodno pribavljeno mišljenje entiteta, kantona i Brčko Distrikta BiH. Zakonom je utvrđeno formiranje i nadležnosti Vijeća za nauku kao savjetodavnog i stručnog tijela

[7] *Okvirni zakon* je objavljen u „Sl. glasniku BiH“, broj 43/09.

MCP, uvođenje Naučnoinformacionog sistema BiH (NIS BiH), i koordinativna funkcija MCP na unutarnjem i međunarodnom planu, obaveza sufinansiranja aktivnosti međunarodne naučnoistraživačke saradnje iz budžeta institucija Bosne i Hercegovine i dr. Utvrđeno je da će entiteti, kantoni i Brčko Distrikt BiH svojim zakonom o naučnoistraživačkoj djelatnosti regulirati na svom području pitanja koja nisu obuhvaćena ovim zakonom, itd.[8]

Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini

U skladu sa odredbama *Okvirnog zakona* (član 8 Zakona) sačinjena je *Strategija razvoja nauke u Bosni i Hercegovini za period 2010-2015.* koju je usvojilo Vijeće ministara Bosne i Hercegovine u decembru 2009. godine. Smatra se da je ova *Strategija* bila „sveobuhvatan dokument sa mnoštvom dobro definiranih strateških ciljeva i pravaca koji iz više ili manje objektivnih razloga nisu u potpunosti realizirani" u naznačenom periodu, pa je nakon toga postojala „obaveza izrade novog dokumenta koji će definirati strateška opredijeljenja i pravce djelovanja za naredni period (2017-2022)", kako bi se omogućila integracija Bosne i Hercegovine u evropski prostor nauke i pristup "različitim evropskim mrežama i fondovima, apliciranju za su/finansiranje nauke u evropskim fondovima i sl."[9] Kao osnova za izradu Revidiranog okvirnog dokumenta *Strategije razvoja nauke u BiH (2017-2022)* uzeta je *Strategija* iz ranijeg perioda, prilagođena "trenutnom stanju, aktuelnosti teme i realnim mogućnostima u periodu ispred nas". *Strategiju* je kao revidirani okvirni dokument uradila ekipa od deset stručnjaka, od kojih je pet doktora i dva magistra nauka, a usvojila je Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine 2016. godine.[10]

[8] *Isto.*

[9] Ove konstatacije su naznačene u Razlozima za izradu revidiranog okvirnog dokumenta *Strategije razvoja nauke u Bosne i Hercegovine 2017.-2022. – revidirani okvirni dokument. Strategija* je objavljena u „Službenom glasniku BiH", broj 22/18.

[10] Na početku *Strategije,* kao namjena dokumenta konstatira se: "Strategija razvoja nauke u BiH je dokument koji daje strateške smjernice i plan djelovanja za razvoj naučnoistraživačke i istraživačko-razvojne djelatnosti i inovacija u Bosni i Hercegovini za period 2017.-2022. godina, s ciljem prosperitetnog razvoja nauke i istraživanja, privrede, obrazovanja i kulture u Bosni i Hercegovini u skladu sa preporukama razvoja nauke u Evropi i svijetu". Dakle, *Strategija* kao okvirni dokument „daje strateške smjernice i plan djelovanja" u skladu s evropskim i svjetskim preporukama i tokovima, što podrazumijeva i obavezuje konkretizaciju ovih okvirnih opredjeljenja na svim razinama: od države, entiteta i kantona do lokalnih nivoa.

Strategija je veoma analitičan dokument, s realnim opservacijama o svim bitnim pitanjima razvoja nauke: o razlozima za izradu revidiranog dokumenta, o aktuelnom stanju u ovoj oblasti, zakonskom okviru za razvoj, međunarodnoj saradnji, integracijama u Evropsko istraživačko područje, finansiranju, razvojnim načelima, viziji i prioritetima razvoja nauke u BiH u razdoblju od 2017. do 2022. godine itd. *Strategija* sadrži i SWOT analizu na temelju koje je projicirana vizija i utvrđeni prioriteti daljeg razvoja. [11]

Strategija polazi od studiozne analize aktuelnog stanja u Bosni i Hercegovini, posebno za period 2010-2014. godina. U njoj se konstatira da Bosna i Hercegovina zauzima površinu od 51.209,2 km², da je prema popisu iz 2013. godine imala 3.791.622 stanovnika (2.371.603 u Federaciji BiH, 1.326.991 u RS-u i 93.028 u Brčko distriktu BiH), da se nalazi u „ranoj fazi razvoja funkcionalne tržišne ekonomije" (teški uvjeti na tržištu rada, visoka nezaposlenost, „vanjska neravnoteža i deficiti javnih finansija su u porastu, bez pristupa međunarodnog tržišta kapitala i uz nisku kvalitetu javnih finansija" itd.), te da njena ukupna socijalna i ekonomska situacija nije na zadovoljavajućem nivou.[12] Zatim donosi neke od osnovnih statističkih podataka o Bosni i Hercegovini koji su relevantni za sagledavanje stanja u naučnoistraživačkoj djelatnosti. U Strategiji se navodi da je 2014. godine bruto društveni proizvod (BDP) na nivou BiH iznosio 27.259 mil. KM (Federacija BiH 65,27%, RS 32,37% i

[11] Treba ukazati na činjenicu da se s donošenjem *Okvirnog zakona* i *Strategije razvoja nauke* značajno kasnilo. Ako se uzme u obzir ratni period i vrijeme nakon rata onda je to kašnjenje trajalo skoro dvije decenije. A svima koji se bave naukom i informacionim tehnologijama, uostalom kao i svakim ozbiljnim poslom, jasno je šta znači kasniti jednu, a kamoli dvadeset godina! Objektivni razlozi jesu u odredbama Ustava BiH (Aneks IV Dejtonskog sporazuma) o administrativnom ustroju i kompetencijama na nivou države, odnosno u spuštanju nauke i obrazovanja na nivo entiteta, kantona i Brčko distrikta BiH. Međutim, i tako oktroirani ustav je od stupanja na snagu pružao mogućnost dogradnje ustavno-pravnog sistema, odnosno popravljanja sistema u oblastima u kojima je konzervativan i nedjelotvoran, kakve su nauka i obrazovanje. Očito je nedostajala politička volja vladajućih struktura, koja je u svemu bila odlučujuća pa i u nedovoljnoj aktivnosti institucija nauke i obrazovanja, da se stanje mijenja i unapređuje, da se otklanjaju barijere koje državu i njene institucije blokiraju i zatvaraju u sopstvene atare, bez mogućnosti da se razvijaju i uključe u međunarodne naučne i obrazovne integrativne tokove. Ipak, vremenom su otklonjene te političke barijere i postepeno se pristupalo zakonskom i programskom uobličavanju razvojnih i integrativnih tokova u oblasti nauke, obrazovanja i kulture. Dosljedna primjena tih propisa je, pokazalo se, apsolutno nedostatna.

[12] *Strategija*, 9-10. Ovi i mnogi drugi podaci dati su u prigodnim tabelama, a kao izvor se navodi Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine i/ili s odgovarajućih web stranica.

Brčko distrikt 2,36%), da svega 9,5% ukupne radne snage čine osobe sa završenim tercijarnim obrazovanjem (više, visoko obrazovanje, magisterij, doktorat), odnosno 17,6% od ukupnog broja zaposlenih, da je pokrivenost uvoza izvozom iznosila 56,7%, a vanjskotrgovinski robni deficit 6,86 milijardi KM, da na „indeksu industrijske konkurentnosti" (CIP1) na listi od 133 zemlje zauzima veoma nisku 83. poziciju, te da je prema Globalnom indeksu konkurentnosti (GCI) 2015-2016. BiH na 111. mjestu od 140 zemalja svijeta, itd. [13]

U nastavku se navodi da se na svim nivoima izdvajanja (država, entiteti, kantoni) za naučnoistraživačku djelatnost i tehnološki razvoj izdvaja oko 0,3% bruto domaćeg proizvoda BiH, što je značajno manje u odnosu na projekciju od 1%. U RS se s organiziranijim pristupom razvoju nauke započelo uspostavom Ministarstva nauke i tehnologije 2003. godine, a u F BiH izdvajanja za nauku se vrše na federalnom i kantonalnim nivoima. Znatno više pažnje nauci se posvećuje u Sarajevskom kantonu, u kojem se nalazi „glavnina naučnoistraživačkog potencijala – kadrova i infrastrukture", za čije se funkcioniranje u budžetu kontinuirano izdvajaju bar minimalna sredstva, dok su izdvajanja u Tuzlanskom i Zeničko-Dobojskom kantonu znatno restriktivnija. Na nivou BiH (u okviru Ministarstva civilnih poslova) po prvi put su 2008. godine odobrena sredstva za oblast nauke. Ukupan budžet za istraživanje Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke u 2014. godini bio je 3,13 miliona KM, a u RS-u 1,8 miliona KM. Iz budžeta BiH su za „pripremu projekata i potencijalnih kandidata za EU-FP7 sredstva" u 2015. godinu bila planirana grand sredstva od 440.000,00 KM. Ukupno uzevši budžetska izdvajanja institucija koje finansiraju aktivnosti istraživanja i razvoja u BiH u 2014. godini iznosila su 13.814.538 KM, u RS-u 17.839.000 KM a u Federaciji BiH 46.698.903 KM.[14]

Naučna infrastruktura i institucije nauke

U strategiji se o stanju infrastrukture i institucija u oblasti nauke u BiH konstatira da ista nije na zadovoljavajućem nivou. Do 1992. godine istraživačko-razvojne aktivnosti su "primarno preduzimane u sklopu velikih industrijskih sistema i njihovih istraživačkih odjela, a nešto manje na visokoškolskim ustanovama." Međutim, tokom rata veliki broj tih kapaciteta je uništen, dok je

[13] *Strategija,* 11-14.

[14] *Strategija,* 14-17.

dio opreme zastario za ove namjene. Nakon rata istraživačko-razvojni sektor ostao je jedini „neobnovljeni dio društvenih djelatnosti". Nestali su gotovo svi naučnoistraživačko-razvojni instituti koji su doprinosili tehnološkom razvoju BiH, dok preostali nemaju odgovarajuću naučnu infrastrukturu niti opremu. Na međunarodnom planu BiH nije članica Evropskog strateškog foruma za istraživačku infrastrukturu (ESFRI) i nije na Mapi istraživačkih i inovacijskih infrastruktura Evropske komisije. Ministarstvo civilnih poslova je tek početkom 2016. godine iniciralo aktivnosti na tom planu. [15]

Iako u svijetu postoje različiti modeli organiziranja naučnoistraživačke djelatnosti, ipak, ona se najčešće svodi na rad akademija nauka i univerziteta s pripadajućim institutima, institutima u statusu javno-pravnih ili privatno-pravnih ustanova ili preduzeća, te istraživačkim centrima. Postojeći zakoni iz ove oblasti uglavnom omogućavaju osnivanje i razvoj svih ovih institucionalnih oblika.

Iz naprijed naznačenih, i niza drugih razloga, u BiH „najveći dio danas postojeće istraživačko-razvojne infrastrukture nalazi se na javnim univerzitetima" (kojih ima ukupno osam), na kojima se uglavnom i obavlja najveći dio naučnoistraživačkog rada. Uloga i doprinos akademija na planu naučnih istraživanja su neadekvatni, kako zbog neriješenog statusa Akademije nauka i umjetnosti BiH, tako i niza drugih okolnosti – ponajviše kadrovske i finansijske prirode.

Akademije

U *Strategiji* su "kao naučne institucije najvišeg nivoa u Bosni i Hercegovini" naznačene: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANU-BiH) u Sarajevu i Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske u Banjoj Luci, a navodi se i postojanje Hrvatske akademije za znanost i umjetnost BiH u Mostaru.

Objašnjena je organizacija,[16] status i uzroci gubitka prijeratnog statusa ANU BiH kao krovne državne ustanove u sferi nauke, i naznačene pravne aktivnosti koje ona duže vrijeme vodi da bi dobila status državne ustanove. Radi

[15] *Strategija,* 15-16.

[16] U objašnjenju se, između ostaloga, navodi da se organizacija rada ANU BiH odvija putem šest odjeljenja (društvenih, humanističkih, medicinskih, prirodnih i matematičkih, tehničkih nauka i umjetnosti), pet odbora i osam centara za istraživanja (*Strategija,* 19). Prema prilično neažuriranoj web stranici, ANU BiH ima svega 36 redovnih i 11 dopisnih članova, što je začuđujuće i zabrinjavajuće za jednu jedinu državnu (do rata republičku) akademiju koja

se o sporu na Ustavnom sudu BiH koji je rezultirao odlukom o njenom upisu u Registar državnih ustanova, o otporima provođenju iste od strane nadležnog Ministarstva pravde BiH itd.[17] U isčekivanju implementacije te odluke ANU BiH se i dalje nalazi u statusnoj neizvjesnosti, od čega zavisi ne samo njena dalja naučna aktivnost, već dobrim dijelom i pravci i dinamika razvoja nauke u Bosni i Hercegovini, što svakom naučniku pa i iole lojalnom građaninu teško pada. Jer, nema sumnje, državna akademija koja se nalazi na vrhu piramide naučne sfere u svakoj zemlji, jedan je od temeljnih stubova svake države, nešto za šta se vrijedi boriti i izboriti, a njeno djelovanje kritičkim pristupom usmjeravati u najsavremenije naučnoistraživačke tokove i domete. Brojne druge akademije koje se osnivaju, uglavnom kao udruženja građana ili na nekim nižim administrativnim i institucionalnim razinama, ne mogu zamijeniti ulogu ANU BiH kao krovne državne naučne institucije, a opravdanost njihovog osnivanja treba mjeriti samo i jedino rezultatima koje ostvaruju.

Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske (ANU RS) sa sjedištem u Banja Luci (od 1999), utemeljena je 1993, a konstituisana 1996. godine „sa zadatkom da podstiče razvoj nauke i unapređuje umjetničku djelatnost u Republici Srpskoj". Narodna skupština Republike Srpske usvojila je u novembru 2013. godine novi Zakon o ANU RS „kao najvišoj naučnoj i umjetničkoj ustanovi u Republici Srpskoj". [18]

djeluje preko 70 godina. Razlog tome je prije svega neriješeni pravni status Akademije nakon rata – u dejtonskoj BiH. Naime, činjenica da je Dejtonskim ustavom nauka usmjerena u nadležnost entiteta i kantona shvaćena je od strane nekih centara moći kao neminovnost ukidanja statusa postojećih državnih institucija u sferi nauke i kulture, i njihovo svođenje na entitetske i kantonalne nivoe. To se dogodilo i sa ANU BiH. Jedna relativno dobro uređena i produktivna naučna ustanova najvišeg (državnog) ranga našla se u delikatnoj situaciji uslijed neriješenog statusa, što je neminovno doprinijelo stagnaciji njenog funkcioniranja i djelovanja.

[17] *Strategija,* 19.

[18] Zakon je objavljen u „Službenom glasniku Republike Srpske", broj 108/13. ANU RS ima četiri odjeljenja, četiri odbora i dva instituta i organe upravljanja (Skupština, Predsjedništvo, Izvršni odbor), a u njoj radi oko 150 naučnih radnika, univerzitetskih profesora, istraživača i drugih stručnjaka. Prema web stranici Akademija ima 25 redovnih, 12 dopisnih i 41 inostranog člana. Osnivač je Narodna skupština RS, a intenzivnu saradnju ostvaruje sa Srpskom akademijom nauka i umjetnosti (SANU) i drugim naučnim institucijama Republike Srbije, ali nije poznato postojanje i intenzitet saradnje sa institucijama nauke s područja BiH. U *Strategiji* se ne analiziraju posebno rezultati rada ANU RS, kao ni ANU BiH, što razumljivo nije ni namjera ovoga priloga, mada su oni, vjerovatno, sumirani u podacima o ukupnom stanju naučnog znanja u BiH.

Hrvatska akademija za znanost i umjetnost BiH, osnovana je Odlukom Senata Sveučilišta u Mostaru donesenom u skladu sa „Zakonom o akademiji za znanost i umjetnost u Hercegovačko-neretvanskom kantonu“ od 28. 06. 2013. godine, koji je utvrdio način osnivanja, izbor članstva i tijela akademije i dr. Akademija je utemeljena 23. 06. 2014. godine sa sjedištem u Mostaru.[19]

U *Strategiji* se također navodi postojanje Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (BANU) sa sjedištem u Sarajevu i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) sa sjedištem u Mostaru. Obje ove akademije registrirane su 2012. godine kao udruženja građana na nivou Federacije BiH.[20] O njihovom radu i doprinosu razvoju naučnoistraživačkog rada se u *Strategiji* ne govori, moguće i zbog toga što djeluju u statusu udruženja građana, a takvih udruženja koja u svom nazivu imaju riječ „akademija“ ima više u Bosni i Hercegovini. Većina njih je novijeg datuma osnivanja.[21] Granske akademije, kakve su medicinska, tehnološka i druge djeluju duže vrijeme. Međutim, nema zbirnih podataka o tome kakve one naučne rezultate postižu. Ipak, treba reći da sve ove akademije uglavnom nastaju kao posljedica općeg stanja u sferi nauke, nepostojanja državne (krovne) naučne institucije, spore transformacije univerziteta u sferi nauke, nacionalnih podjela, nacionalističke euforije, političkog stanja itd. Ono što je pozitivno i motivirajuće u nastajanju više akademija u statusu udruženja građana je činjenica da je to rezultat nastojanja pojedinaca i grupa intelektualaca da se postojeće stanje mijenja na bolje, da svojim dodatnim angažmanom doprinesu unapređenju naučnog znanja ove zemlje. Jer, kada zarobljene institucije ne ostvaruju svoju funkciju u optimalnom omjeru, onda su slobodno misleći ljudi praktično pozvani i prozvani da se organiziraju mimo njih i na planu nauke. Ipak, što se državne razine tiče, treba kazati da je iako

[19] *Strategija*, 19.

[20] *Isto.*

[21] U Tuzli je npr. 2016. godine osnovana Akademija društveno-humanističkih nauka, koja je u minulom četverogodišnjem periodu bila suorganizator više naučnih skupova, izrade naučnih projekata, suizdavač više publikacija i prvog broja svog časopisa *Coser*. U Sarajevu je 2021. osnovana još jedna akademija pod nazivom „Bosanska akademija nauka i umjetnosti BiH – Kulin ban“, kojoj je na osnivačkoj skupštini pristupilo 16 redovnih i šest pridruženih članova. Pretpostaviti je da je i ona osnovana kao udruženje građana. Koliki će njen doprinos unapređenju naučnog znanja biti ostaje da se vidi. U svakom slučaju, sudeći po dosadašnjim opservacijama, osnivanje akademija i drugih naučnih institucija na državnoj i nižim administrativnim razinama, mora prvenstveno biti briga države, entiteta i kantona, čiji su organizacija i razvoj uređeni pravnim propisima.

sporo i neodlučno, implementacija odredaba *Okvirnog zakona* ipak, provedena u skoro svim važnijim segmentima. Između ostaloga donesena je Strategija razvoja nauke u BiH, formirano Vijeće za nauku[22] kao i mnoga druga pitanja koja se tiču razvoja informacionih sistema, inkorporacije u evropski naučni prostor itd.

Univerziteti

Prema sistemskim dokumentima koji reguliraju problematiku visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, što je analitično naznačeno i u revidiranoj *Strategiji naučnog razvoja*, „najveći dio danas postojeće istraživačko-razvojne infrastrukture nalazi se na javnim univerzitetima“ (ukupno osam), na kojima se uglavnom i obavlja najveći dio naučnoistraživačkog rada. Međutim, ova oblast djelatnosti univerziteta, kako javnih tako i privatnih, opterećena je brojnim objektivnim i subjektivnim slabostima i poteškoćama, tako da svoju misiju na planu naučnoistraživačke djelatnosti univerziteti ne ostvaruju u optimalnim omjerima kvalitativne i kvantitativne prirode. Razumljivo, stanje se razlikuje od jednog do drugog univerziteta, u čemu ima bitnog utjecaja tradicija, odnos osnivača, upisna politika, kadrovska ekipiranost i mnoga druga važna pitanja.

Naime, prije agresije 1992. godine u Bosni i Hercegovini su postojala četiri javna (državna) univerziteta: u Sarajevu, Banja Luci, Tuzli i Mostaru. Privatnih univerziteta nije bilo. U dejtonskoj BiH broj je kudikamo veći: osnovana su još četiri javna univerziteta (u Istočnom Sarajevu, Zenici, Mostaru i Bihaću), što se može smatrati realnim potrebama. Međutim, broj novoosnovanih privatnih univerziteta i visokih škola je sa aspekta broja najblaže rečeno alarmantan. Naime, prema web stranici Agencije za visoko obrazovanje u BiH, kao nadležne institucije za akreditaciju i vođenje registra akreditiranih visokoškolskih ustanova, u Bosni i Hercegovini je akreditirano 29 univerziteta, devet visokih škola, ukupno 38 akreditiranih visokoškolskih ustanova, među kojima su oko 5/4 privatne,[23] a osim toga značajan broj čeka na akreditaciju. Sve ovo

[22] Problem je u tome što je Vijeće za nauku BiH formirano više po političkoj nego po naučnoj kompetentnosti, što znači da nije postupano u skladu sa odredbama Zakona. Naime, u sva tri saziva Vijeća zbirno uzevši, nema naučnika iz više naučnih oblasti, dok je iz nekih oblasti u istom sazivu bilo po dva člana, a da ni jedan nije neki „vrhunski stručnjak“. A jasno je da politički podobni kadrovi (a ne sposobni) ne mogu napraviti značajniji naučni iskorak.

[23] U *Strategiji* (str. 20) se navodi da je 2015. godine u BiH postojalo „19 privatnih univerziteta (12 u FBiH i 7 u RS) i nekoliko nezavisnih fakulteta i visokih škola. 44 institucije

događa se u vrijeme kada je u Bosni i Hercegovini sve manje studenata (i stanovnika) uslijed intenzivnog iseljavanja u evropske zemlje.[24] Dakle, sudeći po broju, univerziteti uistinu cvjetaju, posebno privatni, ali se u sferi kvaliteta (što se između ostalog mjeri mjestima koja zauzimaju na evropskoj i svjetskoj rang listi, ali i po doprinosu ukupnoj produktivnosti i privrednom razvoju zemlje) stanje ne mijenja.[25] To jednostavno znači, koliko god da su ti podaci validni, da se enormno povećanje broja univerziteta ne odražava na veću produkciju naučnih znanja i da prema evropskoj i svjetskoj ljestvici znanja, naučna znanja u Bosni i Hercegovini manjkaju do granice koja je alarmirajuća. Naime „prema SCImago Journal&Country Rank, Bosna i Hercegovina se prema ukupnoj produkciji naučnih radova u toku 2015. godine nalazi na 93. mjestu", iza Srbije, Hrvatske, Slovenije i Makedonije,[26] Univerzitet u Sarajevu se, kao najstariji i najbolje rangirani univerzitet u BiH, nalazi na 1881. mjestu rang liste univerziteta (prema Webometrics listi), iza univerziteta u Ljubljani (292), Zagrebu (535), Beogradu (552), Novom Sadu (1029), Skoplju (1078), Splitu (1093), Mariboru (1187), Nišu (1557), Rijeci (1572), Kragujevcu (1795) itd.[27] Sve to

visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini su licencirane. Od njih, 26 su univerziteti (8 javnih i 18 privatnih), a 18 su samostalni fakulteti – visoke škole (16 privatnih i javnih 2) s ukupno 140 fakulteta i 10 umjetničkih akademija."

[24] Prema *Strategiji* (str. 21) „u školskoj 2014/2015. godini na prvi ciklus studija visokog obrazovanja, uključujući i integrirane studije, u zimski semestar upisano je 109.259 studenta, od toga je 96.425 studenata upisano na sve godine studija, a 12.834 su apsolventi. U 2014. godini diplomiralo je 16.351 student, što je za 11,2 % manje u odnosu na školsku 2013. godinu."

[25] Brojčani pokazatelji o produkciji naučnog kadra na univerzitetima (doktori, magistri, specijalizanti) iz 2014. godine su prilično povoljni. U RS je stepen magistra nauka steklo 453 kandidata, 92 specijaliziralo, dok je doktoriralo 69 kandidata. Istovremeno je u F BiH zvanje magistra i specijaliste steklo 398 kandidata, a doktorirao je 191 kandidat. Većina ovih naučnih zvanja, kako u RS tako i u F BiH (od 1/3 do 1/2), su iz sfere društveno-humanističkih nauka, „dok je interes za prirodne, tehničke i biotehničke nauke nizak, a upravo su one bitne za naučno-tehnološki razvoj i napredak BiH." *(Strategija,* 20-21).

[26] *Strategija razvoja naučnoistraživačkog/umjetničkoistraživačkog rada na Univerzitetu u Sarajevu,* Sarajevo, 2017, 4. U *Strategiji* UNSA se navodi da je Srbija bila na 48, Hrvatska na 52, Slovenija na 53, Makedonija na 92, Albanija na 110 i Crna Gora na 118. mjestu.

[27] *Isto,* 4-5. Na Šangajskoj listi 500 najboljih svjetskih univerziteta prema akademskim kriterijima, ne nalazi se ni jedan univerzitet iz BiH. Na istoj se nalaze svega tri univerziteta s prostora eks Jugoslavije: Univerzitet u Beogradu između 201. i 300. mjesta, Sveučilište u Zagrebu i Univerzitet u Ljubljani između 401. i 500. mjesta.

jasno znači da naučnoistraživačke institucije (univerziteti, akademije, instituti i dr.) kao najvažniji proizvođači znanja, odnosno univerziteti kao najznačajniji distributeri znanja, još uvijek nisu postali odlučujući faktori daljeg razvoja države i društva ove zemlje.

Osim propisa koji se odnose na sferu nauke u dejtonskoj BiH je godinama uobličavan sistem propisa u oblasti visokog obrazovanja na nivou države, entiteta, kantona i Brčko distrikta BiH. Entiteti i neki kantoni su, u skladu sa ustavnim nadležnostima, kontinuirano uređivali pravne norme u funkcioniranju visokoškolskih ustanova (univerziteta i visokih škola) na svom administrativnom području. Intenzitet i valjanost tih procesa su različiti, ali je ipak, na liniji misije koju ove ustanove imaju u svakom društvu, kvalitet znanja, pak, ono što ih itekako razlikuje.

S obzirom na ustavne nadležnosti, o kojima je ranije bilo riječi, osim entiteta i kantona i država je nastojala da ostvari svoje ingerencije u oblasti visokog obrazovanja. Rezultat toga je donošenje *Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini 2007. godine,*[28] dakle 12 godina nakon Dejtonskog mira što je, samo po sebi, značilo napredak u pravcu sinhronizacije aktivnosti na planu postizanja boljih naučnih rezultata i implementacije i uključenja visokog obrazovanja u evropski naučni i akademski prostor. Zakonom je (član 1) utvrđena „organizacija visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, odgovornost nadležnih vlasti u ovoj oblasti, ustanovljena tijela za provođenje zakona i međunarodnih obaveza Bosne i Hercegovine, te način osiguravanja kvaliteta u oblasti visokog obrazovanja“. Utvrđeno je, između ostalog, da BiH „prihvata evropske strateške ciljeve u oblasti visokog obrazovanja“ (Bolonjska deklaracija i dr.), zatim pitanja koja se tiču osnivanja institucija visokog obrazovanja (organi, normativna akta i dr.), akademsko osoblje (izbor i sl.), akademska prava i slobode, autonomiju univerziteta i dr. Nadležnost nad primjenom Zakona i drugih pitanja iz ove oblasti pripala je Ministarstvu civilnih poslova BiH. U skladu sa ovim Zakonom (član 48) formirana je i *Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta, kao upravna organizacija Vijeća ministara BiH*. Njena organizacija i nadležnosti utvrđeni su ovim Zakonom (članovi 49-52), a u praksi su najviše dolazile do izražaja u postupku akreditacije univerziteta. Iako je utvrđeno da najmanje 50% članova Agencije čine redovni profesori, što bi moglo da preferira primjenu stručnih i naučnih kriterija, a ne političkih, ipak, u praksi bila je pod jakim političkim uticajem

[28] *Zakon* je objavljen u „Sl. glasniku BiH“, broj 59/07.

vladajućih struktura, što se pokazalo i u polemikama koje su (u toku 2021. godine, ali i ranije) u javnosti vođene u vezi s akreditacijom nekih univerziteta. Dakle, politika je i u ovoj ustanovi bila iznad nauke i bitno je utjecala na usmjeravanje tokova razvoja svih komponenti visokog obrazovanja. Razumljivo, u primjeni državnih propisa ove vrste bilo je i značajnih rezultata, posebno na planu stvaranja jedinstvenog akademskog prostora unutar države i integracija u evropske tokove. Međutim, kada se misija visokog obrazovanja ne realizira u duhu propisa i ukupnog napretka, a ni kvantum naučnog znanja se bitno ne mijenja,[29] onda se neminovno nameće konstatacija da visoko obrazovanje ne ostvaruje u potrebnoj mjeri svoju naučnu funkciju.

Na nivou entiteta prisutna su dva različita koncepta legislativne uređenosti pitanja naučne djelatnosti i visokog obrazovanja. Naime, entitet RS je jedinstven i centraliziran administrativni i akademski prostor, u kojem se bespogovorno donose i primjenjuju zakonski propisi, strategije razvoja iz sfere nauke i visokog obrazovanja i dr. Ilustrativan je primjer dinamičnog donošenja Zakona o visokom obrazovanju, od 2010. do 2020, donijeto je čak devet zakona[30] koje je pratilo i donošenje odgovarajućih podzakonskih akata. Zakon o naučnom i tehnološkom razvoju RS donesen je 2012,[31] a donijete su i Strategija razvoja nauke i Strategija razvoja visokog obrazovanja RS 2016-2021.[32] itd. Dakle, sinergija vlasti (osnivača) i akademske zajednice je i na ovom planu, kao i kod akademija, došla do punog izražaja. Politika je ažurno provodila zahtjeve institucija visokog obrazovanja, a one su bespogovorno provodile političke stavove vladajućih struktura. Dakle, zakoni, podzakonski akti, strategije srednjoročnog razvoja, normativni akti univerziteta i drugih ustanova su ažurno donošeni, čime su bar nominalno stvorene pretpostavke za ostvarenje planskih dokumenata. Međutim, o dometima svega toga na planu unapređenja naučnog znanja se ne može pouzdano govoriti, mada prema dostupnim podacima oni nisu na razini projekcija i ostvarenja ukupne vizije u ovim oblastima. U entitetu Federacija BiH, nauka i obrazovanje su date u nadležnost kantona,

[29] „OECD norma (OECD/GD (07) 84 Frascatti Manual) definira da je svaki univerzitetski nastavnik polovinu radnog vremena angažiran u edukacijskom procesu (tzv. 0,5 FTE - *Full Time Equivalent*), a drugih 0,5 FTE istraživač. U BiH je taj uvjet ispunjen sa oko 3%, po nezvaničnim procjenama. Predratnu normu 1,5% BDP za istraživanje i razvoj niti jedan državni nivo još uvijek nije obnovio.“ (*Strategija*, 22).

[30] „Sl. glasnik RS“, broj: 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15, 90/16, 31/18, 26/19 i 40/20.

[31] „Sl. glasnik RS“, broj: 6/12, te izmjene i dopune: 33/14, 66/18, 84/19.

[32] „Sl. glasnik RS“, broj: 32/16.

što je samo po sebi hendikep svoje vrste za obje djelatnosti. Jer spuštanje nauke na razinu kantona vodi atomizaciji nauke, ostrvskom radu, ograničenosti i zatvorenosti, što se kosi s univerzalnim postulatima naučnih znanja. Ipak, na nivou F BiH formirano je Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, koje je 2003. podijeljeno na dva,[33] tako da postoji i cijeneći po projektima koje finansira uspješno funkcionira Ministarstvo obrazovanja i nauke. Ono ostvaruje bar neki minimum koordinativnih funkcija u ovim oblastima na nivou ovog entiteta, a realizira i aktivnosti koje doprinose unapređenju razvoja nauke i visokog obrazovanja. Međutim, cijeneći po zbirnim rezultatima, sasvim je evidentno da sve to nije dovoljno da se održi korak u njihovom razvoju sa zemljama okruženja, a pogotovu ne sa evropskim naučnim i visokoobrazovnim prostorom.[34]

Što se tiče odnosa prema nauci u pojedinim kantonima, u *Strategiji* se ističe značaj Sarajevskog i Tuzlanskog kantona. Naime, Kanton Sarajevo je u sferi visokog obrazovanja administrativni prostor s najdužom tradicijom, najbrojnijim univerzitetom, najpovoljnijom kvalifikacionom strukturom akademskog osoblja, naslijeđenom visokoškolskom legislativom, središnom ulogom u naučnom, javnom i kulturnom životu entiteta F BiH i države. Intenzitet promjena u sferi nauke i visokog obrazovanja prisutan je kroz donošenje zakona, podzakonskih akata i strategija razvoja, među kojima: Zakon o visokom obrazovanju Kantona Sarajevo („Sl. novine KS“, broj 42/13, 13/15, 33/17, 35/20, 40/20), Zakon o naučnoistraživačkom radu KS („Sl. novine KS“, broj 26/16) itd. Sarajevski univerzitet ima 30 punopravnih članica iz šest naučnih/umjetničkih oblasti. Posjeduje sve strateški važne dokumente za razvoj naučnoistraživačkog rada (kao i Fond za razvoj Univerziteta i dr.), u kojima je predviđeno da se do 2022. godine za nauku u ovom kantonu izdvaja 3% BDP što je znatno više od projekcija iz revidirane *Strategije naučnog razvoja BiH*. Naučni rezultati se, između ostalog, objavljuju u 22 stalna i devet povremenih časopisa koje izdaje Univerzitet (članice Univerziteta). Sva ta naslijeđena i stečena znanja na svjetskoj listi naučnih znanja rangiraju ovaj Univerzitet tek na 1881. mjesto.

[33] Drugo ministarstvo je Ministarstvo kulture i sporta koje također daje doprinos razvoju ovih oblasti, što je od značaja (posebno aktivnosti u sferi kulture) i za razvoj naučnoistraživačkog rada.

[34] Određena analiza stanja nauke na području Federacije BiH izvršena je na naučnom skupu održanom u Konjicu 2017. godine u organizaciji Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke F BiH. Prilozi s tog skupa objavljeni su u posebnom Zborniku radova.

Stanje naučnog znanja na drugim javnim kantonalnim univerzitetima je u odnosu na UNSA slabije, razumljivo zbog niza objektivnih i subjektivnih okolnosti. Nešto bolje stanje je na javnom Univerzitetu u Tuzli, koji je osnovan 1976. godine, s nešto većom tradicijom u sferi prirodnih nego društveno-humanističkih nauka. Ipak, vremenom su, posebno nakon disolucije Bosne i Hercegovine 1992. godine, osnivani fakulteti i iz te naučne sfere, a od 2002. Univerzitet je integriran u jedinstvenu i centraliziranu javnu ustanovu. Sukcesivno su od strane osnivača (Vlade Kantona) donošeni propisi u oblasti nauke[35] i visokog obrazovanja.[36] Na osnovu tih propisa Univerzitet je donosio svoje kratkoročne i srednjoročne planove razvoja. U povodu četrdesete godišnjice postojanja (2016. godine) Univerzitet je obznanio rezultate svoga rada u kojima je navedeno da se sastoji od 13 članica (12 fakulteta i Akademija dramskih umjetnosti), da zapošljava 460 nastavnika i saradnika i 260 uposlenika za stručne, administrativno-tehničke i pomoćne poslove, da je na njemu diplomiralo 38.023 studenta, magistriralo 2.597 i doktoriralo 750 kandidata, te da ima 15.300 studenata. Univerzitet ostvaruje saradnju sa stotinjak univerziteta u svijetu, član je više međunarodnih naučnih i univerzitetskih asocijacija i programa itd. Univerzitet „ima namjeru postati glavnim generatorom razvoja tuzlanske regije u svim oblastima rada“.[37] Sve u svemu, Univerzitet u Tuzli je postepeno sazrijevao na svim poljima djelatnosti, pa i na naučnoistraživačkom planu. U kojoj je mjeri naučna djelatnost bila uspješna moglo bi se suditi tek na osnovu podrobnije analize. Izvjesno je, pak, da je ona nedostatna i nedovoljna, a o

[35] Zakon o naučnoistraživačkoj djelatnosti Tuzlanskog kantona donesen je 1999. godine („Sl. novine TK“, broj 6/99) , a ostao je na snazi do 2017. godine kada je donijet Zakon o naučnom radu TK („Sl. novine TK“, broj 14/17), odnosno izmjene i dopune istoga 2021. („Sl. novine TK“, broj 8/21). Zakonom je predviđeno donošenje Strategije naučnog razvoja TK (član 14), osnivanje Kantonalnog savjeta za nauku (član 20), osnivanje naučnih instituta (član 36), a predviđeno je da Kanton iz budžeta može maksimalno izdvajati za nauku 0,05% (član 99).

[36] Na planu zakonskog uređenja problematike visokog obrazovanja donijeto je više zakona, koji su sukcesivno mijenjani i dopunjavani. Među njima su: Zakon o visokom obrazovanju TK („Sl. novine TK“, broj 7/16) čije su izmjene i dopune objavljene u „Sl. novinama TK“, broj 10/16, 5/17, 15/17, 15/19, sve do posljednjeg prečišćenog teksta iz 2020. godine („Sl. novine TK“, broj 9/20). Na Univerzitetu je sukcesivno donošena *Strategija razvoja Univerziteta* za petogodišnji period, posljednja je donijeta za razdoblje 2017-2021. godina.

[37] Grupa autora, *40 godina Univerziteta u Tuzli (1976-2016)*, Tuzla, 2016, 63-65.

uzrocima svega toga treba imati na umu brojne objektivne i subjektivne slabosti. Među najvažnijima su nedovoljna izdvajanja za nauku od strane osnivača Univerziteta. [38]

Kako je naznačeno razlozi za neodgovarajući kvantum naučnih znanja koja treba da produkuju bosanskohercegovački univerziteti se najčešće kolokvijalno svode na objektivne i subjektivne prirode, tj. one koji se tiču države (odnosno osnivača) i one koji se tiču univerziteta. Međutim, više je nego jasno da ta konstatacija nije dovoljna za cjelovitu dijagnozu stanja. Neophodno je nazvati pravim imenom ono što je do države i svakako pronaći realan pristup u otklanjanju tih nedostatnosti (sredstva, kadrovi, projekcije razvoja itd.). Kada su u pitanju subjektivne slabosti koje dovode do manjka naučnog znanja, radi se o spektru nedostatnosti koje su nerijetko dominantno individualne, nastale neprincipijelnim postupcima organa vlasti, rukovodstava univerziteta i nesposobnih, ali podobnih pojedinaca. Nabrojati, odgonetnuti i riješiti sve te anomalije je nemoguće, posebno u osvrtima ove vrste. Umjesto toga želimo ukazati samo na neke od njih. Radi se o pitanju kvaliteta akademskog osoblja: od upisa na univerzitet, preko izbora u saradnička i naučno-nastavna zvanja do rezultata naučnog rada.

Općepoznata je činjenica da se u vrijeme socijalizma vršila selekcija kadrova za rad u obrazovanju (od osnovnog nadalje). Iako je i u tome bilo neprincipijelnosti ipak, ta pozitivna selekcija (prema dispozicijama) imala je značajne rezultate: školstvo je bilo uređeno, a napredovanja pojedinaca bila su uglavnom u skladu s nivoom njihovog znanja. Tokom agresije (1992-1995) i u ovo postdejtonsko vrijeme to više nije slučaj. U obrazovanju participiraju uglavnom oni koji tu profesiju smatraju lakom i ugodnom, ostvarivom bez velikog truda i znanja, po principu: djeca ljekara moraju biti ljekari, pravnika pravnici, profesora profesori itd. Osim nepotizma i drugih neprincipijelnih ponašanja odgovornih struktura u organima vlasti i univerziteta, tome značajno doprinosi neuređena (ad-hoc) politika, koja bez bilo kakvih projekcija o potrebama društva za kadrovima određene vrste, upisuje sve zainteresirane, ispunjava im želje i tako politika i politički poltroni na univerzitetima kupuju mir,

[38] Priroda ovog rada (osvrt, a ne analiza) nas ograničava da donosimo i rezultate naučnog rada na drugim javnim kantonalnim univerzitetima u F BiH: mostarskom, zeničkom, bihaćkom univerzitetu. Osim toga naučnim radom se u određenoj mjeri bave i privatni univerziteti.

odnosno produžavaju svoje mandate. Kada je jednom prilikom na Senatu tuzlanskog univerziteta (negdje 2005) postavljeno pitanje opravdanosti enormnog i društveno neopravdanog upisivanja na neke studijske profile, aktuelni rektor, koji predsjedava Senatom, odgovorio je: „Naše je da ih školujemo a društvo neka se dalje brine o njihovom zaposlenju.“ Nažalost na ovu laičku konstataciju niko nije reagirao, jedino su se čule neke poluglasne konstatacije „rektor razmišlja po sistemu poslije nas potop“. Posljedica takvog promišljanja, koje je bilo manje-više pravilo ponašanja većine rektora, a slično stanje je i na drugim javnim univerzitetima, prije i poslije tada aktuelnog, činjenica je da je npr. u akademskoj 1993/1994. godini na studijskom odsjeku Historija i geografija upisano 208 studenata, znatno više od službene odluke Senata. Jasno je da se takvom upisnom politikom urušava studij, studenti školuju za biro rada itd. Da licemjerje vlasti i rukovodstva Univerziteta bude još jasnije, izvršene su ubrzo izmjene i dopune zakona o osnovnom i srednjem odgoju i obrazovanju (2006) na način da je fond sati iz ovih predmeta smanjen za po jedan čas sedmično po razredu. Time je ukinuto oko 50 radnih mjesta ovog studijskog profila, tako da se ova grupa nacionalnih predmeta izučavala s najmanjim brojem nastavnih sati u BiH i zemljama okruženja. Jasno je da su tu svojevrsnu diverziju uradili bošnjački kadrovi, iz Ministarstva i s Univerziteta, tako da u ovom slučaju ne pomažu nikakvi izgovori da je neko drugi za to odgovoran.[39]

Izbori osoblja u saradnička i naučno-nastavna zvanja su priča za sebe. Jednostavno, ko ima novaca ima i doktorat i izbor u sva naučno-nastavna zvanja, ima objavljene i knjige i radove, jer sve se može kupiti. To je ta negativna selekcija koja, doima se, postaje sve dominantnija u najosjetljivijoj i najvažnijoj djelatnosti: znanja i zvanja. Ima nažalost univerzitetskih profesora koji su na razini osnovnoškolskih, koji se nekako nose s predavanjima, dok za njihov

[39] U prilog licemjerju vlasti i rukovodstva Univerziteta navodimo i primjer da je rektor Univerziteta u Tuzli negdje ak. 1999/2000. godine odjednom raskinuo ugovorni radni odnos s 35 nastavnika i saradnika zbog toga što nisu u roku magistrirali ili doktorirali. Na prvi dojam to je u redu, jer je tako sačinjen ugovor o njihovom angažmanu. Međutim, jedan od saradnika s kojim je raskinut ugovor postavljen je u Ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta TK za savjetnika za visoko obrazovanje. Dakle, neko ko je bio neuspješan na univerzitetu je nagrađen, vjerovatno iz neke vrste „nadgornjavanja“ između osnivača i Univerziteta. I mnogi drugi koji su dobili raskid radnog odnosa, postavljeni su za direktore, profesore u srednjim školama i sl., razumljivo po nalogu nadležnog ministarstva, tako da se sve svelo na nekoliko onih poštenih koji su ostali bez posla jer nisu bili politički podobni.

naučnoistraživački rad neko drugi „brine“. Nisu otišli na naučni skup, podnijeli izlaganje i sl. izvan svoje mjesne zajednice, svoga grada, a u najboljem slučaju svoga kantona. A onda se dogodi da baš njima takvima slava udari u glavu pa kupe i „ruke“ za funkciju dekana. I budu dekani, na Univerzitetu provode svoje interese: primaju u nastavno-naučna i saradnička zvanja koga hoće (bez molbe, s prosjekom šest itd.), sklapaju ugovore svojih firmi s univerzitetom i sl. Svi, ili bar većina zaposlenika i saradnika, zna da je taj „kadar“ donirao vladajućim strankama na desetine i stotine hiljada KM. I zato ćute, jednostavno – kupljeni su. Na taj način negativna selekcija poprima svoje najpogubnije dimenzije. Od strane takvih kadrova nema interesa za istraživanja, za razvoj, već se sve svodi na „snalaženje“, a to je ona najpogubnija društvena pojava. Ti „prazni naučnici“, odnosno kvazi naučnici, urušavaju društvo znanja koje je proklamovano sistemskim, naučnim, obrazovnim i drugim propisima i strategijama razvoja - kakva je aktuelna *Strategija razvoja naučnoistraživačkog rada BiH 2017-2022. godine*. Ovdje treba istaći i činjenicu da je na univerzitetima primarna nastava, kakva god da je, koja bi po standardima trebala da čini tek oko polovine radnog vremena nastavnog i saradničkog osoblja. Druga polovina treba da bude naučni rad.[40] Pravilo da nastavnici predaju (prenose znanje) ono što istražuju se uopće ne provodi.[41] Dakle, dokle god nosioci poslova u nauci i obrazovanju, prije svih univerzitetski nastavnici, ne budu na razini svojih obaveza (u nastavi i nauci), dotle će ova zemlja imati stanovitih poteškoća u svom razvoju na polju nauke, obrazovanja ali i društva uopće. Nadati se da će ovo

[40] Vidi napomenu 28.

[41] Primjera za nepridržavanje propisa na visokoškolskim javnim ustanovama ima napretek, čak i u mjeri da se sve to može nazvati praksom. Naprimjer, jedan nastavnik –zaposlenik ima samo na svom univerzitetu 15-tak i više časova nastave sedmično, a pošto je angažiran i na još nekoliko drugih univerziteta, onda ima potrebu da sve te časove drži u jednom danu, vjerovatno da bi stigao i na te druge angažmane. O toj vrsti nezajaživosti, profanisanja, neetičnosti pojedinih vlastima i rukovodstvima fakulteta i univerziteta bliskih nastavnika, vođena je rasprava i u sredstvima javnog informiranja, te je to javnosti djelimično i poznato. Međutim, problem je što to nisu izolirani slučajevi, što je autoru ovoga rada dobro poznato. Čuven je i primjer da je gostujući nastavnik na bihaćkom univerzitetu u toku više akademskih godina bio angažiran (kao odgovorni nastavnik) na 13 nastavnih predmeta (dvo i jednosemestralnih), a da je na matičnom univerzitetu držao oko dvije nastavne norme. Angažmani ove vrste ne ostavljaju mogućnost da se nastavnici posvete naučnim istraživanjima, bave se improvizacijom i nastave i nauke, ali koristeći se slabostima akademske zajednice uspijevaju da budu „svi vuci siti i sve ovce na broju“.

bosanskohercegovačko društvo imati dovoljno znanja, snage i hrabrosti da prepozna i pravilno dijagnosticira stanje na polju nauke i visokog obrazovanja, te da potom iznađe i provede adekvatnu terapiju.

Instituti

Naučnoistraživačkim i istraživačko-razvojnim radom bave se i instituti organizirani u različitim organizacionim oblicima: u svojstvu pravnog lica, u sastavu pravnog lica (akademije nauka i umjetnosti, univerziteta, preduzeća ili nekog drugog pravnog subjekta), kao samostalne ustanove, te kao virtualni naučnoistraživački instituti. Javni instituti „predstavljaju naučnoistraživačku infrastrukturu od interesa za cjelokupan sistem naučne djelatnosti i visokog obrazovanja. Njihov rad se zasniva na povezanosti osnovnih, primjenjenih i razvojnih istraživanja, a rezultati istraživanja su od općeg interesa i predstavljaju javno dobro uz uvjet poštivanja prava intelektualne svojine.“[42]

U Bosni i Hercegovini je riječ „institut“ vrlo rastegljiv pojam: nekima je naučnoistraživačka djelatnost osnova rada, a drugima više nominalno nego suštinski, tako da se „u veoma malom broju slučajeva tu radi o pravom naučnoistraživačkom radu“. U osnovi su „naučnoistraživački instituti u kritičnom stanju po pitanju kadra, opreme, programa i finansijskih sredstava“.[43] U Republici Srpskoj je registrirano 30 instituta i to: tri javna (osnivač Vlada RS), 14 u sklopu javnih univerziteta (dva sa statusom organizacione jedinice, a 12 u sastavu fakulteta), te „šest instituta u sklopu privatnih univerziteta i sedam instituta u privatnom vlasništvu. (...) U Federaciji BiH postoje 24 zvanično registrirana istraživačka instituta, od čega 20 u svojstvu instituta u sklopu univerziteta“.[44]

Informaciono-tehnološka i kadrovska osnova

U sferi pružanja i razmjene brzih i aktuelnih informacija o dometima naučnoistraživačkog rada, značajnu ulogu imaju **biblioteke**, u BiH centralnu u-

[42] *Strategija*, 22-23.

[43] *Isto.*

[44] *Isto.*

logu u tome ima Narodna i univerzitetska biblioteka BiH (NUB BiH). Bibliografske i citatne baze podataka,[45] kojima one rukuju su značajni informacioni izvori na osnovu kojih se vrši evaluacija učinka naučnoistraživačkih radnika. Otuda su univerzitetske biblioteke uglavnom organizacione jedinice univerziteta. „Referalni centar za naučne informacije NUB BiH osigurava pristup u više svjetskih multidisciplinarnih, relevantnih baza podataka i informacionih servisa“. U NUB BiH je „implementirana bibliotečka baza podataka COBISS (*the Co-operative Online Bibliographic System and Services*)“, zatim COBISS.Net, platforma Virtualne biblioteke (ViBBiH), agencija za ISBN – *International Standard Book Number,* ISSN – *International Standard Serial Number* i ISMN - *International Standard Music Number*.[46]

Od velikog značaja za razvoj naučnoistraživačke djelatnosti je broj pretplatnika i nivo korištenja interneta, te nivo tehnološke umreženosti zemlje. Ono što je u tome ohrabrujuće je konstantan rast korisnika interneta (2014. godine bilo je 544.709 korisnika), a zabrinjavajuće je mala stopa korištenja interneta u odnosu na evropski prosjek (2014. godine u BiH 58%, a u Evropi 73,5%). Nepovoljan je i indeks spremnosti BiH za umrežavanje u odnosu na druge zemlje (2014. je od 110 zemalja BiH na 68 mjestu). Prema provedenim istraživanjima veći nivo tehnološke spremnosti BiH za uvođenje informacionih i komunikacionih tehnologija je na individualnom nego na institucionalnom nivou.[47]

Ljudski resursi primarni su faktor razvoja svakog društva. Do njih se dolazi putem redovnog školovanja i cjeloživotnog učenja, a pomoću odgovarajuće infrastrukture (efikasna mreža institucija i dobro zakonodavstvo). Kva-

[45] „Bibliografske baze podataka uglavnom obuhvataju članke koji se smatraju finalnim proizvodom naučnog rada. Citatne baze podataka, pored bibliografskih podataka o indeksiranim člancima, omogućavaju uvid u citiranost autora naučnih članaka“. (*Strategija*, 24).

[46] Prema podacima iz EBSCO Pregleda pokrivenosti za Centralnu i Istočnu Evropu (prema *Strategiji* dostupno na: https://www.ebscohost.com/titleLists/e5h-coverage.htm, pregledano 24. marta 2016) i Index Copernicus master liste (dostupno na: http://bit.ly/1VJqymB, pregledano 24. marta 2016) indeksirano je 29 bosansko-hercegovačkih časopisa. Registri publikacija s otvorenim sadržajem trenutno sadrže 12 naučnih časopisa iz BiH koji pružaju otvoreni pristup (*Open Access*) tekstovima na svojim web stranicama (tzv. „zlatni“ status“) itd. Sličnu ulogu ima Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske u Banjoj Luci za područje tog entiteta. (Citirano prema *Strategiji*, 24-26).

[47] *Strategija*, 26-27.

litetni ljudski resursi i znanje osnova su samoodrživosti i nezaobilazno polazište izgradnje bolje budućnosti. Obrazovani i stručni ljudi su „potencijal nemjerljivih vrijednosti, te znanje, obrazovanost i stručnost moraju biti oslonac razvoja svake sredine, pa i Bosne i Hercegovine".[48] Kreativni ljudi stvaraju povećane prihode u svakoj djelatnosti. Evropska unija je, kao društvo znanja, donijela brojne dokumente (uključujući i dokument *A European Framework for Key Competences for Lifelong Learning* iz 2006. godine), usmjerene na unapređenje postojećega stanja između ostaloga i intenziviranjem naučno-istraživačkog rada. BiH mora slijediti tu orjentaciju, mada su brojne negativne okolnosti uticale na smanjenje njenog ljudskog potencijala za naučni rad. S jedne strane došlo je do masovnog i kontinuiranog odliva mozgova (tzv. "brain-drain") u vrijeme i nakon rata u BiH,[49] a s druge strane do nedovoljne i neadekvatne iskorištenosti ljudskog kapitala u samoj BiH (tzv. „brain waste"). Oba ova faktora značajno su uticala na nivo naučnog znanja a time i na sveukupni razvoj Bosne i Hercegovine.

Naime, nagli rast broja javnih visokoškolskih ustanova nije praćen adekvatnim porastom broja nastavnog kadra. „Prema podacima Agencije za statistiku BiH, na visokoškolskim ustanovama u BiH u 2014/2015. akademskoj godini bilo je angažirano ukupno 5.127 nastavnika i saradnika s punim radnim vremenom i 4.454 s nepunim radnim vremenom, a ukupno je na svim studijskim godinama u 2014/2015. akademskoj godini upisano 109.259 studenata,[50]

[48] *Strategija*, 27.

[49] Nema pouzdanih i cjelovitih podataka o *odlivu pameti* iz BiH. Prema podacima u oblasti tehničkih nauka koje je 2004. godine prezentirala Akademija nauka i umjetnosti BiH, stoji: „Na osnovu istraživanja sprovedenog na uzorku koji čini jedna trećina naučnoistraživačkog osoblja u oblasti tehničkih nauka u BiH, utvrđeno je da je 79% istraživača inženjera, 81% magistara nauka i 75% doktora nauka u toj oblasti, napustilo zemlju". Prema procjeni Instituta za radne studije u Bonu „procenat visokoobrazovanih osoba koje su napustile BiH u periodu od 1989. do 1994. godine je 28,6%". Procjenjuje se da je više od 60% kvalificiranih naučnika, istraživača i univerzitetskog osoblja napustilo BiH u periodu od rata do 2015. godine. (*Strategija*, 28; Agencija za statistiku BiH, Godišnje saopštenje „Statistika obrazovanja" II/2015, http://www.bhas.ba/saopstenja/2015/EDU_2015_001_02-bos.pdf, str. 20, objavljeno 26. 11. 2015, pregledano 28. 01. 2016).

[50] *Isto.*

tj. na jednog stalno zaposlenog u nastavnom procesu dolazi oko 20-25 studenata (u EU taj prosjek iznosi 12-20 studenata).[51] Osim toga u BiH se isuviše sporo provode reformski zakoni iz oblasti nauke i obrazovanja, što potvrđuju činjenice da je broj naučnih radnika u odnosu na broj stanovnika veoma mali, da je nedovoljan broj studenata na prirodno-matematičkim i tehničko-tehnološkim fakultetima, da „cjeloživotno učenje ostaje u domenu mašte", da ne postoji kompletna baza naučnih radnika i istraživača, niti evidencije o stvarnom broju „aktivnih" naučnih radnika itd. Promjene na bolje moguće su samo ako se odaberu najkvalitetniji ljudski potencijali (najbolji istraživači, naučnici i stvaraoci) koji su ključ opstanka, razvoja i očuvanja nacionalnog identiteta ove države i društva. Značajan doprinos na tom planu može da pruži bosanskohercegovačka dijaspora, koja ima velike resurse i u sferi nauke.[52]

Mjerljivost naučnih rezultata pružaju pokazatelji o produktivnosti naučnika i istraživača u BiH. Kada se radi o objavljenim naučnim radovima među zemljama Dunavske regije BiH je „s najnižim mjerenim izlazom publikacija između 40 i 1000 publikacija godišnje", a što je bez sumnje posljedica veličine i prirode istraživačkog sistema u BiH. Jedini pozitivan efekat BiH postiže na području kliničke medicine. Nije puno bolje stanje ni u sferi inovatorstva. BiH je od 2003. godine potpisala sporazum o saradnji sa Evropskim patentnim uredom (EPO). U 2014. godini broj patentnih prijava dostavljenih Institutu za intelektualno vlasništvo Bosne i Hercegovine iznosio je 43. Određenu podršku

[51] U *Strategiji* se navodi da je „daleko veći problem od ovoga činjenica da većina nastavnog osoblja zbog držanja i po nekoliko univerzitetskih nastavnih normi i svakodnevnih gostovanja na različitim univerzitetima u BiH nema šansu niti interes za ozbiljnije bavljenje naučnoistraživačkim radom, te za ozbiljniju komunikaciju sa studentima koji su uskraćeni za dovoljnu pažnju profesora i uključenost u istraživački rad. Broj naučnoistraživačkih radnika u samostalnim institutima i drugim istraživačkim organizacijama u BiH u odnosu na akademsku zajednicu je danas srazmjerno neznatan u odnosu na povoljnu prijeratnu situaciju. Procjenjuje se da je danas samo 10% naučnoistraživačkog tijela zaposleno u ovim organizacijama u odnosu na akademsku mrežu BiH". (*Strategija,* 28-30).

[52] Prema podacima iz 2014. godine u 15 zemalja se nalazi više od po 10.000 osoba porijeklom iz BiH a u 36 zemalja se nalazi manje od 10.000 takvih osoba, što ukazuje na činjenicu da se u dijaspori nalazi preko dva miliona osoba porijeklom iz BiH, tako da je emigracijska stopa BiH u odnosu na broj stanovnika u zemlji preko 50%. Veliki broj njih je stekao neko od inostranih državljanstava. Značajan broj osoba iz dijaspore ima visoko obrazovanje, magisterije i doktorate, bilo da su ih stekli u BiH ili u zemljama boravka. Među njima je, prema istraživanjima iz 2010. godine, 249 doktora nauka. (*Strategija,* 30-33).

inovatorima pružaju svi nivoi vlasti (država, entiteti, kantoni) dodjelom grant sredstava, što nije odgovarajuće sistemsko rješenje.[53]

Na stanje, razvoj i domete naučnog i tehnološkog razvoja, interakcijski djeluju odnosi i rezultati u brojnim drugim oblastima. Najvažniji generator tog odnosa je politika inovacija, posebno u sferi proizvodnog sektora, tj. tamo gdje se stvara nova vrijednost. Organizirana inovacijska politika u BiH započela je 2007. godine. Međutim, ograničeni finansijski resursi čine temeljnu smetnju izgradnji učinkovitog sistema inovacija naučnog i tehnološkog razvoja. Osim toga ne daje se u dovoljnoj mjeri prioritet primijenjenim istraživanjima, već više istraživanja putem univerziteta. Ni upravljanje programima podrške nauci i tehnologijama nije odgovarajuće. Pozitivna praksa formiranja tzv. konsultantskih vijeća kao kompetentnih tijela, se samo djelimično primjenjuje. Orjentacija na etabliranje tehnoloških parkova je inovativna i ohrabrujuća za bolju organizaciju, finansiranje i razvoj u sferi nauke i tehnologija. Međutim, odsustvo svijesti o potrebi većih ulaganja u nauku i istraživanje, bitno utiče na ukupne rezultate u ovim oblastima, iako osim budžetskih sredstava različitih nivoa vlasti, BiH ima mogućnost značajne podrške naučnoistraživačkim projektima putem pristupa različitim naučnoistraživačkim programima Evropske unije, što je samo dijelom korišteno.[54]

Međunarodna saradnja i integracije u evropski naučno-istraživački prostor

Bosna i Hercegovina, u skladu sa odredbama Okvirnog zakona o osnovama naučno-istraživačke djelatnosti i koordinaciji unutrašnje i međunarodne naučno-istraživačke saradnje, ostvaruje određeni nivo saradnje na ovom planu posredstvom Ministarstva civilnih poslova BiH, te na regionalnim razinama preko nadležnih entitetskih i kantonalnih ministarstava. Finansijska sredstva za te namjene kontinuirano se osiguravaju u budžetu institucija BiH.

Pošto je Bosna i Hercegovina opredijeljena za članstvo u Evropskoj uniji, to se kao neminovnost postavlja potreba njenog pristupa evropskim naučnim i tehnološkim razvojnim programima i integracijama. Od početka 2014. BiH je pridružena zemlja u Okvirnom programu EU za naučna istraživanja i

[53] *Strategija,* 33-36.

[54] *Strategija,* 36-38.

inovacije Horizont 2020, koji s obzirom na sredstva kojima raspolaže značajno doprinosi jačanju Evropskog istraživačkog prostora (ERA-e). Od 2009. godine punopravna je članica programa COST (*European CO-operation in the field of Scientific and Technical Research*) i pridružena članica programa EUREKA (Evropska mreža za finansiranje tržišno orijentiranih projekata iz različitih tehničkih oblasti).[55]

Predstavnici BiH učestvuju u radu više tijela za oblast nauke i istraživanja koja djeluju u okviru Evropske komisije: Komitet za evropski istraživački prostor (ERAC), Združeni istraživački centar (JRC), Radna grupa za ljudske resurse i mobilnost (SGHRM) i dr. Mogućnost međunarodne saradnje u oblasti nauke postoji i putem IPA fondova, preko Individualnog partnerskog akcijskog plana (IPAP) koji predstavlja jedan od mehanizama Partnerstva za mir, zatim u okviru tijela i programa UNESCO-a za oblast nauke itd. Međunarodna saradnja u oblasti nauke odvija se pod okriljem RCC, odnosno Regionalne strategije za istraživanje i razvoj Zapadnog Balkana, preko Regionalnog Centra za inovacije WISE sa sjedištem u Splitu koji su osnovale zemlje Zapadnog Balkana, preko tzv. „Dunavske strategije", Centralnoevropske inicijative (CEI), Jadransko-jonske inicijative, Mediteranske unije i dr.[56]

Na planu integracije u evropsko naučno-istraživačko područje važnu ulogu imaju zaključci Vijeća za konkurentnost iz februara 2014. godine o Izvještaju o napretku ERA 2013, kojima su pozvane „države članice u uskoj saradnji sa Komisijom, uzimajući u obzir ERAC mišljenje i rad kroz ERAC, da sredinom 2015. godine razviju ERA Mapu puta na evropskom nivou koja bi trebala poslužiti olakšavanju i jačanju napora preduzetih od strane država članica. Ovaj dokument, razvijen u saradnji sa Evropskim odborom za oblast istraživanja i inovacija (ERAC), ERA srodne grupe i većina organizacija koje čine ERA

[55] „Na političkom planu važnost pristupa Okvirnim programima je velika, jer interes BiH za učešće u ovim programima proizlazi iz njenog strateškog opredjeljenja prema evropskim integracijama sa krajnjim ciljem punopravnog članstva u EU, a oblast nauke i istraživanja je obično prvo poglavlje koje se otvara u pregovorima sa zemljama kandidatima za članstvo. Oblast nauke i istraživanja je do sada posebno apostrofirana u Izvještajima o napretku BiH kao jedna od rijetkih oblasti u kojima je postignut neki pomak", konstatira se u *Strategiji,* 51-52.

[56] Pored naznačenog za BiH je posebno važna i bilateralna saradnja sa zemljama okruženja i Evrope, zatim saradnja preko međunarodnih organizacija za razvoj naučne saradnje kakve su: „DAAD, Robert Bosch, Konrad Adenauer, SDC, ADA i dr. kao i brojne ambasade u BiH, koji participiraju u opremanju biblioteka, nabavci određenih časopisa, slanju istraživača i studenata na ino-univerzitete, pomoći u organizaciji konferencija i sl." (*Strategija,* 53-54).

platformu zainteresiranih strana, odgovara ovom zahtjevu (ERA partnerstvo)“. [57] U skladu sa tim dokumentom a u cilju njegove implementacije u BiH (mapa puta) urađeni su ERA prioriteti koji se sadrže u sljedećem: efikasniji nacionalni istraživački sistem, optimalna transnacionalna saradnja i konkurencija, otvoreno tržište rada za istraživače, ravnopravnost spolova u istraživanju, optimalna cirkulacija, pristup i prijenos naučnih spoznaja, uključujući digitalizaciju Evropskog istraživačkog područja, otvoren pristup rezultatima istraživanja finansiranih iz javnih sredstava. Očekivalo se da svi naznačeni prioriteti budu implementirani do 2020. godine. [58]

Finansiranje naučnoistraživačke djelatnosti

Strategija predviđa „neminovno fondovsko finansiranje programa za naučnoistraživačku djelatnost, u skladu sa prethodno utvrđenim planom za razvoj naučne djelatnosti“, izuzimajući „budžetsko finansiranje javnih ustanova (ili preduzeća), prije svega onih od posebnog nacionalnog i ekonomskog značaja“. Predlaže se osnivanje posebnih fondova, centara ili programa, na državnoj i regionalnim razinama, stim da se „ne može dozvoliti ni finansijski ni neki drugi luksuz da (BiH) ima nekoliko 'centara izvrsnosti' u istim oblastima“.[59]

Kao mogući izvori finansiranja naučnoistraživačke djelatnosti navode se: „sredstva države, entiteta, kantona i lokalnih zajednica (budžet i drugi izvori); sredstva preduzeća, udruženja i ustanova; sopstvena sredstva naučnoistraživačkih organizacija (NIO); sredstva domaćih fondacija, pravnih i fizičkih lica i donacija; sredstva inostranih fondacija, pravnih i fizičkih lica i donacija.“ Kada su izvor finansiranja sredstva države, moguće je primijeniti sljedeće forme finansiranja: **„**institucionalno finansiranje, projektno finansiranje, finansiranje ostvarenih rezultata, finasiranje naučnoistraživačke infrastrukture, finansiranje razvoja kadrovske baze, sufinansiranje projekata.“ Predviđeno je

[57] *Strategija,* 55-56.

[58] U vezi sa ERA prioritetima u BiH u *Strategiji* (str. 57) se navodi: „Promocija otvorenog pristupa naučnim rezultatima će se mjeriti brojem naučnih radova koji spadaju u kategoriju otvorenog pristupa znanju i podrazumjevaju Zlatni otvoreni pristup u kojem su rezultati istraživanja dostupni svima bez naknade i Zeleni otvoreni pristup koji se temelji na pristupu rezultatima istraživanja na osnovu godišnje pretplate za bazu podataka“.

[59] *Strategija,* 57-58.

da se institucionalno finansiranje „može primijeniti samo pri finansiranju fundamentalnih (osnovnih/baznih) istraživanja“ i nekih primijenjenih istraživanja, sve u skladu s naučnoistraživačkim i razvojnim prioritetima utvrđenim u državnoj strategiji naučnih i razvojnih istraživanja, dok se projektno finansiranje može koristiti u svim vrstama istraživanja.[60]

Za finansiranje naučnoistraživačkog rada do 2022. godine polazi se od projekcija iz Reformske agende za BiH 2015-2018. prihvaćene od svih nivoa vlasti. Ona predviđa povećanje BDP po godišnjoj stopi od 1,9% po zaposleniku, povećanje broja visokoobrazovanih kadrova u ukupnoj strukturi zaposlenih i dr. U njoj se navodi da se „četvrta industrijska revolucija zasniva na daleko bržim ciklusima inovativnih rješenja koje će omogućiti angažovanje robotike i vještačke inteligencije“, da će „automatizacija procesa dodatno produbiti jaz između bogatih i siromašnih zemalja“, da „BiH treba stabilan, dugogodišnji rast koji će istovremeno omogućiti bolji životni standard svojim građanima i smanjenje stope siromaštva kroz ispunjavanje ciljeva Strategije jugoistočne Evrope 2020“, te da se to ne može ostvariti bez većih ulaganja u istraživanje i razvoj. [61]

U *Strategiji* je predviđeno značajno povećanje ulaganja u istraživanje i razvoj do 2022. godine. Istovremeno u njoj se donose podaci (iz 2012. godine) o stopi izdvajanja u razvijenim zemljama svijeta (Japan 3,38%, SAD 2,81%), Evropske unije (Finska 3,31%, Švedska 3,30%, Danska 3,06%), zemljama okruženja (Hrvatska 0,79%, Srbija 0,77%, Crna Gora 0,36%, te Slovenija 2,39%), dok je „prosječno izdvajanje za istraživanje i razvoj u BiH u 2014. godini bilo 0,24 posto BDP-a, što je višestruko manje od razvijenih zemalja Evropske unije, ali i zemalja okruženja“. Imajući u vidu ukupno stanje u zemlji, stopu rasta BDP i druge pokazatelje razvoja, predviđa se da BiH do 2022. godine dostigne ulaganja od 0.8 posto BDP-a za istraživanje i razvoj.[62]

[60] U *Strategiji* (str. 59) navodi se da su sredstva iz budžeta nepovratna i da bi „s ciljem stvaranja uvjeta za razvoj naučnoistraživačke djelatnosti i razvoj organizacija nosilaca razvoja inovacija i tehnologija država trebala utvrditi određene olakšice u plaćanju poreza, odnosno oslobađanje poreza i carina u tehničkom opremanju naučnih organizacija, te uključivanje plaćenog poreza u fond projekata.“

[61] *Strategija,* 59-60.

[62] *Strategija,* 60-61.

Povećanje ulaganja u istraživanje i razvoj se reflektira i na povećanje broja istraživača (zaposlenika). U *Strategiji* se navode podaci o broju zaposlenih istraživača u EU (2013. ih je bilo 1,73 miliona), u zemljama okruženja (2014. u Hrvatskoj 6.500, u Srbiji 12.300, u Sloveniji 8.700), te u BiH: 2008. ih je bilo 272, 2014. godine 1.018, a za 2022. se predviđa 7.281. Posebno se naglašava činjenica „da je skoro polovina istraživača u zemljama EU zaposlena u poslovnom sektoru (48 posto), u odnosu na 39 posto u visokom obrazovanju, dok je u BiH većina istraživača zaposlena u visokom obrazovanju – 1371, odnosno 78 posto."[63]

Povećanje ulaganja poslovnog sektora u istraživanje i razvoj do 2022. godine je trend koji je prisutan u svijetu, zemljama EU i bosanskohercegovačkog okruženja. U pravilu manje razvijene zemlje znatno manje ulažu u istraživanje i razvoj, dok razvijene zemlje ulažu znatno više sredstava, i to tako da je udio ulaganja poslovnog sektora znatno veći od ulaganja državnog sektora (u EU ulaganje državnog sektora čini 32,8%). U BiH projekcija ulaganja u istraživanje i razvoj 2022. godine je sljedeća: poslovni sektor 39,5% (2014. = 19,4%), državni sektor 17,4% (2014. = 19,0%), visoko obrazovanje 40,0% (2014. = 60,5%), neprofitni sektor 2,7% (2014. = 1,1%). S obzirom na loše iskustvo u trošenju sredstava iz ranijeg perioda insistira se na „mnogo jačoj kontroli i monitoringu trošenja kao i naučnostručnog praćenja i eksternog evaluiranja projekata po utvrđenim evropskim metodologijama i principima".[64]

Načela, vizija i prioriteti razvoja nauke

Pošto Bosna i Hercegovina „ne raspolaže kvalitetnom i obuhvatnom analizom svog naučnoistraživačkog sistema to jest nizom standardiziranih kvantitativnih pokazatelja", to je postojala potreba da se na bazi raspoloživih podataka u okviru *Strategije* izvrši odgovarajuća SWOT analiza, koja sadrži pokazatelje o prednostima, slabostima, mogućnostima i rizicima projiciranog sistema. Time se, po mišljenju njenih autora, „omogućava izrada ciljeva i mjera koje će istodobno podsticati pozitivne i mijenjati negativne elemente sistema". U njoj su decidno uporedo naznačene na jednoj strani PREDNO-

[63] *Strategija,* 61-62.
[64] *Strategija,* 62-63.

STI/SNAGE, a na drugoj SLABOSTI, odnosno MOGUĆNOSTI/ŠANSE i RIZICI/PRIJETNJE, koji su prisutni u ovoj oblasti.[65] Koje će komponente prevagnuti zavisi od niza faktora o kojima je naprijed bilo riječi.

Na osnovu analize postojećeg stanja, utvrđena su načela, vizija i prioriteti daljeg razvoja. Svaka od ovih suštinski važnih komponenti uspješnog razvoja nauke je u aktuelnoj *Strategiji* podrobno objašnjena i dovoljno usmjeravajuća za sve one koji se bave ili se namjeravaju baviti naukom.

Među **osam razvojnih načela** naznačena su: nauka kao opće dobro i kao pokretačka snaga društva, izvrsnost, doprinos inovativnosti i kreativnosti, poboljšanje konkurentnosti i mobilnosti ljudskih resursa, tržišno verificiran naučnoistraživački rad, očuvanje civilizacijske baštine i nacionalnog identiteta, motiviranost i interes različitih subjekata da ulažu u nauku i javni utjecaj.

Vizija razvoja nauke u BiH je izraz potreba, alata i mogućnosti za „transformiranje bosanskohercegovačkog društva u društvo znanja, odnosno razvoja globalno konkurentne ekonomije zasnovane na znanju kao i društva visokih moralnih i civilizacijskih vrijednosti“, što je sadržano u sljedećem:

- „prepoznavanje nauke kao strateške vrijednosti sa postignutim društvenim i političkim konsenzusom i shodno tome ulaganja u njen razvoj,
- povećanje uloge znanja i pozicioniranje BiH na što više mjesto na inovativnoj skali svijeta;
- zavidan nivo međunarodne saradnje i uključivanja u EU mrežu naučnoistraživačke i istraživačko-razvojne djelatnosti (NI i IR D),
- regionalno povezivanje i saradnja u oblasti naučnoistraživačke i istraživačko-razvojne djelatnosti (NI i IR D),
- obrazovni sistem koji stvara vrhunski osposobljene, kreativne i motivirane pojedince u kapacitetu da utječu na ubrzan i skladan razvoj cjelokupnog BiH društva,
- planski razvoj i menadžment ljudskih resursa,
- visok nivo institucija i kadrovskih potencijala za naučno-istraživačku i istraživačko-razvojnu djelatnost (NI i IR D),
- mogućnost uticaja i odgovornost naučnika i naučnih institucija za ukupni društveni razvoj,
- konkurentan i održiv rast odnosno povećanje konkurentne sposobnosti BiH privrede na globalnom tržištu,

[65] *Strategija*, 63-64.

- upotreba znanja u svrhu povećanja dodatne vrijednosti proizvodnje u BiH,
- ekonomski i socijalni napredak zemlje,
- principi etike kao osnov društvenih i individualnih odnosa.“[66]

U *Strategiji* su veoma temeljito naznačeni **prioriteti razvoja nauke** u BiH, koji su bazirani na „preporukama koje su davali ekspertni timovi u prethodnim godinama, kao i pozitivna iskustva zemalja iz okruženja.“ Prvo su utvrđeni opći prioriteti, a potom i po pojedinim naučnim oblastima. Dalje se navodi da „opći prioritet predstavlja uspostava zakonskog reguliranja naučno-istraživačke, istraživačko razvojne i tehnološke djelatnosti“, da će realizacija prioriteta stvorit (će) potrebne preduvjete za unapređenje opće sposobnosti BiH nauke“ te da će to „omogućiti da BiH održi korak i vezu sa evropskom naukom.“ Utvrđeno je 15 općih prioriteta, a za svaki od njih date su preporuke za realizaciju.[67]

[66] *Strategija,* 66.

[67] Da bi se realizirali prioriteti potrebno/na je:

„1. Uspostava zakonskog reguliranja naučnoistraživačke, istraživačko-razvojne i tehnološke djelatnosti,

2. Snaženje kadrovskog potencijala i dostizanje kritične mase kvalitetnih istraživača za naučnoistraživačku i istraživačko-razvojnu djelatnost kroz obuku nove generacije naučnih radnika na našim univerzitetima ili u inozemstvu i dokvalifikaciju postojećih naučnih radnika za nove tehnike i izazove, uz sistemsko uključivanje naučne dijaspore u ovaj proces,

3. Razvoj sistema vrednovanja i praćenja kvaliteta rada u oblasti naučnoistraživačke i istraživačko-razvojne djelatnosti,

4. Definiranje i ujednačavanje kriterija za izbore u naučnoistraživačka i naučno-nastavna zvanja,

5. Uspostavljanje naučno-tehnološke baze podataka - statistički parametri (indikatori):

6. Snaženje istraživačke infrastrukture (eksperimentalna oprema IT oprema, Biblioteke, izdavaštvo),

7. Izgradnja i održavanje akademsko-istraživačke informaciono-komunikacione infrastrukture i mreže,

8. Stimuliranje i podizanje nivoa integracije nauke na univerzitetima, institutima i istraživačkim centrima u privredi,

9. Racionalno korištenje naučnih potencijala,

10. Intenziviranje uključivanja u evropske tokove nauke i tehnologije kroz učešće u naučnoistraživačkim i istraživačko-razvojnim projektima i intenziviranje učešća BiH nauke u sistemu međunarodne razmjene znanja - međunarodna saradnja,

11. Uključivanje u trendove svjetske nauke,

Prioriteti u pojedinim oblastima nauke i tehnologije, prema autorima *Strategije*, „proističu iz definirane relacije između prirodnih resursa, razvoja ključnih privrednih grana, sopstvenih znanja, transfera svjetskih znanja i tehnologija, ljudskih resursa i ekonomske (finansijske) moći zemlje.“ S obzirom da su definirani prioriteti „od strateškog naučno-tehnološkog značaja za ukupni razvoj zemlje, te za duhovni i kulturni identitet građana BiH“, otuda je u svakoj od naučnih oblasti neophodno uraditi posebne studije koje će definirati prioritete u toj oblasti. Neophodno je da ti prioriteti obuhvate sljedeće:

- „osiguraju kontinuitet i kvalitet osnovnih istraživanja, doprinose općem fondu znanja i najbržem uključivanju u svjetske integracione procese u nauci;
- obuhvate istraživanja neophodna za razumijevanje i otkrivanje zakonitosti, fenomena i mehanizama prirode;
- obuhvate istraživanja koja predstavljaju bazu za primjenjena i razvojna istraživanja;
- preferiraju istraživanja povezana sa drugim naukama, a koja utiču i na osposobljavanje visoko-stručnih kadrova za kreativno stvaralaštvo;
- obuhvate istraživanja koja doprinose očuvanju i unapređenju biodiverziteta;
- obuhvate istraživanja koja doprinose zaštiti, očuvanju i unapređenju životne sredine;
- obuhvate istraživanja koja doprinose unapređivanju standarda (etalona);
- obuhvate istraživanja koja su osnov novih tehnologija.“[68]

Nakon ovih općih naznaka podrobno su naznačeni prioriteti po pojedinim naučnim oblastima: prirodnih nauka, inženjerstva i tehnologija, medicinskih i zdravstvenih nauka, poljoprivrednih nauka, društvenih nauka i humanističkih nauka.

12. Stvaranje tehnološke baze društva (inovativnost, transfer tehnologija, zaštita intelektualnog vlasništva, komercijalizacija i primjena naučnih dostignuća),

13. Jačanje saradnje nauke i privrede s ciljem prerastanja obrazovanja i intelektualnog kapitala u strateški razvojni resurs,

14. Unapređivanje materijalne osnove nauke, izvora finansiranja i raspodjele sredstava,

15. Promocija NI i IR D i jačanje javne svijesti i povjerenja u nauku i tehnologiju.“ (*Strategija*, 66-73).

[68] *Strategija*, 73-76.

Autori *Strategije razvoja nauke u BiH 2017-2022.* su, pored svega što je naprijed naznačeno o prioritetima i drugim alatima za njenu uspješnu realizaciju, na kraju utvrdili i više prioriteta koje je trebalo preferirati na samom startu njene primjene.[69] Oni se tiču aktivnosti koje nadležne instance vlasti i institucije sistema trebaju poduzeti unutar zemlje i prema institucijama Evropske unije da bi se postavljeni ciljevi počeli realizirati. Ova opredjeljenja su vjerovatno rezultat iskustva na sporoj i nedostatnoj primjeni strategije iz prethodnog srednjoročnog perioda, pa se od samog starta nastojalo utjecati na promjenu takvog ponašanja. U tom cilju je predviđeno donošenje Akcionog plana za realizaciju Strategije, kao i stava da Vijeće za nauku BiH na godišnjem nivou donosi planove iz svoje nadležnosti. Ovim je implementaciji strateških ciljeva utvrđenih u *Strategiji* data neka vrsta dodatnog podstreka i podrške.

Zaključak

Misija nauke je stvaranje novih znanja kojima se podiže produktivnost i poboljšavaju blagodati svake nacionalne i regionalne zajednice kao i cijelog čovječanstva. U nastajanju tih novih naučnih vrijednosti znatno više učestvuju razvijene zemlje svijeta nego manje razvijenije, koje ih i kudikamo više eksploatišu. Ipak, miješanje znanja na planetarnoj razini je neminovnost, što posredno ili neposredno doprinosi razvoju ljudske civilizacije.

Produkcija novih naučnih znanja je permanentan zadatak nauke. Do njih se dolazi kontinuiranim naučnoistraživačkim radom uz korištenje odgovarajućih alata, što osim velikog truda zahtijeva i značajna finansijska sredstva. Međutim, svaka nova naučna vrijednost doprinosi ukupnoj produktivnosti koja podiže nivo razvoja društva, a tako se i zatvara krug od ulaganja u znanje do

[69] Radi se o mjerama koje osiguravaju jačanje kapaciteta za nauku u Ministarstvu civilnih poslova BiH, jačanju saradnje sa Evropskom komisijom, učešću u aktivnostima kao i u drugim međunarodnim programima, uspostavljanju baze podataka i jedinstvenog mehanizma praćenja i prikupljanja statističkih podataka, planiranju sredstava u budžetu MCP za sufinansiranje međunarodnih projekata, intenzivnijoj saradnji ministarstava nadležnih za nauku, poreske olakšice za kompanije koje investiraju u istraživačke aktivnosti, mogućnostima pristupa naučnim informacijama (naučni časopisi, banke podataka, itd.) putem Interneta i raznih elektronskih sistema. (*Strategija*, 76-77).

njegove primjene. Jasan je to dokaz da nauka nije potrošnja već naprotiv, generator unapređenja proizvodnje vrijednosti intelektualne i materijalne prirode.

Stanje naučnog znanja i tehnološkog razvoja Bosne i Hercegovine nije na potrebnoj razini. Naučna infrastruktura nije dovoljno razvijena. Četverogodišnja ratna razaranja ostavila su teške posljedice, dejtonska administrativna struktura (prekompozicija) države usporila je naučne i opće životne tokove. Isuviše dugo vremena trajala je uspostava kakvog-takvog sistema u sferi nauke i naučne tehnologije, od oko deset do dvadeset godina, naučna legislativa (država, entiteti, kantoni, Brčko distrikt BiH), posebno na državnoj razini, sporo je i nedostatno uobličavana. Strateško-razvojni dokumenti dugo su nastajali, inkorporiranost u međunarodne naučne i finansijske tokove spori su i nedostatni. Ulaganja u nauku i naučne tehnologije nisu prepoznata kao državni prioritet.

Turbulentna politička, ekonomska i sigurnosna previranja koja traju oko tri decenije, onemogućavaju i usporavaju ukupan razvoj i napredak države i društva. Takvo u suštini nestabilno stanje negativno se reflektira i na razvoj nauke i naučnih tehnologija na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Nauka je zarobljena u raljama politike/a. Svijest o značaju i potrebi unapređenja naučnih znanja je nedostatna. Izdvajanja od 0,3% BDP su znatno ispod evropskog prosjeka od oko 3%, pa i zemalja iz neposrednog okruženja. Aktuelna naučna legislativa se ne primjenjuje, niti strategije razvoja nauke proizašle iz njih – kao ni aktuelna na nivou države za period 2017–2022. godine. Naučni resursi, suprotno iskustvima zemalja Evropske unije, većim dijelom su locirani na državnom (univerziteti i dr.) umjesto u proizvodnom sektoru. Finansiranje je pretežno budžetsko, a znatno manje fondovsko kako je to predviđeno *Strategijom*. Nedostatna je i umreženost u evropsku i svjetsku naučnu infrastrukturu, neadekvatno je praćenje i mjerljivost naučnih rezultata kao i informiranje javnosti o njima. Bosna i Hercegovina zauzima nisko mjesto na svjetskoj i evropskoj listi naučnih znanja i naučnih stvaraoca. Politika je početak i kraj gotovo svakog iole značajnijeg naučnog programa i projekta. Očekivati je da se zdravi dio nauke organizira i dovede do prevage znanja nad neznanjem, konkretnog nad deklarativnim. Rješenja i prioritete koje na tom planu nudi *Strategija* realno su mogući i apsolutno usmjeravajući.

A REVIEW OF THE GENERAL STATE OF SCIENCE IN POST-DAYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA (1995-2020)

Conclusion

The mission of science is to create new knowledge that raises productivity and improves the well-being of every national and regional community as well as all of humanity. The developed countries of the world are much more involved in the emergence of these new scientific values than the less developed ones, which exploit them far more. Yet, the mixing of knowledge on a planetary level is inevitable, which directly or indirectly contributes to the development of human civilization.

The production of new scientific knowledge is a permanent task of science. They are obtained through continuous scientific research work with the use of appropriate tools, which, in addition to great effort, also requires significant financial resources. However, each new scientific value contributes to the overall productivity that raises the level of development of society, and thus closes the circle from investing in knowledge to its application. It is a clear proof that science is not consumption but on the contrary, a generator of improving the production of values of intellectual and material nature.

The state of scientific knowledge and technological development of Bosnia and Herzegovina is not at the required level. The scientific infrastructure is not sufficiently developed. Four years of war destruction have left severe consequences, the Dayton administrative structure (decompositions) of the state has slowed down scientific and general life flows. The establishment of some kind of system in the field of science and scientific technology took too long, from about ten to twenty years, scientific legislation (state, entities, cantons, Brcko District of BiH), especially at the state level, is slow and insufficiently shaped. Strategic development documents have been in the procedure for a long time, and incorporation into international scientific and financial flows is slow and insufficient. Investments in science and scientific technologies are not recognized as a state priority.

The turbulent political, economic and security turmoil that has lasted for about three decades is hampering and slowing down the overall development and progress of the state and society. Such an essentially unstable situation has a negative effect on the development of science and scientific technologies

throughout Bosnia and Herzegovina. Science is trapped in the jaws of politics. Awareness of the importance and need to improve scientific knowledge is insufficient. Allocations of 0.3% of GDP are significantly below the European average of about 3%, including the surrounding countries. The current scientific legislation is not applied, nor are the strategies for the development of science derived from them - as well as the current one at the state level for the period 2017-2022. years. Contrary to the experience of European Union countries, scientific resources are mostly located in the state (universities, etc.) instead of in the manufacturing sector. Funding is mostly budgetary, and much less funded as envisaged by the Strategy. Networking in the European and world scientific infrastructure is also insufficient, monitoring and measurability of scientific results as well as informing the public about them are inadequate. Bosnia and Herzegovina occupies a low place on the world and European list of scientific knowledge and scientific creators. Politics is the beginning and the end of almost every significant scientific program and project. It is to be expected that the healthy part of science will be organized and brought to the predominance of knowledge over ignorance, concrete over declarative. The solutions and priorities offered by the Strategy in this area are realistically possible and absolutely guiding.

II. PRIKAZI

Prof. ddr. Azem KOŽAR, emeritus
Društvo historičara Tuzla
E-mail: kozar.azem@bih.net.ba

Salkan Užičanin, *NACIJA I TEROR. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929),* Tuzla, 2019, 582 str.

Studija „NACIJA I TEROR. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)“, autora dr. sc. Salkana Užičanina, obima 582. str. objavljena je u Tuzli 2019. godine, u izdanju Društva historičara Tuzla i Akademije društveno-humanističkih nauka Tuzla. Recenzenti su: prof. dr. Adnan Jahić i prof. dr. Adnan Velagić, urednik prof. ddr. Azem Kožar, a lektor prof. dr. Ahmet Kasumović. Knjigu je štampala Štamparija OFF-SET Tuzla u tiražu od 500 primjeraka. Ovo je prva ozbiljnija studija o djelovanju nacionalističkih – terorističkih organizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (K SHS). Knjiga predstavlja značajan doprinos proučavanju političke historije u naznačenom periodu.

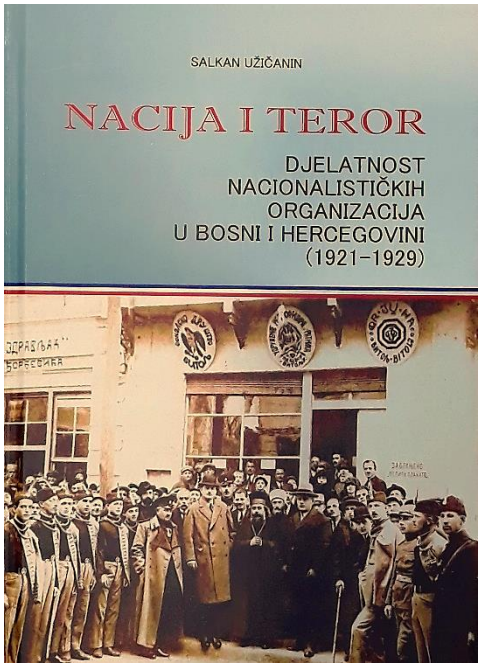

Kraljevina SHS, nastala je poslije okončanja burnih previranja u toku Prvog svjetskog rata, 1. 12. 1918. godine, u čiji je sastav ušla i Bosna i Hercegovina. Osim aktuelnih političkih stranaka u kreiranju društveno-političkog života K SHS (kao i Bosne i Hercegovine) u prvoj etapi njenog postojanja (1921-1929), važnu ulogu imale su i nacionalističke desničarske organizacije i pokreti, među kojima su najznačajnije: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Hrvatska nacionalna omladina (Hanao), Srpska nacionalna omladina (Srnao) i Muslimanska nacionalna omladina (Munao). One su predstavljale pravi izraz ekstremnog nacional-šovinizma na državnoj političkoj sceni, stavljene su u funkciju ostvarenja političkih ciljeva pojedinih centara moći, koje su svojim ideologijama i terorističkim djelovanjem, produbljivale nacionalne suprotnosti i širile nepovjerenje među jugoslavenskim narodima.

Međutim, i pored istaknute političke uloge omladinskih nacionalističkih organizacija u Kraljevini SHS, a naročito u heterogenim nacionalnim sredinama kakva je Bosna i Hercegovina, ovome se segmentu historije posvećivalo nedovoljno pažnje. Historičar dr. sc. Salkan Užičanin je uočio tu prazninu, i sa svim atributima školovanog historičara koji je apsolutno ovladao historijskom metodologijom, odlučio da to historijski važno pitanje naučno istraži i elaborira. Pri tome je počeo od sveobuhvatne analize obima i sadržaja objavljenih izvora i priloga na ovu temu, da bi potom pristupio sistematskom prikupljanju arhivske i druge historijske građe, i na kraju izvršio odgovarajuću sintetizaciju teksta u vidu ove studije.

Umjesto šire elaboracije o svemu tome, ovdje ističemo činjenicu da su se pitanjem djelatnosti nacionalističkih organizacija, praćenih kroz prizmu političkih odnosa i stranačkog života, bavili uglavnom historičari iz Srbije i Hrvatske. Među njima su nezaobilazni radovi srbijanskih historičara o Orjuni i Srnao: Branislava Gligorijevića (iz 1963) i Mladena Đorđevića (iz 2005), te hrvatskog historičara: Ivana J. Boškovića također o Orjuni (iz 2006) i Željka Karaule o Hanao (2008. i 2011), a koji su se samo doticali njihovog djelovanja u Bosni i Hercegovini.[1] Djelatnost Munao nije uopće obrađivana.

U samoj Bosni i Hercegovini, fenomenom omladinskih nacionalističkih organizacija bavili su se rijetki autori, među kojima najveći značaj imaju radovi Nusreta Šehića.[2] Međutim, za razumijevanje političkih odnosa između pojedinih političkih stranaka i rasvjetljavanje njihove uloge u kreiranju politike koju su provodile nacionalističke organizacije kao njihove „ekspoziture", neizbježna su djela Atifa Purivatre, Branislava Gligorijevića, Ferde Čulinovića,

[1] Branislav Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna),*Istorija XX veka,* Zbornik radova br. V, Beograd, 1963, 315-396; Isti, Srpska nacionalna omladina, Istorijski zbornik, br. 3-4, Beograd, 1964, 3-38; Mladen Đorđević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), istorijat – ideologija – uticaji, *Nova srpska politička misao,* Vol. XII, No. 1-4, Beograd, 2005, 187-219; Ivan J. Bošković, *ORJUNA – Ideologija i književnost,* Zagreb, 2006; Željko Karaula, *HANAO – (Hrvatska nacionalna omladina). Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921 – 1925,* Zagreb, 2011.

[2] Nusret Šehić,*Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelovanja četničkih udruženja,*Sarajevo, 1971; Isti, Nacionalističke organizacije u predratnoj Jugoslaviji u ulozi privatne vojske buržoazije (1918-1929), *Opredjeljenja,* Časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva, br. 5, Sarajevo, 1974, 77-95; Isti, Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije između dva rata, *Prilozi,* Istitut za istoriju radničkog pokreta, br. 5, Sarajevo, 1969, 27-60.

Branka Petranovića, Hrvoja Matkovića, Tomislava Išeka, Ive Banca, Tomislava Kraljačića, Milana Gakovića, Srećka M. Džaje i dr. Dakle, o djelatnosti omladinskih nacionalističkih organizacija, objavljeno je veoma malo historiografskih radova, ali nijedan bosanskohercegovačke provenijencije. Naučno utemeljene sintetičke studije također nisu napisane.

Autor je istakao da ne postoje objavljeni historijski izvori o nacionalističkim organizacijama. Ipak, u analizi političkih dešavanja koristio je djela nekih od naprijed naznačenih historičara, kao i podatke iz objavljene memoarske građe (Nike Bartulovića, Svetozara Pribićevića i dr.).[3]

Zbog svega toga, autor je najveću pažnju u obradi ove teme posvetio arhivskoj građi, pohranjenoj u arhivima Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja, pri čemu su ga pratile određene poteškoće tipa: usitnjenosti arhivskih fondova, nesređenosti, ne postojanja informativnih pomagala - inventara i dr.[4] U nedostatku relevantne arhivske građe, autor se koristio podacima objavljenim u nacionalističkim listovima onoga doba: *Балкан, Hrvatski borac, Hrvatska omladina, Novi hrvatski borac, Нови живот, Orjuna, Отаџбина, Pobeda, Предстража, Soča, Slobodni hrvatski borac, Смотра, Србадија, Српска отаџбина, Видовдан, Zagrebačka Orjuna,* i dr. Značajna pažnja posvećena je i stranačkim političkim i nezavisnim listovima *Hrvatska sloga, Jugoslavenski list, Народ, Narodno jedinstvo, Naša pravda, Политика, Pravda, Српска ријеч, Večernja pošta, Време* i dr.[5]

Studija se sastoji iz devet posebnih cjelina (djelova). **Prvi dio** čini nezaobilazan Uvod (17-32), a potom su zasebno u naredna tri poglavla obrađene

[3] Niko Bartulović, *Od Revolucionarne omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta,*Split, 1925; Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra,* Zagreb, 1990.

[4] Najopsežnija istraživanja autor je izvršio u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhivu Jugoslavije u Beogradu, Državnom arhivu Republike Hrvatske u Zagrebu, Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci, te kantonalnim arhivima Tuzlanskog, Hercegovačko-neretvanskog i Unsko-sanskog kantona.

[5] Opširan pregled korištenih izvora (neobjavljeni, objavljeni, listovi i časopisi) i literature, autor donosi u posebnom (devetom) poglavlju knjige, na stranicama 527-548.

ORJUNA (**drugi dio** – 33-126)[6], HANAO (**treći dio** – 127-168)[7], SRNAO (**četvrti dio** – 169-224).[8] Njihove terorističke akcije i međusobni obračuni obrađeni su u sadržajno najbogatijem **petom** dijelu (225-486).[9] MUNAO je obrađen u zasebnom **šestom** dijelu (487-504)[10], dok je raspuštanju nacionalističkih organizacija posvećen **sedmi dio** (505-508) ove studije. Zaključak je dat u **osmom dijelu** (509-520) a pregled korištenih izvora i literature u posljednjem **devetom dijelu** (527-548) ove studije. Radi lakšeg korištenja studija sadrži:

[6] Organizacija jugoslavenskih nacionalista obrađena je kroz podnaslove: 2.1. Osnivanje; 2.1.1. Mreža JNNO / Orjune u Bosni i Hercegovini; 2.1.2. Uobličavanje i afirmacija pokreta; 2.2. Unutarnje ustrojstvo; 2.2.1. Članstvo; 2.2.2. Sredstva i metode; 2.2.3. Finansiranje; 2.3. Ideologija.

[7] Treće poglavlje obrađeno je kroz podnaslove: 3.1. Akademski Hanao; 3.2. Osnivanje i mreža građanskog Hanao u Bosni i Hercegovini; 3.3. Unutarnje ustrojstvo; 3.3.1. Članstvo; 3.3.2. Sredstva i metode; 3.3.3. Finansiranje; 3.4. Ideologija.

[8] Četvrto poglavlje sadrži podnaslove: 4.1. Osnivanje; 4.1.1. Mreža Srnao u Bosni i Hercegovini; 4.2. Unutarnje ustrojstvo; 4.2.1. Članstvo; 4.2.2. Četničke sekcije / odredi; 4.2.3. Finansiranje; 4.3. Ideologija.

[9] Djelatnost nacionalističkih organizacija autor je obradio kroz podnaslove: 5.1. Orjuna u ulozi zaštitnika vladajućeg režima; 5.1.1. Suzbijanje utjecaja HRSS u Bosni i Hercegovini. Akcije protiv „Memoranduma" Hrvatskog bloka; 5.1.2. Pokušaj disciplineriranja JMO; 5.1.3. Incident u Sarajevu prilikom proslave kraljeva rođendana; 5.2. Teror nacionalista na parlamentarnim izborima 1923; 5.2.1. Akcije nacionalista poslije izbora 1923; 5.2.2. Napad Orjune na muslimanske narodne zastupnike u Zemunu; 5.3. Sarajevo; 5.3.1. Ubistvo Jure Soče; 5.3.2. Dolazak zagrebačkih orjunaša – uzbuna u gradu; 5.3.3. Bomba u hotelu „Pošta"; 5.3.4. Bomba u El-Kameru – „Atentat" na Spahu; 5.3.5. Protesti Orjune i Srnao protiv Italije; 5.4. Mostar; 5.5. „Mali Rim"; 5.6. Banja Luka; 5.7. Krvoproliće u Prijedoru na proslavi rođenja prijestolonasljednika; 5.8. Reakcija javnosti na teror i međusobne obračune nacionalista; 5.9. Prve odlučne mjere vlade protiv terorističkog djelovanja nacionalističkih organizacija; 5.10. Iščezavanje Hanao sa političke scene; 5.11. Potiskivanje Orjune od strane radikalskog režima u drugi plan; 5.12. Silazak Orjune sa političke scene. Kriza i slabljenje organizacije; 5.13. Srnao preuzima ulogu glavnog branioca režima; 5.13.1. Zveckanje oružjem i prijetnje građanskim ratom. Akcije nacionalista na rušenju vlade Opozicionog bloka; 5.13.2. Teror nacionalista na februarskim izborima 1925; 5.13.2.1. Krvoproliće na biralištu u Gračanici kod Visokog; 5.13.2.2. Postizborna dešavanja; 5.14. Prisustvo režima na manifestacijama Srnao i identifikacija sa organizacijom – Osvještavanje zastave „Petar Kočić", primjer bez premca; 5.15. Nacionalistički prijepor oko pitanja „čija je Bosna"?; 5.16. Pokušaj uključivanja Muslimana u Srnao; 5.17. Srnao i atentat na narodne zastupnike HSS u skupštini 1928; 5.18. Slabljenje i raspad Srnao.

[10] Šesto poglavlje autor je obradio kroz podnaslove: 6.1. Osnivanje; 6.2. Članstvo, ustroj, ciljevi i finansiranje; 6.3. „S kim si, onaki si!" – Pokušaj „atentata" na državnog ministra Mehmeda Spahu; 6.4. Slabljenje Munao.

pregled skraćenica (521-522), **popis slika i karata** (523-526), **pregled geografskig pojmova** (548-558) te **pregled ličnih imena** (559-580). Kraći **biobibliografski podaci o autoru** dati su na kraju knjige (581).

Na kraju ovog kratkog predstavljanja, umjesto zaključka konstatujmo sljedeće: Radikalsko-demokratska vladajuća koalicija u nastojanju da osigura uspostavljanje centralističkog vidovdanskog poretka i hegemonije jednog naroda u državi, stvorila je Orjunu po uzoru na italijanski fašistički pokret, koja se uz njihovu pomoć brzo proširila po cijeloj državi. O ciljevima i metodima njenog djelovanja u Bosni i Hercegovini, posmatranih kroz prizmu vladajuće koalicije, autor u zaključku studije konstatuje:

Orjuna je brzo raširila mrežu svojih odbora po Bosni i Hercegovini, sa glavnim zadatkom suzbijanja ambicija hrvatskog nacionalnog bloka i autonomističkih težnji Muslimana. Da bi akcije protiv njih poprimile izraz legalne borbe, Orjuna je muslimanske zahtjeve za autonomijom Bosne i Hercegovine i općehrvatsku politiku okarakterizirala kao izdajničku, a sebi dala „epitet" najpobornijeg branioca državotvornog identiteta. Beskompromisno integralno jugoslavenstvo i centralizam koje je zastupala, uistinu je značilo očuvanje centralističkog političkog sistema upotrebom sile i terora. U ideološkom smislu organizacija je protežirala stvaranje novog rasnog tipa Jugoslavena, veličala državu bez demokratskih institucija sa nadstranačkom diktaturom nacionalista i iskazivala netrpeljivost prema drugima i drugačijima. Težnja da silom ostvari svoju ideologiju, organizaciju je primoralo da formira borbene paravojne odrede, i nasilje prihvati kao glavni metod djelovanja, što ju je približavalo fašističkim organizacijama. Uz blagoslove državotvornih stranaka provodila je brutalne napade na Hrvate i Muslimane. Teror „državotvoraca" toleriran je i pomagan od najmjerodavnijih faktora u zemlji.

Ovim historiografski utemeljenim konstatacijama autora završit ćemo prikaz ove studije, uz napomenu da je uvođenjem šestojanuarske diktature 1929. godine od strane kralja Alekcandra, prestala potreba za postojanjem ovih nacionalističkih organizacija, tako da su i one, u skladu sa odredbama *Zakona*

o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, raspuštene marta 1929. godine.[11] Monarhistička Jugoslavija je nastavila svoje djelovanje pod nazivom Kraljevina Jugoslavija – sve do kapitulacije pod fašističkom okupacijom 17. aprila 1941. godine.

Autoru ove studije, dr. sc. Salkanu Užičaninu, čestitamo na ovom historiografski veoma argumentovanom djelu, koje toplo preporučujemo stručnoj ali i široj čitalačkoj publici.[12]

[11] Od posebnog su značaja saznanja autora o rasturanju nacionalističkih organizacija (Orjuna, Srnao, Hanao i Munao) na području Bosne i Hercegovima, o zaplijeni njihove imovine, arhive, novca i dr. od strane policije (poglavlje VII, 506-508). Ona su od iznimne koristi za daljna istraživanja ove teme.

[12] Cijenimo korisnim obavijestiti čitaoce da je u izdanju Društva historičara Tuzla, koje funkcionira od 2002. godine, objavljeno: devet brojeva historijskog časopisa „Saznanja“, sedam zbornika radova sa održanih naučnih skupova, pet studija, te održano 19 stručnih i naučnih skupova. Suorganizator naučnih skupova i suizdavač objavljenih publikacija je i Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla (formirana 2016, predsjednik akademik prof. dr. Galib Šljivo), koja je izdala i prvi broj svoga časopisa *Coser* (Tuzla, 2018, 244 str.). Sve je urađeno na volonterskoj osnovi, a ponajviše uz finansijsku podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.

Dr. sc. Salkan UŽIČANIN
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Azem Kožar, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću. (Studije i članci), Knjiga 2*, Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2020. (534 str.)

Krajem 2020. godine u izdanju Društva historičara Tuzla i Akademije društveno-humanističkih nauka Tuzla iz štampe je izašla druga knjiga prof. ddr. Azema Kožara iz Edicije *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću*. Radi se o autoru koji je dobro poznat bosanskohercegovačkoj stručnoj i naučnoj javnosti, jer se naučnim i stručnim radom bavi više od četiri decenije. Njegov naučni opus je širok i raznovrstan i pokriva dvije važne naučne oblasti: *arhivistiku* i *historiju*. I jednoj i drugoj prof. Kožar dao je značajan doprinos ispisujući na hiljade stranica stručnog i naučnog teksta. Iz njegova pera izašlo je preko 300 bibliografskih jedinica, od čega 23 knjige.

Za razliku od Prve, objavljene 2010, koja ima tri hronološka poglavlja koja se tako postavljena nalaze i u ovoj knjizi, ova, druga, ima i četvrto koje donosi sadržaje vezane za pitanja historijske metodologije, a što se uklapa u njen sadržaj i čini ga bogatijim.

Na početku knjige autor donosi *Predgovor* u kojem obznanjuje osnovne ciljeve Edicije kao projekta, te ukazuje na način nastanka i sam sadržaj knjige. Potom slijede četiri odvojena poglavlja i zasebno peto s korištenim izvorima i literaturom.

Prvo poglavlje pod nazivom BOSNA I HERCEGOVINA U 19. STOLJEĆU (13-86), sadrži četiri članka koji se odnose na razdoblje

osmanske uprave i to: *Pisano kulturno-historijsko naslijeđe osmanske provenijencije u Bosni i Hercegovini*, *Reforme u Bosanskom ejaletu/vilajetu sedamdesetih godina 19. stoljeća, s posebnim osvrtom na Zvornički sandžak*, *Prilike u Bosanskom ejaletu/vilajetu u vrijeme doseljavanja Muslimana/Bošnjaka iz srbijanskih gradova tokom sedme decenije 19. stoljeća*, te *Dokumentaciona osnova historije Bosne i Hercegovine 19. stoljeća*.

Drugo poglavlje naslovljeno je BOSNA I HERCEGOVINA NA RAZMEĐU 19. I 20. STOLJEĆA (89-272), a sadrži devet radova iz vremena austrougarske uprave (1878-1918) i to: *Odnos franjevaca prema austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine*, *Osobenosti austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, *Migraciona kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, *Demografske promjene na području Kotara Zvornik u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, *Doseljavanje Nijemaca – kolonista na područje općine Tešanj u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, *Granica na Drini prema izvještaju Huge Kučere iz 1885*, *Uticaj aneksije i Balkanskih ratova na historijsku sudbinu Bošnjaka, Bosne i Hercegovine i Sandžaka*, *Historijski izvori i historiografiji Bosne i Hercegovine o Prvom svjetskom ratu*, te *Mađarska štampa o Prvom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini i Sandžaku ratnih 1914. i 1915. godine*.

Treće poglavlje pod nazivom BOSNA I HERCEGOVINA U 20. STOLJEĆU (273–417), donosi šest radova od kojih se prva dva odnose na vrijeme Drugog svjetskog rata (*Osvrt na historiografsku literaturu o Bosni i Hercegovini 1941. nastalu od 1990. do 2010. godine* i *ZAVNOS i ZAVNOBIH u komunističkoj koncepciji stvaranja Federativne Jugoslavije*), dva na neke osobenosti socijalističke bosanskohercegovačke historiografije (*Tabu teme socijalističke historiografije Bosne i Hercegovine*, i *O nekim aspektima i tokovima revizije prošlosti Bosne i Hercegovine*), te dva na vrijeme disolucije eks Jugoslavije (*Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u „Bosanskom ratu“ Dobrice Ćosića* i *Historiografski aspekti izučavanja ratnih zbivanja 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini*).

Četvrto poglavlje odnosi se na NEKA METODOLOŠKA PITANJA U HISTORIOGRAFIJI (419-470), a sadrži četiri rada iz široke problematike historijske metodologije i to: *Metodološki aspekti izučavanja lokalne historije*, *Problemi istraživanja prošlosti sliva rijeke Krivaje na osnovu pisanih historijskih izvora*, *Historiografska i druga istraživanja Sandžaka*, te *Historijska metodologiji u teoriji i praksi*.

Zasebno *peto* poglavlje (471-510) sadrži podatke o korištenim *izvorima* (neobjavljenim i objavljenim) i recentnoj (i drugoj) *literaturi* objavljenoj u vidu historiografskih knjiga i radova manjeg obima.

Na kraju studije dati su *Registri* (511-527): Registar imena i Registar geografskih pojmova, koji će dodatno olakšati čitaocima korištenje knjige, te popis priloga, Izvodi iz recenzija i neophodni biobibliografski podaci o autoru.

Rukopis knjige dakle, sadrži ukupno 23 rada i obuhvata šest razdoblja bh. historije i to: osmanski, austrougarski, period monarhističke Jugoslavije, Drugi svjetski rat, socijalistički i period poslije osamostaljenja Bosne i Hercegovine. Riječ je o stručnim i naučnim dostignućima prof. Kožara koje je podijelio s historičarima na brojnim stručnim i naučnim skupovima održanim u Bosni i Hercegovini i inozemstvu u proteklom desetljeću, a koji su kasnije objavljeni u domaćim i stranim časopisima i zbornicima radova, pri čemu su recenzirani i ocijenjeni kao naučni radovi. U pripremi za ovu knjigu autor ih je dodatno inovirao, koristeći se novim historijskim neobjavljenim i objavljenim izvorima, kao i recentnom literaturom. Tim postupkom učinio ih je kompletnijim i izvornijim. Manji broj članaka prvi put je objavljen u ovoj knjizi. Radi se o radovima u kojima su historiografski obrađena neka pitanja koja do sada nisu posebno istraživana. Posebno želim ukazati na neka pitanja iz historijske metodologije koje je prof. Kožar obradio u četvrtom poglavlju, a koja su jako važna za historijsku nauku. Veoma rijetki su autori iz Bosne i Hercegovine, pa i šire, koji se upuštaju baviti ovim složenim pitanjem. S njima je ova knjiga Edicije dobila na cjelovitosti i naučnosti kompletnog sadržaja koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu u 19. i 20. stoljeću.

Analiza radova ponaosob i knjige u cjelini navodi čitaoca na konstataciju da je autor, kao školovani historičar, pronašao *modus vivendi* da lepezu različitih pitanja od značaja za Bosnu i Hercegovinu u toku 19. i 20. stoljeća, uklopi u jednu skladnu cjelinu koja doprinosi novim naučnim spoznajama o ovom turbulentnom historijskom razdoblju bosanskohercegovačke prošlosti. Prof. Kožar kao iskusan historičar pravilno uočava uzročno-posljedične veze među događajima u okviru historijskih procesa kao događaja dugog trajanja, uspijevajući da događaje lokalne i regionalne razine metodološki pravilno uklopi u opća zbivanja, čija su oni, najčešće, logična refleksija. Knjiga je pisana na osnovu arhivske građe kao primarnog historijskog izvora, novina i drugih historijskih izvora, a pravilno je korištena i najnovija historiografska literatura. Detaljnom analizom i vjernim prikazom sudionika i događaja, neprekinutim

praćenjem tokova, autor izvodi nepristrasne zaključke i donosi utemeljene sudove. Prof. Kožar nije zapao u zamku politikanskih i nenaučnih interpretacija, niti radikalističkih revizija, što se nerijetko događa na širem eks jugoslavenskom prostoru, već događaje i pojave o kojima piše vidi očima vremena u kojem su se oni zbivali. Kao iskusan metodolog koristio se historijskom leksikom i, dominantno, analitičko-sintetičkim metodom, a u podnožnim napomenama dosljedno navodi korištene izvore i literaturu. Po potrebi daje i šira objašnjenja, sve u funkciji boljeg razumijevanja teksta.

Na osnovu naprijed izloženog očito da je autor uložio trud u istraživanje, kako podataka iz neobjavljene i objavljene arhivske građe, tako i izabrane literature i napravio vrijedno djelo. Bogatstvo podataka u knjizi, koje je autor prezentirao jasnim i preglednim stilom i jezikom, svakako je preporučuju za čitanje naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti.

Dr. sc. Senaid HADŽIĆ, redovni profesor
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do sredine 20. stoljeća, biografski i bibliografski podaci,* knjiga 1, Mostar 2019, 237 str.
***Osmanisti Bosne i Hercegovine do početka 21. stoljeća, biografski i bibliografski podaci,* knjiga 2, Mostar 2020, 469 str.**[1]

U historiografiji Bosne i Hercegovine osmanski period zauzima posebno, veliko i značajno mjesto. Razlog leži u činjenici što u milenijskome postojanju Bosne skoro pet stoljeća se odnosi na osmansko doba. Direktno, ovaj dio prošlosti naše zemlje obuhvaća vrijeme od srednjovjekovnog pada Kraljevine Bosne pod sultanovu vlast 1463. pa sve do Berlinskoga kongresa 1878. godine. Također, ovome dijelu indirektno pripada i doba od prvih akindžijskih upada na srednjovjekovnu bosansku državu, tj. od 1386. godine pa sve do dolaska sultana Mehmeda II Fatiha sa glavnim vojnim snagama navedene 1463. godine. To znači dodatnih još 77 godina. Ovome se može dodati još 30 godina koliko je nominalno bila sultanova vlast poslije austro–ugarske okupacije Bosne i Hercegovine, odnosno vrijeme od austro–ugarske okupacije do aneksije 1908. godine. Na osnovu navedenoga možemo kazati da je osmanska vlast direktno i indirektno na ovim prostorima bila ukupno 522 godine. U toku 415–godišnje osmanske vladavine na prostorima Bosne i Hercegovine (1463.-1878), te dijelovima susjednih zemalja koji su duže ili kraće vrijeme bili u sastavu Bosanskoga ejaleta, kako navodi dr. Safvet – beg Bašagić, bilo je po njemu ukupno 264 namjesnika. Istina, on je u ovaj broj uvrstio i 32 bosanskih sandžakbegova, prije nego je Bosna 1580. godine postala posebna osmanska pokrajina, poznatija pod imenom Bosanski ejalet. To znači da je položaj bosanskih valija obavljalo ukupno 232 ličnosti. Mnoge od njih historija pamti kao sposobne, vrijedne i dobronamjerne predstavnike Visoke Porte iz Istanbula, ali je nemali broj i onih koji su zbog svoje gramzivosti, nesposobnosti i nedobronamjernosti bili opozvani i prije isteka mandata bijegom iz ove pokrajine spašavali svoje živote ili su smrt našli u samoj Bosni. O svima njima sa više ili

[1] Izdavač knjige 1 i 2 je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, jedna od rijetkih institucija u Bosni i Hercegovini koja je prepoznala potrebu za publikovanjem ove vrste sadržaja. Recenzenti su dr. sc. Sedad Bešlija i dr. sc. Faruk Taslidža.

manje podataka pisao je Salih Sidki Hadžihuseinović, poznatiji pod nadimkom Muvekkit u svom djelu *«Tarih – i Bosna* (Povijest Bosne)«. Također i u radovima pojedinih historičara osmanista i orijentalista u kontekstu njihovih radova spominju se pojedini istaknutiji bosanski beglerbegovi i vrijeme koje su proveli u Bosni sa svim njihovim dobrim i lošim osobinama.

Drugi je razlog posebnosti osmanskog perioda u historiji Bosne značajna historiografija ovoga razdoblja. Naime, najistaknutiji orijentalisti, historičari osmanskoga perioda i naučnici iz drugih nauka u svojim istraživanjima bavili su se i ovim historijskim periodom naše zemlje. Uostalom, o tome nam govori bogata i raznovrsna stručna literatura. Brojne studije, radovi i prilozi koje su svojevremeno napisali Safvet–beg Bašagić, Vladimir Prelog, šejh Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, Hamdija Kreševljaković, Vladislav Skarić, Nedim Filipović, Branislav Đurđev, Hamid Hadžibegić, Adem Handžić, Hazim Šabanović, Ešref Kovačević, Avdo Sućeska, pa sve do savremenika, Enesa Pelidije, Ahmeda Aličića, Galiba Šljive, ne samo bosanskohercegovačka, nego i šira javnost pomogli su da se upozna sa prošlosti Bosne osmanskoga perioda. Svi navedeni zajedno su, svojim istraživanjima, objektivnim/realnim pisanjem o historijskim događajima, mjestima i ličnostima, doprinijeli da bosanskohercegovačka historiografija osmanskoga perioda još od prvih godina 20. stoljeća počinje zauzimati značajno mjesto u široj južnoslavenskoj, pa i historiografiji zemalja jugoistočne Evrope.

Ako naprijed navedene činjenice uvažimo, a trebalo bi, onda se nameće praktično, ali i logično pitanje: Koliko poznajemo historičare istraživače, osmaniste, orijentaliste koji su većinu svog života posvetili istraživanju i objavljivanju/publikovanju radova koji osvjetljavaju historiju Bosne i Hercegovine osmanskog perioda. Šta znamo o njihovom životnom putu, njihovoj porodici, školovanju, sredini iz koje su dolazili, poteškoćama, dilemama, i preprekama na koje su nailazili tokom svoga naučno-istraživačkoga rada? Do nedavno naša saznanja o njima bila su skromna, fragmentarna i, uglavnom, nedovoljna.

No, u posljednje vrijeme i to se promijenilo zahvaljujući objavljenim knjigama, koje ovdje prikazujemo/predstavljamo, uvaženog emeritusa prof. dr. Enesa Pelidije. Naime, uža naučna, stručna javnost i šira čitalačka publika u prilici je da na jednom mjestu/objedinjeno može pronaći provjerene/objektivne/realne činjenice o historičarima - osmanistima, orijentalistima, kao što su: osnovni biografski podaci, podaci o njihovom naučnom/pedagoškom i životnom putu, o ličnostima koje su imale utjecaja na njihov životni put i naučnu

djelatnost, o njihovim prijateljima i kolegama, o njihovim radovima objavljenim bilo kao posebne publikacije ili kao studije, članci, prilozi, osvrti, prikazi, in memoriam, rasprave koji se nalaze u brojnim stručnim i naučnim časopisima, zbornicima radova, štampi/novinama i slično. Osim navedenoga, vrlo značajni su i podaci o prijevodima pojedinih orijentalista, referati podneseni na naučnim skupovima, priređenim knjigama, te njihov sveukupni doprinos bosanskohercegovačkoj historijskoj nauci.

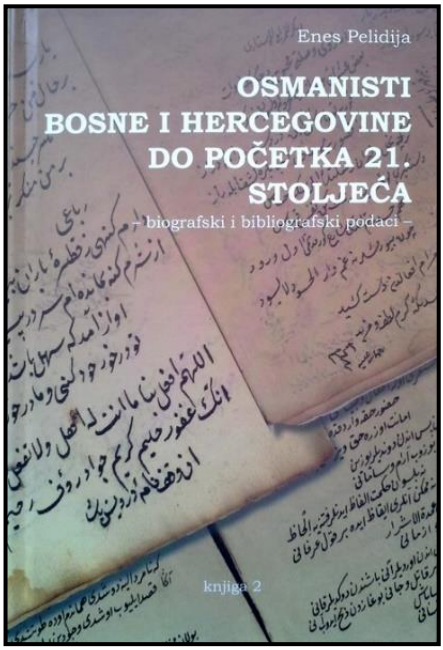

Riječ je o jedinstvenom projektu „Osmanisti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću“ koji je podijeljen u dvije knjige. Knjiga jedan donosi/sadrži podatke o bosansko-hercegovačkim historičarima - osmanistima/orijentalistima koji su djelovali krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća.[2] O njima autor piše u prvom poglavlju „O bosanskohercegovačkim historičarima-osmanistima i njihovim djelima do početka 20. stoljeća“,[3] te u drugom poglavlju „O poznatim bosanskohercegovačkim osmanistima prve polovine 20. stoljeća (1900-

[2] Osim dva glavna poglavlja prva knjiga je sadržajno obogaćena Predgovorom, Rječnikom termina, Izvorima i literaturom, Indeksom ličnih imena i Indeksom geografskih pojmova.

[3] Podaci se odnose na slijedeće historičare-osmaniste, pisce ljetopisa i hronika: Derviš Jakub-paša, Nesuh Matrakčija, Ali-dede Bošnjak, Muhamed Nerkesi, Hasan Kjafija Pruščak, Jusuf Livnjak, Abdal Veli, Husein Bošnjak-Kodža Muerrih, Ibrahim Alajbegović-Pečevija, Mehmed Halifa Bošnjak, Mustafa Bošnjak Muhlisi, Husein Muzaferija, Mustafa Užičanin-Zari, Ali-beg Pašić-Vusleti, Mustafa Pruščak, Ibrahim Opijač, Mustafa Huremi, Fevzi Mostarac, Ali-paša Varvari, Ahmed Hadžinesimović-Pruščak, Omer Novljanin, Mula Mustafa Bašeskija, Mustafa Firakija, Ahmed Zekić-Vehbi, fra Stjepan Margitić, fra Nikola Lašvanin, fra Bono Benić, biskup Marijan Bogdanović, fra Stjepan Marijanović, fra Filip Lastrić, fra Mate Mikić, Muhamed Hamdi Skejo Prozorac-Bošnjak, Salih Sidki Ćehajić-Mahmudkadić, Muhamed Enveri Kadić, Muhamed Emin Isević, fra Ivan Frano Jukić, fra Antun Knežević, fra Anđeo Šunjić, fra Jakov Baltić, Staka Skenderova, Husein Bračković, Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina i Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkit. Osim podataka o navedenima, za istraživače su značajne i činjenice koje govore o gotovo svim svjetskim centrima i gradovima u kojima se nalaze historijski arhivi koji čuvaju izvori prvoga reda značajne za izučavanje historije Bosne i Hercegovine u doba osmanske vladavine.

1945)".[4] Druga knjiga nudi podatke o 25 bosanskohercegovčkih historičara - osmanista iz druge polovine 20. stoljeća.[5] Ako je suditi po najavama samog autora za očekivati je u dogledno vrijeme i treću knjigu. To je nagovijestio emeritus Pelidija u Predgovoru druge knjige gdje ističe slijedeće „U prvim dvjema knjigama nisam mogao obuhvatiti i druge zaslužne osmaniste, ali planiram da pišem i III. knjigu o historičarima – osmanistima koji su u jednom dijelo svojih radova pisali i o osmanskom periodu Bosne i Hercegovine". Mi mu možemo poželjeti samo dobro zdravlje.

Na osnovu naprijed navedenoga može se konstatirati da su u dva toma ponuđeni provjereni, na izvorima i relevantnoj literaturi zasnovani, veoma značajani podaci/činjenice o historičarima-osmanistima/orijentalistima koji mogu biti od koristi istraživačima za izučavanje historije Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću. Svakako da su podaci od pomoći prilikom istraživanja određenih pitanja pravnog, ekonomskog, političkog, kulturnog i svakog drugog položaja naše države i njenog stanovništva u vrijeme osmanske vladavine. Ponuđeni podaci su posebno značajni i dragocjeni za mlade istraživače, studente dodiplomskog, poslijediplomskog i doktorskog studija ne samo u Bosni i Hercegovini nego i šire.

[4] Podaci se odnose na: Safvet-bega Bašagića, Milana Preloga, Sejfudina Kemuru, Vladimira Ćorovića, Ćiru Truhelku, Julijana Jelinića, Muhameda Enveri Kadića, Rizu Muderizovića, Vladislava Skarića, Fehima Spahu i Mehmeda Handžića.

[5] Riječ je o: Hamdiji Kreševljakoviću, Hazimu Šabanoviću, Osmanu Asaf Sokoloviću, Tajibu M. Okiću, Mehmedu Mujezinoviću, Aliji Bejtiću, Saidu M. Traljiću, Vanču Boškovu, Nedimu Filipoviću, Muhamedu Hadžijahiću, Hamidu Hadžibegiću, Vasi Čubriloviću, Branislavu Đurđevu, Fehimu Dž. Spahi, Radovanu Samardžiću, Ismetu Kasumoviću, Ešrefu Kovačeviću, Ademu Handžiću, Avdi Sućeski, Smailu Baliću, Hivziji Hasandediću, Milanu Vasiću, Salihu Traki, Dušanki Bojanić i Ahmedu S. Aličiću.

Mr. sc. Esaf LEVIĆ, arhivski savjetnik
Služba za arhiv Brčko distrikta
Bosne i Hercegovine

IZLOŽBA DOKUMENATA „BRČKO U OSMANLIJSKIM SPISIMA“ BRČKO, 10. MARTA 2021.

Povodom obilježavanja 21. godišnjice uspostave Brčko distrikta Bosne i Hercegovine 10. marta 2021. godine u Galerijskom prostoru Vijećnice u Brčkom za javnost je otvorena izložba arhivskih dokumenata pod nazivom „*Brčko u osmanlijskim spisima*“. Izložba je nastala kao rezultat saradnje Službe za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Instituta Yunus Emre iz Sarajeva i Arhiva Predsjedništva Republike Turske.

Prilikom otvaranja izložbe, prvi se prisutnima obratio gosp. Ćazim Suljević, šef Službe za arhiv, koji je govorio o uspostavljenoj saradnji, mogućnostima i perspektivama njenog razvoja i radu na razmjeni znanja i iskustava na polju unaprijeđenja zaštite i prezentacije kulturnog naslijeđa, kao i toku izrade izložbe. Posebno je istakao slijedeće: „Za Brčko je ovo veliki značaj i ovo je prvi put u historiji Brčkog gdje se predstavljaju ovakvi dokumenti iz osmanskog perioda. Izložba je poklon Brčkom od strane Instituta Yunus Emre i Arhiva Predsjedništva Republike Turske i ona će ostati naše trajno vlasništvo. Također, mi smo već dobili i popis stanovništva Brčkog iz perioda 1850–1851. godine i vrlo brzo ćemo pristupiti prevođenju. Nadam se do kraja godine da će se brčanskoj i široj javnosti predstaviti i te vrijedne informacije i dokumenti“.

Zatim se prisutnima obratio Ersem Akbulut, zamjenik direktor Instituta Yunus Emre u Sarajevu, koji je izrazio zadovoljstvo uspostavljenom saradnjom, ističući želju i nadu da se ona u budućem vremenu još više učvrsti i jače razvija, posebno zahvaljujući Ambasadi Republike Turske u Sarajevu na podršci, te gosp. Esedu Kadriću, gradonačelniku Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, na iskazanom gostoprimstvu i podršci u realizaciji izložbe.

Prisutnima se obratila i Sekretar Ambasade Republike Turske u Bosni i Hercegovini Burcu Cura (Burdžu Džura), a u obraćanju je kazala da se nada da je ovo početak daljnjih i sveobuhvatnijih aktivnosti saradnje u Brčkom.

Posebno zapaženo je bilo obraćanje mr. sci. Kemala Nurkića, direktora JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tu-

zlanskog kantona, koji je detaljno i na lako shvatljiv način iznio stilske karakteristike različitih vrsta pisama korištenih u sastavljanju dokumenata koji su na izložbi predstavljeni, ističući da je lijepo pisanje bila jedna od najrazvijenijih vrsta umjetnosti u Osmanskom carstvu.

Izložbu je otvorenom proglasio gosp. Esed Kadrić, gradonačelnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, ističući nadu i uvjerenje da je ovo samo prvi u nizu koraka na razvoju saradnje između Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Republike Turske, posebno naglasivši rad na realizaciji već započetih projekata kao što su npr. izgradnja autoputa i druge infrastrukturne projekte.

Cjelokupan program otvaranja izložbe, kojem je uz predstavnike zakonodavne i izvršne vlasti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine prisustvovalo i mnogobrojno građanstvo, uspješno je vodila saradnica Službe za arhiv Nataša Marković, master ekonomije.

Sama izložba je obuhvatala 29 panoa na kojima su predstavljeni osmanski dokumenti koji se odnose na područje Brčkog, datirani u 17, 18. i 19. stoljeće, a čuvaju se u Arhivu Predsjedništva Republike Turske. Opis dokumenata dat je u pratećem katalogu, čiji je izdavač Institut Yunus Emre Sarajevo, u kojem su na 50 stranica, mimo dokumenata prikazanih na izložbi, obrađeni i oni koji se čuvaju u Službi za arhiv Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, a nastali su u periodu Osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom.

Detaljne i potpune informacije o periodu Osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom, te o Brčkom u tom vremenskom okviru, u Katalogu je donio Dr. Aladin Husić, iz Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, pod nazivom „*Neke napomene o osmanskim dokumentima o Brčkom*“. Svojim preciznim seciranjem prošlosti i prezentovanim činjenicama lagano nas je proveo kroz period od 1463. do 1878. godine, dajući nam u ruke veoma čitak tekst i razumljive informacije temeljene na arhivskoj građi, obogaćujući na taj način i naša znanja o prošlosti Brčkog.

Mnogo vrijednih informacija kroz Katalog nam je prezentovao i mr. sci. Kemal Nurkić, direktor JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, koji je pisao o kaligrafskim vještinama tovremenih pisara, pružajući nam dragocjene informacije o različitim stilovima pisanja koji su korišteni u Osmanskom carstvu, kao što su: Sulus *(Sülüs)*, Nesih, Rıka', Talik *(Ta'lik)*, Divani i dželi divani *(Divânî i celî divânî)*, Siyakat i Rık'a. U Zaključku je posebno istakao slijedeće: „U osmanskom raz-

doblju kaligrafska umjetnost dobila je na značaju zbog vrijednosti pisma u islamskoj kulturi, kao i zbog pisanog čuvanja prošlosti i njezinog prijenosa na buduće generacije. Posebno su osmanski kaligrafi, čija je kaligrafska umjetnost bila vrlo napredna u osmanskoj kulturi, obogatili spise sulusa, nasiha, rike, talika, divanija i siyakata, što je trajalo šest stoljeća. Ispitivanjem osmanskih arhivskih dokumenata hronološkim redoslijedom može se otkriti koja su od ovih pisama bila popularnija u kojem razdoblju, kako i kada su se mijenjala i gdje su se koristila. Hronološka analiza svakog od ovih spisa također pruža veliku pomoć istraživaču u datiranju nedatiranih dokumenata.“

Izložbu je otvorio gosp. Esed Kadrić, gradonačelnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

Katalog izložbe, u skladu sa praksom u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, štampan je na dva pisma i tri jezika. Cjelokupnu manifestaciju pratila je i delegacija Turske državne televizije – Dopisništvo za Bosnu i Hercegovinu, a riječi zahvalnosti su upućene i direktoru Turkishe airlines Sarajevo

gosp. Salihu Kansu-u. Izložba pripremljena povodom obilježavanja 21. godišnjice uspostave Brčko distrikta Bosne i Hercegovine ostala je otvorena za javnost do 26. marta 2021. godine.

III. IZ DRUŠTVA

UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“ TUZLA
Broj: 01-2-4/21.
Tuzla, 15. 01. 2021. godine

ZAPISNIK SA IZBORNE SKUPŠTINE UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“, TUZLA, ODRŽANE 15. 01. 2021. GODINE

Izborna skupština UG „Društva historičara“ Tuzla, koje djeluje na području Tuzlanskog kantona, održana je 15. 01. 2021. godine u Dramar centru (velika sala) u Tuzli, sa početkom u 10,30 sati.

Skupštinu je otvorio i njenim radom rukovodio Mihad Sakić, predsjednik. Konstatirao je da Skupština ima forum za rad, i predložio dnevni red kakav je u pisanoj formi, uz radne materijale, ranije dostavljen na mail adrese članova Društva. Ovi materijali, kao i materijal za treću tačku dnevnog reda je printan i podijeljen svim učesnicima prije početka rada, tako da je za Skupštinu predložen sljedeći dnevni red:

1. Razmatranje i usvajanje Izvještaja o radu Društva u 2020. godini,
2. Razmatranje i usvajanje Programa rada Društva u 2021. godinu,
3. Izbor organa i radnih tijela Društva,
4. Tekuća pitanja.

Predloženi dnevni red predsjedavajući je dao na glasanje, a prisutni jednoglasno usvojili (Poziv za Izbornu skupštinu sa dnevnim redom vidjeti u *Prilogu 1*).

Ad. 1. O prijedlogu Izvještaja o radu Društva u 2020. godini, koji je prisutnima dostavljen uz poziv za Skupštinu, govorio je predsjedavajući Mihad Sakić. Po završetku izlaganja pozivao je predsjednika UO da prisutnima pruži dodatna pojašnjenja, što je on i uradio. Između ostaloga predsjednik je prisutne informirao o finansijskim sredstvima (prihodima i rashodima), naglasivši da Društvo 2020. godine nije finansijski podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, jer je uslijed pandemije raspisani javni poziv poništen, pa se nisu mogle provesti sve planirane aktivnosti. U diskusiji je učestvovalo nekoliko prisutnih članova, a prisutnima su prenijeti stavovi odsutnih članova dostavljeni mailom, koji se tiču njihove saglasnosti da se prihvati Izvještaj. Svi diskutanti bili su saglasni u tome da je Društvo ostvarilo značajne aktivnosti u toku 2020. godine, ističući posebno realizaciju poslova na pripremi i izdanju

Zbornika radova sa naučnog skupa o historiji Tuzle, kao i studije *Historija Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću, Studije i članci, Knjiga druga,* autora Azema Kožara. Potom je predsjedavajući dao prijedlog Izvještaja na glasanje. Isti je jednoglasno usvojen (Izvještaj u **Prilogu 2**).

Ad. 2. O prijedlogu Programa rada Društva u 2021. godini, koji je također u pisanoj formi dostavljen prisutnima, u raspravi je učestvovalo više članova koji su dali više prijedloga za određene uglavnom manje dopune. Svi prijedlozi su dodatno proučeni i ugrađeni u konačan tekst Programa rada, koji je jednoglasno usvojen (Program rada u **Prilogu 3**).

Ad. 3. Predsjedavajući je pozvao prisutne da se o prijedlogu za izbor organa (Skupštine i Upravnog odbora) i radnih tijela koji je predložio UO Društva, uzimajući u obzir stanje u kojem se društvo nalazi u uslovima pandemije. Objasnio je da je UO zauzeo stajalište da se u odnosu na postojeće izborno stanje izvrše samo neophodne promjene, tamo gdje pojedinci nisu pokazali interes za rad u Društvu ili su iz nekih razloga spriječeni da u njemu aktivno učestvuju.

1. U Skupštinu društva su predloženi: Mihad Sakić, predsjednik, Hasan Ibrišević, zamj. predsjednika, Salkan Užičanin, zamj. predsjednika, Esaf Lević, zamj. predsjednika i Ivana Andrić, sekretar.

2. U Upravni odbor: Azem Kožar, predsjednik, Galib Šljivo, zamjenik predsjednika, Muhamed Husejnović, zamjenik predsjednika, Mihad Sakić, zamjenik predsjednika i Zenita Jaganjac, sekretar.

3. U Nadzorni odbor: Salkan Užičanin, predsjednik, Ibrahim Husić, član i Alija Hujdur, član.

4. Stalna radna tijela:

- Odbor za nauku: Muhamed Husejnović, predsjednik, Nikola Čiča, član, Ćerim Rastoder, član, Rajmon Imširović, član i Senad Hujdurović, član.
- Odbor za nastavu: Mersed Šljivić, predsjednik, Fikret Jahić, član, Marko Matolić, član, Damir Šadić, član i Elmir Tukić, član.

Predsjedavajući je pročitao prijedlog sastava organa i radnih tijela i otvorio diskusiju. Osim nekoliko pitanja nije bilo diskusije, pa je predsjedavajući zaključio raspravu i pozvao prisutne da se dizanjem ruke izjasne o ovom prijedlogu. Svi su, jednoglasno, podržali dostavljeni prijedlog, pa je predsjedavajući konstatovao da je prijedlog u cjelosti prihvaćen. Čestitao je izabranima i pozvao na proaktivno djelovanje kako organa tako i radnih tijela.

Zaključeno je da se Zapisnik o radu Skupštine, te Izvještaj o radu u 2020. i Program rada Društva u 2021. godini objave u *Saznanjima* br. 9 koji je u pripremi.

Ad. 4. Pod tekućim pitanjima bilo je riječi o potrebi omasovljenja Društva, apliciranja na sve javne pozive za sredstva, prikupljanju članarine i donacija, kao i o drugim pitanjima od značaja za rad Društva. Insistirano je na saradnji sa Pedagoškim zavodom, o potrebi da se izbjegava bilo kakva politička ili druga konotacija u djelovanju i naglašeno da se Društvo isključivo predstavlja kao stručna asocijacija slobodno udruženih historičara i drugih građana koji prihvataju Statut Društva. Prisutni su obaviješteni da je veliki broj članova opravdao svoje odsustvo sa Skupštine i poslao mailom svoju saglasnost na prijedlog Izvještaja o radu i Programa rada koji su im dostavljeni mailom.

Skupština je završila rad u 12, 30 sati.

Priloga 3: Poziv za Skupštinu, Izvještaj o radu i Program rada.

Zapisnik sačinila,
MA Zenita Fazlić- Jaganjac

Predsjedavao,
Mihad Sakić, prof.

Prilog 1

UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“ TUZLA
Broj: 01-2-1/21.
Tuzla, 08. 01. 2021. godine
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

U skladu sa odredbama Statuta Udruženja građana „Društvo historičara“ Tuzla (čl. 19–22)

S A Z I V A M O

IZBORNU SKUPŠTINU „DRUŠTVA HISTORIČARA“ TUZLA DANA, 15. 01. 2021. GODINE (DRAMAR CENTAR TUZLA – VELIKA SALA) SA POČETKOM U 10,30 SATI.

DNEVNI RED:

1. Razmatranje i usvajanje Izvještaja o radu Društva u 2020. godini,
2. Razmatranje i usvajanje Programa rada Društva u 2021. godini,
3. Izbor organa i radnih tijela Društva.
4. Tekuća pitanja.

U prilogu dostavljamo radne materijale pod tačkama 1 i 2. Materijale pod tačkom 3 prisutni će dobiti na početku rada Skupštine.

Upravni odbor

Prilog 2

UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“ TUZLA
Broj: 01-2- 2/21.
TUZLA, 15. 01. 2021. godine

IZVJEŠTAJ O RADU U TOKU 2020. GODINE

Društvo historičara Tuzla u toku 2020. godine djelovalo je u skladu s Programom rada za 2020. godinu, usvojenim na Skupštini Društva održanoj 07. 12. 2019. godine. Među najznačajnijim aktivnostima izdvajamo:

- priprema i predaja Godišnjeg finansijskog izvještaja o radu Društva u 2019. godini,

- okončanje poslova na pripremi i štampanju Zbornika radova sa naučnog skupa „Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti“, Tuzla, 2020, 254 str.

- priprema aplikacija na Javni poziv Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku koje konstantno podržava rad Društva. Međutim, objavljeni javni poziv je poništen uslijed stanja nastalog pojavom pandemije,

- priprema aplikacija na Javni poziv Federalnog ministarstva za kulturu i sport za više izdavačkih projekata,

- priprema Naučnog skupa “ Historija Tuzle – stanje izvora i literature“. Urađen je projekat koji je sa ostalom traženom dokumentacijom prijavljen na javni poziv Ministarstva za kulturu, sport i mlade Tuzlanskog kantona krajem oktobra 2020. Međutim, Ministarstvo isti nije prihvatilo, pod izgovorom da ne spada u kulturne manifestacije u skladu s Odlukom Ministarstva, te uslijed toga ni naučni skup nije održan,

- priprema i dostava aplikacije na Javni poziv za sufinansiranje projekata izdavačke djelatnosti Fondacije za izdavaštvo, i to: za podršku štampanju studije „Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću. Studije i članci. Knjiga druga“, autora prof. dr. Azema Kožara, Tuzla, 2020, 533 str. čiji je Društvo jedan od izdavača, te podršku za promociju izdanja Društva (i Akademije društveno-humanističkih nauka) u 2019. godini: studije „Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)“, autora dr. sc. Salkana Užičanina, Tuzla, 2019, 582 str. i Zbornika radova sa naučnog skupa „ Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“,

Tuzla, 2019, 378 str. (koji je putem pošte dostavljen autorima priloga). Odobrena sredstva, u iznosu od svega 500,00 KM, nisu uplaćena uslijed poteškoća izazvanih pandemijom, tako da ni promocije nisu izvršene u toku 2020. godine,

- učešće predstavnika Društva na više naučnih skupova u zemlji i inostranstvu, kao i u pripremi više članaka i prikaza u časopisima (bez finansijske potpore od strane Društva),

- organizacija i rad organa Društva: Upravnog odbora, Nadzornog odbora, Redakcije časopisa „Saznanja“ i dr.,

- održan je sastanak Nadzornog odbora Društva na kojem je prihvaćen Izvještaj o finansijskom poslovanju Društva u 2020. godini,

- održana Izborna skupština Društva koja je prihvatila Izvještaj o radu za 2020. i donijela Program rada za 2021. godinu, te izvršila izbor organa i radnih tijela u naredne četiri godine – 2021-2024. godina,

- različite aktivnosti predsjednika i članova Upravnog odbora na obezbjeđenju sredstava za rad Društva,

- aktivnosti na učlanjenju novih članova Društva i na naplati članarine,

- saradnja s drugim društvima i institucijama u zemlji i inostranstvu, s Akademijom društveno-humanističkih nauka Tuzla, Odborom za historiju ANU BiH, Instututom za historiju Sarajevo i dr.,

- korespodencija sa članstvom i institucijama Grada Tuzle, te Vlade i Ministarstva za kulturu, sport i mlade TK,

- saradnja sa kantonalnim i općinskim odborima kulturno-prosvjetnih društava „Preporod“, „Napredak“ i Prosveta“,

- urađeni su i mnogi drugi tekući poslovi od značaja za bolje funkcioniranje Društva (korespodencija sa računovodstvenim servisom ELECO Tuzla, procedure oko promjene sjedišta/adrese Društva i dr.).

* * *

Upoređujući Program rada za 2020, tj. planirane zadatke i naprijed naznačenu realizaciju, može se zaključiti da su ostvarene značajne aktivnosti, ali da nisu realizirana sva programska opredjeljenja. Razlozi za to su ove godine prije svih pojava i trajanje epidemije Covid – 19, a što se odrazilo na potpore finansijske prirode od strane entitetskih i kantonalnih organa. Tome su također doprinijele i nedovoljne aktivnosi pojedinih članova Društva. Međutim, sve u

svemu, s obzirom na naznačene i druge poteškoće, u toku 2020. godine postignuti su zapaženi rezultati u radu Društva: realizirana su dva naznačena izdavačka projekta uglavnom pomoću finansijske potpore Društvu ponajviše na osnovu odgovarajućih aplikacija na javne pozive i dr. Značajan doprinos u tome imala je plodna saradnja sa Akademijom društveno-humanističkih nauka Tuzla.

Upravni odbor

UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“ TUZLA
Broj: 01-2-3/21.
Tuzla, 15. 01. 2021. godine
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

PROGRAM RADA U 2021. GODINI

Program rada Društva u 2021. godini temelji se na programskim ciljevima utvrđenim odredbama Statuta, opredjeljenjima iz dugoročnog programa rada, na iskustvima stečenim u toku 18-godišnjeg djelovanja i dr. Društvo će u 2021. godini raditi na sljedećim sadržajima:

– blagovremeno sačiniti i predati Godišnji izvještaj o radu Društva u 2020. godini,

– ažurirati aktivnosti na omasovljenju Društva prijemom novih članova,

– ažurirati uplatu članarine za 2020. i 2021. godinu kod postojećeg članstva,

– organizirati seminar(e) o stanju nastave i stanju historijskog znanja na području TK (nosioci aktivnosti: Odbor za nastavu u saradnji sa Pedagoškim zavodom Tuzla, sa Odborom za historiju ANU BiH, te sa entitetskim i kantonalnim društvima),

– organizirati seminar za nastavnike historije posvećen izmjenama nastavnog plana i programa iz historije (nosilac poslova Odbor za nastavu),

– organizirati bar jedan naučni skup kao i druge skupove u vezi sa Projektima Društva, među kojima: "Tradicijska kultura Tuzle i njene okoline"; zatim „Bibliografija objavljenih izvora o temi „Bosna i Hercegovina u UN-u - prva četvrt stoljeća (1992-2017)", te “Historija Tuzle – stanje izvora i literature“. (nosioci poslova: Odbor za nauku i UO Društva),

– organizirati javne tribine i okrugle stolove u povodu Dana prijema Bosne i Hercegovine u UN, Dana nezavisnosti i Dana državnosti Bosne i Hercegovine (nosilac poslova Odbor za nauku),

– organizirati promociju izdanja Društva iz 2019. i 2020. godine,

– izvršiti pripreme na štampanju *Zbornika radova* sa naučnog skupa koji bude realiziran, te organizirati promociju istog, (nosilac poslova UO, Odbor za nauku i Redakcioni odbor *Zbornika*),

– izvršiti pripreme, okončati štampanje i promovirati časopis „Saznanja“, br. 9 za 2021. godinu (nosilac aktivnosti UO, Odbor za nauku i Redakcija Časopisa),

– raditi na realizaciji aktivnosti u vezi s projektom „Historija Tuzle“, kao i na izradi novih projekata,

– pripremiti i usvojiti Poslovnik o radu Upravnog odbora i Poslovnik o radu Skupštine Društva (nosilac poslova UO Društva),

– pripremiti i održati redovnu Godišnju skupštinu Društva (usvojiti Izvještaj o radu Društva za 2021. godinu, Program rada za 2022. i drugo u skladu sa Statutom Društva), (nosilac poslova UO Društva),

– obaviti i druge poslove od značaja za uspješno funkcioniranje Društva (iznaći mogućnosti za finansiranje sadržaja aktivnosti Društva, ostvariti učešće na skupovima historičara u zemlji i inostranstvu, ostvariti saradnju s *Preporodom, Napretkom, Prosvetom, Akademijom društveno-humanističkih nauka Tuzla* kao i drugim udruženjima s područja TK i šire, s institucijama obrazovanja, kulture i nauke, te Odborom za historiju ANU BiH. Ostvariti korespodenciju s organima vlasti svih nivoa i računovodstveno- knjigovodstvenim poslovima i dr.).

Finansijska sredstva za realizaciju programskih sadržaja Društvo će osigurati putem aplikacija na javne pozive koje raspisuje Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Federalno ministarstvo kulture, Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, Fondacija za bibliotečku djelatnost Sarajevo, Ministarstvo kulture, mladih i sporta TK, Grad Tuzla i dr., od donacija, članarine i drugih izvora.

Upravni odbor

PROMOCIJE IZDANJA „DRUŠTVA HISTORIČARA“ TUZLA IZ 2019. I 2020. GODINE*

1. Promocije izdanja iz 2019. godine

Prva promocija izdanja Društva historičara Tuzla, izdatih u toku 2019. godine izvršena je na početku Naučnog skupa „Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti“, održanom 7. 12. 2019. godine u Dramar centru u Tuzli.

Promotor *Zbornika radova sa Naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive“*, Tuzla, 2019, 378 str. bio je dr sc. Salkan Užičanin. Cjelovit tekst promotora objavljen je u *Zborniku radova „Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti“*, Tuzla, 2020, na str. 19 i 20. Ovdje donosimo samo njegov kraći izvod. Između ostaloga, Užičanin je u tekstu naveo sljedeće: „Osamdeset pet godina života i više od pet decenija intenzivnog stvaralačkog rada, koji je u međuvremenu postao još znatno bogatiji, bili su dovoljan povod da Društvo, u saradnji sa novoosnovanom akademijom društveno-humanističkih nauka Tuzla, organizira novi naučni skup posvećen ovom uglednom naučniku. Želim da podsjetim da je akademik Galib Šljivo neobična pojava u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Njegov naučni opus od preko dvadeset monografija i na desetine studija i članaka iz historije Bosne i Hercegovine 19. stoljeća, nemjerljiv je doprinos historijskoj nauci. Od ogromnog značaja je i njegov pedagoški doprinos razvoju bosanskohercegovačkog društva. Ukupni stvaralački rezultati akademika Šljive postepeno su prepoznavani u zemlji i okruženju, što je rezultiralo prestižnim naučnim i društvenim priznanjima, među kojima je i prijem za redovnog člana u dvije akademije nauka.“

Promociju studije autora Salkana Užičanina *NACIJA I TEROR. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929),* Tuzla, 2019, 582 str. izvršio je prof. dr. Azem Kožar, koji je u izlaganju, između ostaloga, istakao: “Osim aktuelnih političkih stranaka u kreiranju društveno-političkog života Kraljevine SHS (kao i Bosne i Hercegovine) u prvoj etapi njenog postojanja (1921-1929), važnu ulogu imale su i nacionalističke desničar-

* Suizdavač svih izdanja je Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla.

ske organizacije i pokreti, među kojima su najznačajnije: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Hrvatska nacionalna omladina (Hanao), Srpska nacionalna omladina (Srnao) i Muslimanska nacionalna omladina (Munao). One su predstavljale pravi izraz ekstremnog nacional-šovinizma na državnoj političkoj sceni i bile u funkciji ostvarenja političkih ciljeva pojedinih centara moći, koje su svojim ideologijama i terorističkim djelovanjem produbljivale nacionalne suprotnosti i širile nepovjerenje među jugoslovenskim narodima". O knjizi je ukratko govorio i autor dr. sc. Salkan Užičanin.

U toku 2019. i 2020. Društvo je apliciralo na javne pozive koje je raspisala Fondacija za izdavaštvo Sarajevo, i oba puta dobilo određena (simbolična) sredstva za promociju svojih izdanja. Nakon njihove realizacije (u skladu sa ugovorima) dostavilo je odgovarajuće izvještaje o namjenskom utrošku sredstava. Za promociju izdanja iz 2020. Društvo je također dobilo sredstva od Grada Tuzla, što je i realizirano u skladu s posebnim ugovorom.

U skladu s odobrenim sredstvima i potpisanim ugovorima Društvo je (u saradnji sa Akademijom društveno-humanističkih mauka Tuzla), u toku 2020. godine izvršilo više promocija izdanja iz 2019. i iz 2020. godine.

Izdanja Društva iz 2019. godine promovisana su 19. 06. 2021. godine u Tuzli (Dramar centar od 10 sati), a u istoj su učestvovali: Azem Kožar, Galib

Šljivo, Salkan Užičanin i Enes Kujundžić. Ulogu moderiratora imao je Mihad Sakić.

Promovirajući knjigu „Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)“, Tuzla, 2019, 582 str, autora dr. sc. Salkana Užičanina, promotor prof. dr. Azem Kožar je između ostaloga istakao: “Ova knjiga je očiti primjer kako se predanim radom može dati naučni doprinos na istraživanju važnih tema koje su decenijama marginalizirane od strane vladajućih struktura prve i druge Jugoslavije. Ona je također potvrda da naučnu istinu mogu dosegnuti samo školovani historičari, kakav je dr. sc. Salkan Užičanin, najbolji student Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Historijsku istinu je oblikovao sveobuhvatnim arhivističkim istraživanjima, arhivistički obrađenih ali i neobrađenih fondova, sakupljajući iz te fragmentarno sačuvane dokumentacije kockice historijske istine. Da ih do kraja izanalizira, a potom i sintetizira pomogli su mu i podaci iz onovremene štampe, te i ono malo fragmentarnog historiografskog štiva koje je objavljeno u vidu kraćih priloga. Kada je sve te podatke iz izvora i literature autor doveo u međusobnu vezu, uz pomoć instrumenata historijske analize a potom i sinteze, došao je do odgovarajuće ekspozicije koja čini krupan doprinos naučnim saznanjima o djelovanju nacionalističkih organizacija u vrijeme postojanja Kraljevine SHS. U historijski nezavršenim i stalno atakujućim projektima o sudbini Bosne i Hercegovine, naučna spoznaja djelovanja nacionalističkih organizacija u istraživanom razdoblju, realna je osnova za pravilno promišljanje o velikodržavnim projektima koji rade o glavi državi Bosni i Hercegovini, a koji ni do danas nisu poraženi. Tako nam historija uistinu postaje učiteljica života. Čestitam autoru na ovom izuzetno historiografski utemeljenom naučnom djelu, i naravno zahvaljujem mu se što je za izdavača izabrao baš Društvo historičara Tuzla.“

O knjizi je govorio i autor dr. sc. Salkan Užičanin. Osvrnuo se na poteškoće na koje je nailazio u istraživanjima, posebno na nedostatak izvorne arhivske građe. To mu je, naglasio je, otežavalo spoznaju naučne istine, jer je sve ono što je donijela onovremena štampa itekako ideologizirano vladajućim ideologijama. Zahvalio se arhivistima i bibliotekarima koji su imali razumijevanja za njegove istraživačke zahtjeve, kao i recenzentima i drugim saradnicima koji su dali doprinos u nastanku ove knjige.

O Zborniku radova sa Naučnog skupa „Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika, prof. dr. Galiba Šljive“, Tuzla, 2019, 378 str., govorio je dr. sc. Salkan Užičanin. Između ostaloga, Užičanin je istakao: “Zbornik je koncipiran u četiri poglavlja. Prvo poglavlje je uvodno izlaganje prof. dr. Azema Kožara, ispred organizatora skupa. U Drugom poglavlju, koje je ujedno i glavni dio zbornika, objavljeno je 13 priloga autora iz Bosne i Hercegovine (Enesa Pelidije, Senaida Hadžića, Omera Hamzića, Azema Kožara, Salkana Užičanina, Edina Mutapčića, Kemala Nurkića, Safeta Bandžovića, Galiba Šljive, Muhameda Husejnovića i Enesa Kujundžića), Hrvatske (Ivana Blate), Srbije (Nikole Samardžića) i Makedonije (Zejćira Ramčilovića). Šest radova odnosi se na osvjetljavanje naučnog doprinosa akademika Šljive bosansko-hercegovačkoj historiji 19. stoljeća. U ostalih sedam priloga autori su iznijeli svoja stajališta o određenim pitanjima iz prošlosti Bosne i Hercegovine i šire.” (...)

“Treće posebno poglavlje Zbornika posvećeno je prikazima nekih autora akademikovih monografija, koji su sukcesivno objavljivani u naučnim časopisima. Između ostalih redakcija je izabrala prikaze Miomira Dašića, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*, Radovana Samardžića, *Bosna i Hercegovina 1849-1853,* Seada Selimovića, *Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran,* Azema Kožara*, Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću,* Enesa Pelidije, *Bosna i Hercegovina 1861-1869,* Esafa Levića, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača* i Senaida Hadžića, *Bosna i Hercegovina 1869-1878. godine*.”

Užičanin je posebno ukazao na bogatu bibliografiju radova akademika Šljive koja je objavljena u posebnom – četvrtom poglavlju. Na kraju je čestitao izdavačima, autorima i uredniku "na ovom izdavačkom poduhvatu", akademiku Šljivi poželio dobro zdravlje, a naučnoj, stručnoj i široj čitalačkoj javnosti preporučio da pročitaju ovaj Zbornik radova.

Zamoljen od strane moderatora Mihada Sakića da se u povodu promocije Zbornika radova obrati prisutnima, akademik Galib Šljivo je uktratko ukazao na svu složenost naučnog rada, posebno kada se to radi iz provincije (Brezovo Polje, Orašje i sl.), daleko od istraživačkih centara: arhiva, muzeja, biblioteka. Posebno je ukazao na okolnosti u kojema je istraživao, vrlo često i iz arhivistički nesređenih fondova, direktno dokumenat po dokumenat, bilježeći u afišama izvode iz važnih dokumenata. Nije bilo mogućnosti ni da se dobiju kseroks kopije dokumenata, građa nije bila digitalizovana niti mikrofilmovana, tako da se praktično sve svodilo na direktan odnos istraživač-dokument. Pokazao je kako izgledaju ti ispisi iz dokumenata (afiše) koje je koristio u Bečkim arhivima. Zahvalio se kolegama koji su organizovali Naučni skup i potom autorizovali svoje priloge za Zbornik radova, kao i izdavačima, štampariji i drugim sudionicima u oblikovanju konačnog teksta Zbornika.

2. Promocije izdanja Društva iz 2020. godine

Izvršene su dvije promocije izdanja Društva iz 2020. godine, prva u Lukavcu 10. 07. 2021. i druga u Tuzli 18. 09. 2021. godine.

Promocija u Lukavcu izvršena je u prostorijama JU biblioteka Lukavac, 10. 07. 2021. godine od 11 sati. Promotori su bili: Salkan Užičanin, Enes Kujundžić i Azem Kožar.

Na promociji u Lukavcu o knjizi autora dr. sc. Azema Kožara, ***Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću, Studije i članci, Knjiga druga,*** Tuzla, 2020. str. 533, govorio je dr. sc. Salkan Užičanin, jedan od recenzenata, koji je tom prilikom između ostaloga izjavio: „Zahtjev izdavača (Društva historičara Tuzla i Akademije društveno-humanističkih nauka Tuzla) za recenziju rukopisa knjige „Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću (Studije i članci), Knjiga druga", Tuzla, 2020, obima 533 str. autora prof. ddr. Azema Kožara, prihvatio sam sa zadovoljstvom, kao i zahtjev da učestvujem u njenoj današnjoj promociji." (...)

„Na početku knjige autor donosi *Predgovor* u kojem obznanjuje osnovne ciljeve Edicije kao projekta, te ukazuje na način nastanka i sam sadržaj ove knjige. Potom slijede četiri odvojena poglavlja, a na kraju, u posebnom Petom poglavlju, autor donosi registre imena i geografskih pojmova, izvode iz recenzija i kratku biobibliografiju.“ Užičanin je potom iznio više podataka o sadržaju knjige, zbirno i po poglavljima, ocjenjujući da knjiga predstavlja značajan „doprinos novim naučnim spoznajama ovoga turbulentnog historijskog razdoblja“. Na kraju je konstatovao da se „bez dvojbe nameće zaključak da druga knjiga iz autorove edicije *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću*, predstavlja značajan naučni doprinos“ i sa zadovoljstvom preporučio stručnoj, naučnoj ali i široj čitalačkoj javnosti.

Prisutnima se obratio i autor prof. dr. Azem Kožar, koji je u svom izlaganju naglasio da je knjiga stvarana deset godina, koliko je i proteklo vremena (od 2010) od objavljivanja prve knjige. Veliki izazov kod radova ove vrste, tj. objavljivanja radova koji su sami za sebe jedna cjelina – zaokružena priča o nekom događaju, predstavlja problem kako ih uklopiti u jedan sistem koji knjiga mora da ima? Najteže je pri tome izbjeći određena ponavljanja, mada se ona u manjoj mjeri ne mogu izbjeći. Drugi problem koji se postavlja u knjigama ove vrste je potreba da se neka važna, a u zasebnim radovima ranije neobrađivana pitanja dodatno obrade. To je bilo moguće postići jedino novim istraživanjima, koja i ova knjiga sadrži, tako da su praznine te vrste popunjene bar u nophodnoj mjeri. Sljedeće na šta treba ukazati je činjenica da su svi ranije objavljeni radovi prošli proces naučne valorizacije, na način da su recenzirani

i kategorizirani (uglavnom kao naučni radovi), da je stručna i naučna javnost s njima upoznata, pa i na način da su korištena i citirana. Sve je to dodatno, u odnosu na neku historijsku monografiju, potrebno imati na umu kada se vrednuje naučni značaj i doprinos knjiga ove vrste („Studije i članci“). Koristim priliku da se svim bližim saradnicima (posebno recenzentima, lektoru, korektorima, prevodiocu, uredniku i dr.), naučnim i stručnim institucijama, izdavačima i sufinansijerima, te svim kolegama i prijateljima koji su mi u bilo kojoj mjeri pomogli u izdanju ove druge po redu knjige iz istoimene edicije najsrdačnije zahvalim, kazao je autor na kraju kraćeg obraćanja.

O Zborniku radova „Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti“, Tuzla, 2020, 242 str. govorili su prof. dr. Enes Kujundžić i prof. dr. Azem Kožar. Kujundžić je govorio o značaju ovog i ovakvih projekata za identitet naroda i države, za stvaranje pravilne predstave o životu na područjima kakva je Tuzla u milenijskom razdoblju. Naglasio je da sveobuhvatan institucionalni istraživački pristup ovom pitanju nije do sada postojao, te da je to prvi put urađeno ovim projektom autora akademika prof. dr. Galiba Šljive, koji je potom prihvaćen od strane Društva historičara Tuzla i Akademije društveno-humanističkih nauka Tuzla. Zahvalio se autoru projekta i svim njegovim sudionicima. Dodao je da bi se i pitanja nematerijalne baštine Tuzle i njene okoline trebala naći u okvirima ovoga projekta, jer je baš ta vrsta naslijeđa važan konstitutivni elemenat kulture naroda na ovim prostorima.

Azem Kožar je ukazao na činjenicu da je ovaj Zbornik radova rezultat rada Naučnog skupa koji je održan u Tuzli 7. 12. 2019. godine, na kojem je prezentirano 13 priloga. Nakon toga je Redakcija izvršila obradu (recenzije, lektura, uređenje) dostavljenih priloga. Istakao je da se osim autorskih priloga prezentiranih na Naučnom skupu, Redakcija odlučila objaviti tekst idejnog Projekta kao i rukopisa „Prilozi bibliografiji historije Tuzle i okoline“ priređivača Salkana Užičanina i Azema Kožara, kako bi se stručnoj i široj javnosti prezentirale šire, mada još uvijek necjelovite, informacije o autorima, temama i dometima dosadašnjih istraživanja, a na kojima se trebaju naslanjati buduća istraživanja. Osim toga u Zborniku su objavljene i promocije izdanja Društva i Akademije iz 2019. godine, te autorski osvrt na knjigu „Biblioteka na početku trećeg milenija“, Sarajevo, 2018, autora prof. dr. Enesa Kujundžića. Na kraju, Kožar se zahvalio autorima i saradnicima (recenzentima, urednicima, lektoru i dr.), koji su pomogli da se ovaj Zbornik radova objavi. Posebnu zahvalnost je

iskazao Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke i Ministarstvu kulture, sporta i mladih Tuzlanskog kantona za finansijsku podršku ovom projektu.

Druga promocija izdanja Društva (i Akademije) održana je 18. 09. 2021. godine u sali Hotela "Minero" u Tuzli. Promotori su bili: akademik Galib Šljivo, prof. dr. Azem Kožar, dr. sc. Salkan Užičanin, a moderator Mihad Sakić.

UG „DRUŠTVO HISTORIČARA“ TUZLA
Put Križani 261, 75000 Tuzla
E-mail: dh.tuzla@gmail.com

ŠTAMPANE PUBLIKACIJE, STRUČNI I NAUČNI SKUPOVI

Društvo historičara je bilo (su)izdavač više različitih historiografskih publikacija (knjige, časopisi, zbornici radova), kao i/ili (su)organizator i/ili (su)realizator više stručnih i naučnih skupova.

I. ŠTAMPANE PUBLIKACIJE (KNJIGE, ČASOPISI, ZBORNICI RADOVA)

1. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 1, Tuzla, 2005, str. 407, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
2. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 2, Tuzla, 2008, str. 206, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
3. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 3, Tuzla, 2009, str. 260, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
4. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 4, Tuzla, 2013, str. 192, suizdavač: Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
5. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 5, Tuzla, 2014, str. 232.
6. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 6, Tuzla, 2015, str. 244.
7. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 7, Tuzla, 2016, str, 208.
8. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 8, Tuzla, 2018, str. 242.
9. *Saznanja, časopis za historiju*, broj 9, Tuzla, 2021, str. 264.
10. *Zbornik radova sa Naučnog skupa sa međunarodnim učešćem “Odraz balkanskih ratova 1912/13. godine na prilike u Bosni i Hercegovini“*, Tuzla, 2014, str. 214.
11. Azem Kožar, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću,* Tuzla, 2010, str. 501, suizdavač: JU Arhiv Tuzlanskog kantona.
12. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga treća*, Tuzla, 2011, str. 269, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona.

13. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Pedagoški i naučni rad prof. dr. Azema Kožara“*, Tuzla, 2012, str. 456, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.
14. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu 1914 – 1918“*, Tuzla, 2015, str. 223.
15. Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga četvrta*, Tuzla, 2016, str. 273, suizdavači: JU Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona.
16. *Zbornik radova sa naučnog skupa „Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini (1992-1995)”*, Tuzla, 2016, str. 220.
17. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Tuzla, 2017, str. 284.*
18. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive”*, Tuzla, 2019, str. 380.*
19. Salkan Užičanin, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla, 2019, str. 582,*
20. *Zbornik radova sa naučnog skupa “Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti”*, Tuzla, 2020, str. 254.*
21. Azem Kožar, *Historija Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću, Studije i članci, Knjiga druga*, Tuzla, 2020, str. 533.*

II. ODRŽANI STRUČNI I NAUČNI SKUPOVI

1. Tribina „*Veče historije“*, Tuzla, 20. 12. 2003.
2. Izložba *„Deset godina Filozofskog fakulteta u Tuzli (1993 – 2003)*, Tuzla, 29. 12. 2003.
3. Naučni skup *„Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću“*, Tuzla, 17. 06. 2005.
4. Naučni skup *„Sto godina od osnivanja prvih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini“*, Tuzla, 11. 10. 2006.
5. Javna tribina *„Etnički i građansko-pravni identiteti na području Bosne i Hercegovine – perspektive“*, Tuzla, 9. 11. 2006.
6. Naučni skup *„Naučno djelo Ibn Halduna“*, Tuzla, 2006.
7. Naučni skup *„Građanska društva kroz historiju“*, Tuzla, 17. 05. 2007.

* Suizdavač: Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla.

8. Seminar *„Primjena metoda u istraživanju nastave historije i aktuelne teme“*, Tuzla, 7. i 15. 12. 2007.
9. Naučni skup *„Sto godina od aneksije Bosne i Hercegovine“*, Tuzla, 7. i 8. 07. 2008.
10. Javna tribina *„Historijska vertikala državnosti Bosne i Hercegovine“*, Tuzla, 24. 11. 2009.
11. Javna tribina *„Historijske osnove bosanskohercegovačke državnosti“*, Tuzla, 24. 11. 2010.
12. Naučni skup *„Pedagoški i naučni rad prof. dr. Azema Kožara“*, Tuzla, 19. 11. 2011.
13. Naučni skup sa međunarodnim učešćem *„Odraz balkanskih ratova 1912/13. godine na prilike u Bosni i Hercegovini“*, Tuzla, 14. 12. 2013.
14. Naučni skup sa međunarodnim učešćem *„Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu (1914 – 1918)“*, Tuzla, 15. 11. 2014.
15. Naučni skup *„Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini 1992-1995”*, Tuzla, 5. 12. 2015.
16. Naučni skup *“Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Tuzla, 3. 12. 2016.
17. Naučni skup *“Mikrohistoriografska istraživanja u Bosni i Hercegovini”*, Tuzla, 16. 12. 2017.*
18. Naučni skup *“Historija Bosne i Hercegovine u djelima akademika prof. dr. Galiba Šljive”*, Tuzla, 24. 11. 2018.*
19. Naučni skup *“Historija Tuzle – potrebe i mogućnosti historiografske istraženosti”*, Tuzla, 07. 12. 2019.*

* Suorganizator: Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Saznanja* objavljuje radove iz područja historije i pomoćnih historijskih nauka, kao i prikaze i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaje sa stručnih i naučnih skupova iz zemlje i inostranstva. Časopis izlazi u izdanju Društva historičara Tuzla.

Radovi (članci) ne mogu prelaziti obim od 16 stranica i 5 ilustracija, a prikazi i ocjene (kao i drugi prilozi) 3 do 6 stranica teksta. Članci podliježu recenziji od strane kompetentnih naučnika, nakon čega im se određuje odgovarajuća stručna ili naučna klasifikacija.

Struktura članaka mora biti sljedeća:

- ime i prezime sa adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,
- naslov rada,
- Apstrakt na jeziku članaka (oko 400 znakova) sa ključnim riječima (5-10 znakova), koji se donose između naslova i teksta članka,
- tekst samog članka,
- opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku, obima do 2000 znakova sa prijevodom naslova članaka.

Sve vrste priloga moraju biti napisane u elektronskoj formi, u nekoj od verzija MS WORD programa (6.0 i novijima), te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad treba dostaviti u Times New Roman vrsti slova, veličine 12 tačaka za tekst i 10 za fus note (podnožne napomene), na formatu A-4 jednostrukog proreda.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a saželi, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije, slike i druge ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj tehnici. Svi prilozi se dostavljaju na CD-u ili elektronskom poštom, a uz to jedan primjerak autoriziranog teksta na papiru formata A-4.

Časopis izlazi godišnje. Rukopisi koji pristignu Redakciji do 30. septembra objavljuju se u broju za tekuću godinu. Rukopisi se ne vraćaju.

Primjerak autoriziranog rukopisa treba slati na adresu: UG „Društvo historičara" Tuzla, Ulica Birčanskog odreda, broj 105. (za časopis «Saznanja»), 75000 Tuzla, odnosno na e-mail adresu Društva: dh.tuzla@gmail.com ili glavnog i odgovornog urednika: kozar.azem@bih.net.ba

Pisanje bilježaka (podnožnih napomena)

1. ime i prezime autora – normal,
2. naslov knjige, zbornika radova – kurziv,
3. naslov članka – normal,
4. naslov časopisa i novina – kurziv,
5. naslov zakona – kurziv,
6. naziv službenih glasila – normal sa navodnicima,
7. Isto, isti – kurziv.

Citiranje historijskih izvora

Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH S), Fond: Austrougarski vicekonzulat Brčko (dalje: AUVK B), Res. No. 12. Omčikus Soretiću, Brčko, 5. 8. 1870.

Citiranje knjiga

Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, Studije i izvori, Planjax, Tešanj, 2003, 35.

Kada se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni: *Isto,* 77.

Kada se ista knjiga citira u kasnijim podnožnim napomenama: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina*, 65.

Citiranje radova iz časopisa

Amila Kasumović, Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910-1918), *Prilozi*, broj 44, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2015, 57.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni. Isto, 59.

Kada se isti rad ponovo citira u kasnijim podnožnim napomenama:

A. Kasumović, Carski osmanski generalni konzulat, 66.

Citiranje radova iz zbornika radova

Muhamed Husejnović, Ratna zbivanja na području Srebrenice (1992-1994), *Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini (1992-1995), Zbornik radova,* Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2016, 123.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni: Isto, 125.

Kad se isti rad ponovo citira u kasnijim podnožnim napomenama: M. Husejnović, Ratna zbivanja, 130.

Citiranje članaka iz novina

Formirana jedinstvena vojska BiH, *Oslobođenje*, Izdanje za tuzlansku regiju, br. 2, Tuzla, 8, 9. i 10. juli 1992, 1.

Kada se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni: Isto.

Kad se isti članak citira u kasnijim podnožnim napomenama: Formirana jedinstvena vojska BiH, *Oslobođenje*, 1.

Citiranje interneta

Smail Čekić, Činjenice o agresiji i genocidu u Republici Bosni i Hercegovini, http://bosnjaci.net/prilog.php?pid-29422.htm (16. 10. 2017. u 20:30 sati).

Redakcija

IZDAVAČ
UG „Društvo historičara“ Tuzla

ZA IZDAVAČA
Prof. ddr. Azem Kožar

LEKTOR
Prof. dr. Ahmet Kasumović

KOREKTORI
Mihad Sakić, prof.
MA Zenita Fazlić-Jaganjac

ŠTAMPA
Printas d. o. o. Srebrenik

ZA ŠTAMPARIJU
Almir Selimović

TIRAŽ
120 primjeraka

Časopis izlazi godišnje